

KTI
IE

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZET

CSALÁDPOLITIKA MÁŠ SZEMMEL

ELTÉRŐ NÉZŐPONTOK, VÁLTOZÓ GYAKORLATOK

Surányi Éva és Danis Ildikó
(szerk.)

A tanulmány az MTA Közgazdaságtudományi Intézet és az MTA Titkársága Gazdasági és Szociális Tanács között megkötött vállalkozási szerződés alapján végzett „Korai intézményes gyerekgondozás indokoltsága, az eltérő szakmai perspektívák egymáshoz való viszony” c. kutatási program keretében készült.

A tanulmány alapjául szolgáló háttér tanulmányokat készítették:

Danis Ildikó (II., III., IV., V. fejezet)

Neményi Eszter (I., III. fejezet)

Posch Eszter (V. fejezet)

Surányi Éva (I., II., III. V. fejezet)

Budapest, 2009. december

TARTALOM

BEVEZETŐ	4
ÖSSZEFOGLALÁS ÉS SZAKPOLITIKAI JAVASLATOK	7
I. TÖRTÉNELMI KITEKINTÉS: JÓLÉTI RENDSZEREK ÉS ELKÉPZELÉSEK A NAGYVILÁGBAN	20
1.1. Jóléti rendszerek a fejlett piacgazdaságokban	20
1.2. Jóléti rendszerek és női munkavállalás	25
1.3. Jóléti rendszerek és családmodellek	27
1.4. A családpolitika hazai tendenciái	29
1.5. Az Európai Szociális Modell	30
1.6. Melyik modellt kövessük?	35
II. A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI PERSPEKTÍVA: NŐI MUNKAVÁLLALÁS, MINŐSÉGI GYERMEKGONDOZÁS, TERMÉKENYSÉG	36
2.1. A női munkavállalás támogatásának hatása a gazdasági hatékonyságra	37
2.2. A minőségi gyermekgondozás társadalmi kihatásai	44
2.3. A gyermeki jogok érvényesülése a koragyerekkori gondozásban	51
2.4. A kiszámítható családtámogatási rendszer hozadéka: a gyermekvállalás ösztönzése	54
III. A SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS: CSALÁDI SZEREPEK ÉS CSALÁDMODELLEK	59
3.1. Az egyéni preferenciák szerepe a kisgyermekes nők munkavállalásában	59
3.2. Család és munka összeegyeztethetősége	68
IV. A FEJLŐDÉSLÉLEKTANI PERSPEKTÍVA: GYERMEKI SZÜKSÉGLETEK	77
4.1. A nem-szülői gondozás, mint alternatíva	78
4.2. A napközbeni nem-szülői gondozás és a koragyerekkori fejlődés	80
4.3. Veszélyezteteti-e a korai napközbeni ellátás az anya-gyermek kapcsolat minőségét?	87
4.4. Hogyan hat a korai napközbeni ellátás a gyerekek fejlődésére?	89
4.5. Kinek jó a bölcsőde és kinek nem? Lehet-e a bölcsőde protektív és ajánlott vagy éppen megterhelő és akár veszélyeztető?	96
4.6. Záró gondolatok a nem-szülői gondozás hatásairól	104
V. A CSALÁDPOLITIKA ESZKÖZRENDSZERE ÉS HAZAI GYAKORLATA	106
5.1. Szülői szabadság	107
5.2. Adókedvezmények és pénzbenei juttatások	116
5.3. Szülőbarát vállalati gyakorlatok	122
5.4. Univerzális gyerekellátási támogatások	131
5.5. Célzott korai intervenció programok	144
5.6. Szabályozás, minőség-ellenőrzés	149
FÜGGELÉK	158
F1. Európai Unió irányelvek	158
F2. A fejlődéslélektani vizsgálatok lehetséges torzításai	161
IRODALOM	163

BEVEZETŐ

A társadalom- és a családpolitikai paradigmaváltást általában olyan társadalmi változások hívják életre, melyek a szociális ellátórendszer széleskörű reformját igénylik. Ilyen folyamatoknak lehetünk tanúi ma nemcsak hazánkban, hanem világviszonylatban is.

Az utóbbi évtizedekben a társadalmi környezetben bekövetkező változások – a társadalmilag elfogadott életszínvonal fenntartásához szükséges kereset növekedése, a megfelelő életvitelhez „szükségesnek” tartott anyagi javak körének bővülése, a családi struktúra és életmód változása, a csökkenő gyermekszám – hatására a családi feladatok ellátásának módja és annak formája mára alapvetően megváltozott. A ma még – legalábbis a kisgyerekeket nevelő családok esetében mindenképpen – sokak által idealizált életforma helyett, ahol a férfi a kenyérkereső, és a nő a gyerekek és a háztartás ellátását végzi, a XX. század második felében általánossá vált a kétkeresős családmódel. Bizonyos társadalmi rétegek számára a nők munkába állása ma is elsősorban megélhetési kérdés, míg más női csoportok személyes önmegvalósításuk forrását is látják a ma már számukra is elérhető komplex és kihívást jelentő munkakörök betöltésében.

A női munkavállalás szükségszerűsége kiemelten hangsúlyossá válik az elszegényedő társadalmi rétegekben, illetve azoknál az egyszülős családoknál, ahol az anyának egyszemélyben feladata és felelőssége megteremteni a család számára fontos javakat, és óvni a gyerekek testi-lelki egészségét, segíteni a fejlődésüket. A munkavállalás jelentősége életciklusonként, az élethelyzetek változásával is módosulhat.

Bár az anyák nagy része dolgozni szeretne, a munkahelyi és a társadalmi változások nagyon megnehezítik a többszörös szerepkörrel (munka, családi- és magánélet) járó feladatok együttes ellátását és az eltérő elvárásoknak való megfelelést. Annak ellenére viszont, hogy a társadalmi szerepek markánsan megváltoztak, a mai napig fennmaradt kétségtelen különbségek a nők és a férfiak számára elérhető foglalkoztatási és kereseti lehetőségek között, és az egyenlő teherviselést a családi jövedelmek megszerzésében nem kísérte a családokon belüli munkamegosztás kiegyensúlyozottabbá válása sem. Ma is elsősorban a nőket tekintik felelősnek a gyerekek és a háztartás ellátásáért, míg a férfiaktól főképp segítséget várnak, nem egyenrangú munkamegosztást.

A növekvő női munkavégzés folyamányaként világszerte elterjedtté vált továbbá, hogy egyre korábban, egyre több időt töltenek a gyerekek – már akár csecsemőkoruktól – nem-szülői gondozásban, valamilyen napközbeni ellátási formában azért, hogy mindkét szülő tanulhasson, dolgozhasson. A napközbeni ellátás modern felfogásában e szolgáltatások funkciója azonban ma már nemcsak a szülők munkavégzésének támogatása, hanem a gyermekek egészséges fejlődésének segítése, jóllétének biztosítása, az iskolára való felkészítés, esélykiegyenlítés, és esetenként a környezeti kockázati tényezők felismerése és kezelése is. E preventív szemlélet és gyakorlat beemelése a meglévő rendszerekbe a kormányzatoktól olyan intézkedéseket kíván, amelyek támogatják a korszerű fejlődéslélektani ismeretek és a gyermeki szükségletek mérlegelését a szakpolitikai döntéshozásokban és a mindennapi gyakorlatban. E törekvésekre támaszkodva elengedhetetlen a mindenki számára elérhető magas minőségű napközbeni gyerekellátások biztosítása és minőség-ellenőrzése.

A gazdasági, szociális, kulturális hátrányokból fakadó lemaradásokat orvosolni próbáló legtöbb jelenlegi szakpolitikában a beavatkozás elsődleges színtere az iskola. Ezek a szakpolitikák bár jó szándékúak, hibás feltevéseken alapulnak, ugyanis már a korai gondozási környezetnek alapvető formáló ereje van, sőt sok esetben a későbbieknél erőteljesebb hatást gyakorol a gyermekek további fejlődésére és annak társadalmi

vonatkozásaira, aminek jelentőségét a jelenlegi közpolitika alulértékeli. A költségvetési erőforrások koragyermekkora történő összpontosítása amellett, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének hatékony eszközei, megtérülő befektetést jelent a társadalom gazdasági hatékonysága és biztonsága tekintetében is.

A társadalmi változások súlyos demográfiai problémákkal is párosultak a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésén keresztül, ami fontos stratégiai kérdéssé tette a szociális ellátó rendszer fenntarthatóságát, és felvetette az okok mélyebb, összetettebb elemzésének szükségességét. Az öregedő társadalmak pénzügyi stabilitásának megteremtésében szükség van a női foglalkoztatottság növelésére, és az idősebb korosztályok minél hosszabb ideig tartó munkaerőpiaci aktivitására, részben a munkaerőhiány miatt, részben azért, hogy keresőként képesek legyenek az önfenntartásra. A társadalompolitika, mint keret változását jól jellemzi, hogy míg a nyolcvanas években általános tendencia volt, hogy a születésszám fordított kapcsolatban állt a női foglalkoztatással, addig a nők munkavállalására irányuló fokozott figyelem hatására számos fejlett gazdaságban a női foglalkoztatottság és a születésszám korábban egymással ellentétes viszonya megfordult. E fordulatot csak azokban az országokban sikerült véghez vinni, ahol a családpolitika korszerű beavatkozásokkal olyan társadalmi klímát tudott teremteni, melyben a munkavállalás és a gyermekgondozás nem jelent összeegyeztethetetlen terheket a nők számára.

A gyerekszám csökkenése mellett Magyarországon – a nemzetközi tendenciáktól részben eltérő módon - a támogató rendszer fenntarthatóságát az inaktivitás magas mértéke is veszélyezteti. A magyar munkaerőpiacon világviszonylatban is magas és tartós a gazdaságilag nem aktívak száma, amiben jelentős szerepe van annak is, hogy az anyák foglalkoztatottsága valamennyi ország közül Magyarországon a legalacsonyabb. A munkaerőpiacról kiszorultak - közöttük a gyermekgondozás miatt otthon lévő nők – helyzetét tovább nehezíti emellett, hogy a munkába való visszatérés nagy nehézségekbe ütközik az ellátórendszer fejletlensége, a mobilitás akadályai és a felkészültség és tanulásra való nyitottság, hasznosítható képések hiánya miatt.

A társadalmi változások és a tudományos ismeretek bővülésének hatására a családok támogatását szolgáló kormányzati beavatkozások világszerte új irányt vettek. A szemléletváltás szükségességére számos, az utóbbi években megjelent hazai kutatás és elemzés is felhívja a figyelmet, mind a közgazdasági, szociológiai és demográfiai (pl. az MTA Közgazdaságtudományi Intézete és Szociológiai Kutatóintézete, KSH Népeségtudományi Intézet, TÁRKI, Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program); mind pedig gyermekvédelmi és oktatáskutatási (Oktatási Kerekasztal, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Országos Közoktatási Intézet) témakörökben. Az igazi kihívást azonban az jelenti, hogy hogyan lehet a politikai szándékot a kormányzati stratégiák nyelvére lefordítani, hogyan lehet a családpolitikai beavatkozásokat olyan koherens és jól-strukturált keretbe foglalva összehangolni, melyek a jelenlegi és a jövő nemzedékek szülőit és gyermekeit is kielégítően szolgálják.

A hazai és nemzetközi kutatások, vizsgálatok nagy része számos, a családpolitikai döntéshozatal szempontjából releváns szempontra hívja fel a figyelmet, miközben a megoldandó területek között sokszor feloldhatatlannak látszó ellentmondás, érdekellentét feszül:

- a gyermek legfőbb álló érdeke
- a szülők támogatásának, megerősítésének, ismereteinek bővítési szükséglete,
- demográfiai kérdések (alacsony születési szám),
- munkaerőpiaci igények,

- nemek közti esélyegyenlőség,
- a munka, illetve a családi- és magánélet összeegyeztetése,
- jól megközelíthető, anyagilag is elérhető, magas színvonalú napközbeni (szünidei) nevelés és gondozás a gyerekek számára,
- aktív állampolgári szerepvállalás,
- nemzedékek közti szolidaritás,
- a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem.

Célunk ezért az volt, hogy több perspektívából megvilágítva összegezzük azokat a nemzetközi és hazai közgazdasági, szociológiai és fejlődéslélektani ismereteket és jó gyakorlatokat, amelyek a családok támogatására irányuló kormányzati szakpolitikai döntések előkészítéséhez járulhatnak hozzá. Mindvégig törekedtünk arra, hogy személyes véleményünket félretéve, objektívan ismertessük az eltérő gondolkodásmódok és beavatkozások előnyeit és hátrányait, és a hazai társadalompolitikára vonatkozó szakmai kritikáinkat és javaslatainkat ezek gondos mérlegelése után ismertessük. A nemzetközi tendenciák és jó gyakorlatok ismertetése mellett nem győzzük ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a társadalompolitika minden ország esetében egy már meglévő intézményrendszerbe és értékrendbe, hagyományba ágyazódik. Ebből adódóan az adaptálhatóság – vagyis a társadalmi, gazdasági, jogszabályi és kulturális kontextus – figyelembe vétele a kormányzati beavatkozások tervezése során, valamint a társadalmi párbeszéd ösztönzése elengedhetetlen feltétele a változtatási törekvések sikerének.

A tanulmányban először ismertetjük azokat a nemzetközi ideológiai folyamatokat (I. fejezet), amelyek a történelem során körvonalazták a rendszerek létjogosultságát egy-egy társadalmi környezetben. A létező társadalompolitikák prioritásait egyértelműen ezeknek a hagyományoknak az ismeretében érthetjük csak meg. Ezek után bevezetésre kerülnek azok a közgazdasági nézőpontok, amelyek a kormányzati beavatkozások társadalmi és gazdasági indokait magyarázzák és hatékonyságát elemzik (II. fejezet). A társadalmi problémák elemzéséhez és megoldásához a makroszintű folyamatok mellett, a szakpolitikusoknak világosan kell látniuk, hogy a beavatkozásoknak milyen kihatásai vannak az egyének és családok preferenciáira, értékrendjére és döntési folyamataira. A III. fejezet ezért a kérdések szociológiai és esélyegyenlőségi nézőpontjait tárgyalja. Ma már a családpolitika nem képzelhető el a gyermeki szükségletek és jogok figyelembevétele, mérlegelése nélkül. A fejlődéslélektani aspektust ismerteti a IV. fejezet. E nézőpontok szintetizálása után az V. fejezetben megkíséreljük összefoglalni a lehetséges kormányzati eszközök hatékonyságának nemzetközi és hazai tapasztalatait.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS SZAKPOLITIKAI JAVASLATOK

A CSALÁDPOLITIKA NÉZŐPONTJAI ÉS KIHÍVÁSAI

Korunk jellegzetessége, hogy a társadalmi, gazdasági, kulturális környezet folyamatosan változik, amihez nemcsak az egyéneknek, a családoknak, hanem a társadalmpolitikai döntéshozóknak is folyamatosan alkalmazkodniuk kell. A családpolitikai döntéshozatal felelőssége igen nagy, hiszen a beavatkozások nemcsak a mikroszintű, egyéni, családi döntéseket befolyásolják, hanem visszahatnak a társadalmi értékek formálódására, a közgondolkodásra, a politikai intervenciók fogadtatására, s így azok hatékonyságára is. A női munkavállalást ösztönző politikák hosszú távon kihatnak például a családi szerepekről és a családokon belüli munkamegosztásról alkotott közvélekedésre; ugyanígy például a magas színvonalú, a gyermekek fejlődési szükségletein alapuló napközbeni gyermekellátás széleskörű biztosítása befolyásolja, hogy a szülők hogyan gondolkodnak a munkavállalás és gyerekgondozás összeegyeztethetőségéről, és hogyan vélekednek szülői feladataikról, felelősségükről. A politikai döntéshozóknak ezért tudatában kell lenniük annak a felelősségnek is, melyet intervencióik szélesebbkörű társadalomformáló hatásai jelentenek.

Jóléti rendszerek és a családpolitika

A társadalmi-gazdasági kihívásokra adott válaszként a politikai döntéshozói gyakorlat és az ezzel kapcsolatos elvárások nemzetközi szinten is dinamikusan változnak. Az eltérő országok tapasztalatai nyomán körvonalazódni látszik egy ideális szakpolitikai keretrendszer, amely orvosolhatja a megváltozott gazdasági körülményekből fakadó problémákat. Tudatában kell lennünk ugyanakkor, hogy a reformok és az intervenciók egy történelmileg kialakult intézményi és társadalmi környezetbe ágyazódnak be, amely országonként jelentősen különbözhet. A jóléti rendszerek kollektív megállapodások a társadalmi programokkal kapcsolatban, beleértve a családok számára biztosított juttatásokat és szolgáltatásokat is, melyek eltérő családmodellekre, a nők szerepvállalásával kapcsolatos eltérő feltételezésekre épülnek. A létező intézményi berendezkedés erőteljesen meghatározza azt, hogy egy nemzet milyen úton fejlődik tovább a jövőben. Nem jelenti ez azt, hogy megváltoztathatatlan, de a változás kollektív, hosszú távú erőfeszítéseket igényel.

Az egyéni preferenciák, családi értékrend hatásai

Azt, hogy mi befolyásolja egy szakpolitika sikerességét, arról alapvetően eltérő álláspontot hangsúlyoznak az eltérő szakmák képviselői. A közgazdasági perspektíva feltevése szerint az egyének az adott gazdasági és demográfiai keretek között racionálisan döntenek fennálló alternatíváik között, ezért választásaikat gazdasági ösztönzőkkel lehet befolyásolni. A szociológusok ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyének válaszkészsége a különböző népesedéspolitikai, foglalkoztatáspolitikai és szociális beavatkozásokra alapvetően függ életviteli preferenciáiktól, tanult mintáiktól, ebből következően univerzális intézkedésekkel nem mindig lehet egyértelműen bizonyos célok irányába haladni. A női munkavállalást ösztönző politikák például eltérő módon érvényesülhetnek az eltérő értékrenddel rendelkező családok körében. A magyar kutatások általában rendkívül

tradicionális családi szerepfelfogásról számolnak be, az értékrendi változások elindulását azonban jelzi, hogy már közel két évtizeddel ezelőtti kisebb családvizsgálatok is azt sejtetik, hogy nemcsak az értékek, hanem a megvalósuló gyakorlat szintjén is elkülöníthetünk klasszikus és modernebb felfogású csoportokat, akik a családi életet jelentős különbségekkel szervezik. Külföldi kutatások rámutatnak emellett arra, hogy a családok nagy többsége rugalmasan alkalmazkodik a körülményekhez, ily módon a szakpolitikai intézkedésekhez is. Az univerzális döntéseknek így mégis lehet esélyük jelentős változtatásokat eredményezni társadalmi szinten, hiszen e legkönnyebben mobilizálható csoport sokféle intézkedésre, beavatkozásra reagál érzékenyen. Mindez alátámasztja a politikai döntéshozatal értékteremtő és formáló szerepét, és hangsúlyossá teszi a beavatkozásokat kísérő kommunikáció jelentőségét.

Gazdaságossági szempontok

Kötetünk fókuszában a kisgyerekes családokat érintő szakpolitika áll, beleértve minden olyan állami beavatkozást, ami befolyásolja a családok döntését a gyerekvállalással, az anyák munkába lépésével és a gyermekgondozással kapcsolatban, alakítja életvitelét és mindennapjait. Ma a *nők munkaerőpiaci részvétele* és a gyerekvállalás, gyermekgondozás összeegyeztetése kiemelt kérdésköre a családpolitikai döntéshozatalnak a magyar kisgyermekes nők nemzetközi viszonylatban is igen alacsony gazdasági aktivitása miatt.

Korábban az anyák munkavállalását ösztönző kormányzati eszközök alkalmazása mögötti meghatározó közgazdasági érv az volt, hogy a gazdaság hatékonyságára ösztönzőleg hat, ha a nők tudásuk és képességeik nagyobb részét a munkaerőpiacon kamatoztatják, szemben a háztartásban végzett munkával. Mára azonban világossá vált, hogy *önmagukban a szülők munkába állását célzó eszközök használata erősen megkérdőjelezhető*. A növekvő női munkavállalás együtt jár ugyanis azzal, hogy a gyerekek egyre kisebb kortól egyre több időt töltenek szüleiktől távol, miközben a modern gyermekfejlődési ismeretek egyértelműen azt mutatják, hogy a korai (0-7 éves kori) fejlődés alapvetően meghatározó a gyermekek későbbi életpályájának alakulásában. Ez a koragyerekkori formális napközbeni ellátást kiemelt prevenciósszínvonté emelte, aminek a jelentőségét a jelenlegi közpolitika még alulértékeli. A napközbeni gyermekgondozás gyermekjogi értelmezésében így nem valamiféle ellátást, felügyeletet kell biztosítani a gyerekeknek, amíg a szülei dolgoznak, hanem a gyerekeknek minden lehetséges feltételt meg kell teremteni ahhoz, hogy képességeiket, fejlődési potenciáljukat a lehető legteljesebb mértékben kibontakoztathassák. A különböző életkorokban történő tudásbeli „befektetések” egymással kiegészítő viszonyban állnak: *a támogató korai évek teszik lehetővé az iskolai befektetések érvényesülését, ami azután a munkaerő növekvő minőségében, sikeresebb életkilátásokban és társadalmi beilleszkedésben térül meg*. A koragyermekkorban történő látszólag kis elmozdulás is jelentős hosszú távon érvényesülő hasznokkal járhat. A költségvetési erőforrások koragyermekkorra történő összpontosítása így emellett, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének hatékony eszköze, megtérülő befektetés a társadalom gazdasági hatékonysága tekintetében is.

A *gyermekközpontú családpolitika* szükségességét az is indokolja, hogy azokban az országokban, ahol az állam nem lép be közvetlen szolgáltatóként a koragyerekkori gondozási ellátásokba, a gyermekellátások színvonala legfeljebb közepes színvonalú. Ennek elsődleges oka a kereslet elégtelensége, vagyis az, hogy a szülők nem rendelkeznek kellő ismeretekkel arra, hogy meg tudják ítélni egy ellátás valódi minőségét, vagy nem tudják/hajlandók megfizetni a jobb minőségű gondozási formákkal járó többletterheket. A minőségi gyermekgondozás egyértelműen drága. Azonban az igazán produktív módja a

gyerekellátás és a korai nevelés közösségi támogatásának abban rejlik, ha úgy képzeljük el a folyamatot, mintha kölcsönt adnánk minden egyes generációnak, akik a kölcsönt a felnőttkori produktivitásukkal, hatékony társadalmi és gazdasági szerepvállalásukkal adják vissza. E szemlélet szerint minden generáció finanszírozza a következő generációk munkájából származó hasznot.

A probléma hangsúlyosan jelentkezik az *alacsony jövedelmű családok* esetében, ahol a nők munkavállalásának támogatása jelentős hozadékkal járhat a társadalom számára, amennyiben képes hozzásegíteni ezeket a társadalmi csoportokat a gazdasági önellátáshoz. A kérdést nemcsak hazai, de nemzetközi szinten is az teszi különösen jelentőssé, hogy a szegény családok hátrányos társadalmi helyzetüket legtöbb esetben átörökítik az elkövetkező generációkra is. Téves lenne viszont azt gondolni, hogy a munkavállalás ösztönzése önmagában képes a deprivációs ciklus megtörésére. Ennek hatásosabb módját csak az olyan komplex kormányzati beavatkozások jelenthetik, melyek a foglalkoztatás és a munkaerőpiaci szolgáltatások elérhetővé tétele mellett célzott gyermekkori segítségnyújtást is biztosítanak a gyermekek egészséges pszichoszociális fejlődése érdekében, s ezáltal hosszú távon csökkenthetik azokat a szociális kiadásokat, amik az alacsony iskolai végzettséggel hozhatók összefüggésbe (alacsony kereset, nem stabil foglalkoztatottság, devianciák, drogfogyasztás, korai gyermekvállalás).

A család-munka-magánélet összeegyeztethetősége

A női munkavállalás viszonylagos rugalmassága általában nem jár teljes mértékben együtt a tradicionálisan női szerepekhez kötött háztartási és gondozási munkák *családon belüli munkamegosztásának* átrendeződésével. A család-munka-magánélet összeegyeztethetőségének megoldása és a nők terheinek csökkentése érdekében a társadalompolitikai eszköztárnak szükséges ebben az összefüggésben is a pozitív irányú változások előhívására törekedni. A probléma feloldásához egy olyan ideálból kell kiindulni, ahol egy munka és családi gondozás terén is *egyenlőségelvű társadalom* biztosítja a gyermekek maximális jólétét. Többen felvázolják egy kétkeresős-kétgondozós társadalom lehetőségét, ahol a nők és férfiak szimmetrikus szerepet vállalnak a családban is és a munkahelyükön is. Jelentős társadalmi, intézményes és strukturális átalakulások szükségesek ma még ahhoz, hogy a nők a számukra és a családi körülményeiknek is megfelelő munkalehetőséget találjanak, a férfiak pedig idejük jelentősebb részét csoportosítsák át a munka világából a családba.

A demográfiai nézőpont

Bár a családtámogatások struktúrájának kialakítását a legtöbb országban nem közvetlenül annak *demográfiai hatásai* vezérlik, a támogató, családbarát intézményi környezet kimutathatóan pozitív hozadéka a fiatal szülők gyermekvállalásának ösztönzése. A gyermekvállalási hajlandóság növekedésének jelentősége abban áll, hogy hosszú távon a népesség növekedése a munkaerőkínálat növekedésén keresztül hozzájárulhat a jóléti rendszerek finanszírozhatóságához és öfenntartásához. A fiatal családok gyermekvállalási hajlandóságának 1960-as évek óta tartó csökkenése általános jelenség Európa-szerte a nők növekvő munkaerőpiaci szerepvállalásából és a változó család- és életformák kialakulásából eredően. A dolgozó anyák társadalmi támogatottságának növekedése által azonban a modern társadalmak egyre inkább alkalmazkodnak a kor követelményeihez, így a munka és a gyermekvállalás egyre kevésbé összeegyeztethetetlen. Az utóbbi időben azok

az országok tudták a termékenységet az általánosan alacsony szint felső határán tartani, ahol a családpolitika a munkaerőpiaci, a napközbeni gyermekellátással kapcsolatos és a nemi egyenlőséget célzó beavatkozások együttesének szerves részeként fogalmazódik meg. Magyarországon a juttatások és támogatások rendszerének állandó változása, bizonytalansága, értékállóságuk megkérdőjelezhetősége, valamint a tervezhetőség hiánya a magas költség ellenére nem vezet a termékenységi arány magasabb szinten való stabilizálódásához. Ma a termékenység fokozásának leghatékonyabb eszköze így egy olyan társadalmi klíma megteremtése, ahol a nők számára a gyermekvállalás nem értelmezhető a személyes szabadságuk korlátozása felé tett lépésként.

A gyermekek fejlődési szükségletei

Sok évtizede zajló szakmai vita, hogy vajon a gyerekeket nem érinti-e hátrányosan a korai intézményes gondozás, ezért a tanulmányban egy külön fejezetet szenteltünk a *fejlődéslélektani nézőpont* ismertetésére. Azoknak a szülőknek a megnyugtatóására, akik bármilyen okból a koragyerekkori napközbeni ellátást választják, újra és újra meg kell erősíteni, hogy *optimális körülmények között a nem-szülői gondozás nem rizikó tényező a gyerek fejlődésére nézve, sőt*, abban az esetben, ha az otthoni környezet valamilyen okból nem tudja biztosítani a gyermek egészséges fejlődésének optimális feltételeit, akkor a nem-otthoni gondozás *védőfaktorra válhat*. A magas minőségű ellátások kiegészítő gondozásként (nem túl korán, nem túl nagy óraszám) pozitív hozadékokkal járhatnak. *Ennek ellenére az is igaz, hogy a rossz minőségű, korán megkezdett, instabil körülmények között, sok órát intézményben tartózkodó gyerekek fejlődése kockázatnak vannak kitéve.*

Az is sokakban régóta felmerülő kérdés, hogy mikor lehetséges/szükséges egy gyerekek közösségi élményeket is szereznie egészséges fejlődése érdekében. Még akkor is, ha csak az egyedi gyermek oldaláról tekintünk a kérdésre (és a szülei, a családja, a tágabb közösség és a társadalom szempontjait nem is mérlegeljük), a gyerekek temperamentumában, érdeklődésében, fejlődési ütemében mutatkozó egyéni különbség sokféle lehetséges, és egyben „optimális” variációt feltételez. *A korai napközbeni ellátás hatásai korántsem univerzálisak*. Vannak gyerekek, akik jóval a 3 éves kor előtt, és vannak (jóllehet kisebb számban), akik jóval később érnek meg a közösségi létre, és profitálhatnak a csoportos napközbeni gondozásból. A politikai döntéshozatal számára mindennek a legfontosabb mondanivalója az, hogy *hibás lehet egy-egy korgyerekkori gondozási formát (ld. otthon vs. intézményi), vagy problémára adott választ (pl. otthon maradok sokáig vs. minél hamarabb mások segítségét is kérem) jelentős mértékben preferálni, követendő példának nyilvánítani más megoldásokkal szemben. A problémákra adott válaszok sokfélék lehetnek, amit a társadalompolitikának és a közösgének tiszteletben kell tartania.*

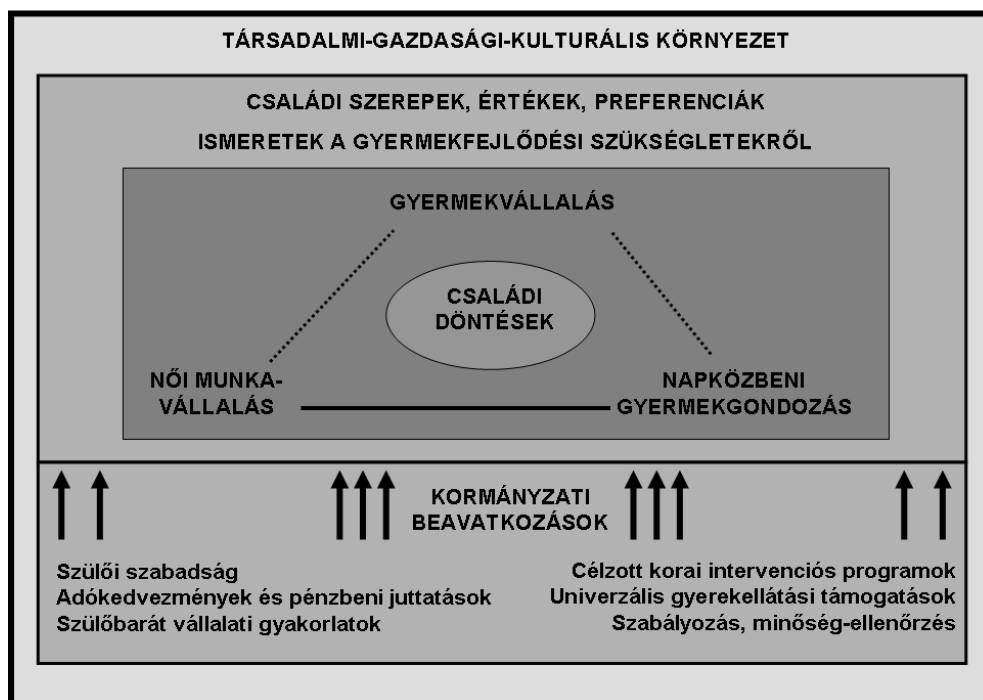
Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy a nem-szülői gondozás különböző aspektusainak mérsékelt hatásai mellett egyértelműen az otthoni, szülői hatások tűnnek erőteljesebb befolyásoló tényezőnek. Ezért a felelős társadalompolitika feladata a *szülők támogatásába, informálásába, „képzésébe” történő befektetés* is. Az adekvát kérdés tehát: milyen eszközökkel képes a társadalom biztosítani azt, hogy a gyerekek otthon és az otthonukon kívül is megkapják azt, amire szükségük van az egészséges fejlődésükhöz. A fejlődéslélektani nézőpont a szociálpolitikai döntéshozásoknál tehát egyértelműen a minőségi napközbeni ellátás elérhetővé tétele mellett a szülői szerep és feladatok komplex támogatásának kiemelésével képviselhető.

CSALÁDPOLITIKAI ESZKÖZÖK, SZAKPOLITIKAI JAVASLATOK

A családok döntéseinek hatékony alakítására a társadalompolitikának mára igen széles eszköztára alakult ki. Nem győzzük ugyanakkor hangsúlyozni azt, hogy a legtöbb intervenciós eszköz általában egy-egy kiragadott társadalmi vagy gazdasági problémára adott válaszként került kidolgozásra, speciális céllal és speciális vonatkozásban, s nem ritkán azok hatása a kisgyermekes családok életét érintő más aspektusokra figyelmen kívül maradt. A várható hatások pedig egyáltalán nem függetleníthetők egymástól. A szülők munkaerőpiacra lépéséről és a gyermekek elhelyezésének formájáról a családok egy időben kénytelenek döntést hozni, ezért például *a munkavállalást erőteljesen támogató kormányzati törekvések, még ha eredetileg nem is áll szándékukban, negatív hatással lehetnek a gyermekgondozás minőségére abban az esetben, ha azt nem kíséri a minőségi ellátási alternatívák kínálatának bővítése a családok számára.*

Az eltérő céllal meghatározott intervenciós beavatkozások között ráadásul sok esetben a döntéshozóknak kompromisszumokat kell kötniük. A kisgyermekkorban például a minőségi gyermekgondozás fontos feltétele (legalább a nap egy részében) a szülők aktív jelenléte a gondozásban, ami ellentmondásba kerülhet a munkaerőpiacra lépés követelményével, különösen abban az esetben, ha nem állnak rendelkezésre a szülők részére családbarát munkavállalási formák. *A politikai beavatkozások során nagyon fontos ezért, hogy azok hatásait átfogóan, a társadalmi hasznok és költségek lehetőleg minél szélesebb skáláját figyelembe véve értékeljük. A munkaerőpiaci hatékonysági érvek mellett figyelembe kell venni az intervencióknak a gyermekek fejlődésére, annak hosszú távú társadalmi kihatásaira és a demográfiai következményekre, valamint a változó társadalmi folyamatoknak a családokon belüli szerepmegosztásra gyakorolt hatását. A családi döntések és kormányzati beavatkozások összefüggéseit és azok társadalmi értékrendbe beágyazottságát az 1. ábra szemlélteti.*

1. ábra

Szülői szabadság

A szülés utáni távollétet támogató politikák eredeti motivációja az anyák munkaerőpiachoz való kötődésének megerősítése és a munkavállalás folytonosságának ösztönzése volt. A kormányzatok ennek érdekében általában kétféle támogatást nyújtanak a kisgyermekes családoknak: közvetlen anyagi támogatást és a munkahely védelmét. A szülői szabadság pozitív hatása a női munkavállalásra mára bizonyított, bár a túlzottan hosszú (többéves) távolmaradás alááshatja a nők munkaerőpiaci pozícióját. *A szülői szabadság és a nők munkaerőpiaci aktivitása között így fordított U alakú kapcsolat van.*

A családpolitika, mint keret, korábban ismertetett változásának hatására az utóbbi években a szülői szabadság intézményének újragondolását számos országban már a nők megfelelő testi-lelki felépülése, a gyermeki szükségletek, és a nemek közötti esélyegyenlőség támogatásának célja vezette. A jogok bővülése ugyanis bizonyíthatóan *pozitív hatással van a gyermekek egészségi állapotára és fejlődésére, sőt, a szoptatási periódus kitolódásán keresztül az anyák mentális és fizikai egészségére is.* A szülői szabadság *szülők közötti megoszthatósága* emellett *jelentős formáló hatással bír a családokon belül kialakuló munkamegosztásra,* és az apa-gyermek kapcsolat minőségén keresztül a gyermek általános jóllétére.

A szülési szabadság átlagos hossza tekintetében Magyarország a 7. helyen áll az OECD országok rangsorában, s a hazaihoz hasonlóan hosszú (eddig 3 éves) szülői szabadság is csak néhány országban található meg a nemzetközi gyakorlatban. Ezt figyelembe véve *elképzelhető* ezért egy némileg *rövidebb, de megfelelően strukturált és rugalmas* (pl. idői ütemezés tekintetében) *szülői szabadság rendszer.* Erre ma már vannak tervezetek (pl. Bajnai-csomag), számolni kell viszont azzal, hogy egy ilyen irányú elmozdulás *csak úgy lehetséges,* ha az így korábban munkába álló nők gyermekeinek *bölcsődébe fogadásához a megfelelő infrastruktúris feltételeket sikerül megteremteni.* A jelenleg tervezetben levő két éves szülői szabadság még így is nagyvonalúnak tűnhet számos más ország gyakorlatához képest, ugyanakkor a hazai tradíciókat, a koragyermekkorai intézményi ellátottságot, és nem utolsósorban a gyermekek eltérő igényeit szem előtt tartó szakpolitikában a jogosultságok ennél nagyobb mértékű csökkentése már nem indokolt.

Egy olyan szülési szabadság politika azonban, mely a gyermekek érdekét szem előtt tartja, és a nevelésében a nemek közti egyenlőbb feladatvállalást támogatja, nem pusztán annak kérdése, hogy mennyire nagyvonalú a támogatás. A hazai támogató rendszer viszonylagos nagyvonalúsága mellett az apai szabadság vonatkozásában hazánk például a legkevesebbet nyújtó országok közé tartozik az egy hét fizetett szabadság lehetőségével. Szükség lenne ezért a nemek közötti egyenlőbb teherviselés irányába történő elmozdulást támogatni az *apai szabadság intézményének kiterjesztésével.* A nemzetközi tapasztalatok szerint a férfiakat implicit módon bevonó, nemi esélyegyenlőség politikák kevésnek bizonyulnak: közvetlenül apáknak címkézett szabadságokra van szükség ahhoz, hogy ez számukra vonzó legyen. Ehhez mindenképp fizetett, sőt, magas szinten fizetés-kompenzált feltételekkel kell szabadsághoz jutniuk, másrészt fontos, hogy a „vedd ki vagy elveszted” típusú szabadságokon túl, a választható, anyával megosztható vagy rá átruházható szabadságokkal jóval ritkábban élnek.

Adókedvezmények és pénzbani juttatások

A kisgyermekes családok anyagi támogatásának szükségessége több érveléssel is indokolható. Néhányan a gyermekgondozási nehézségek általános elismerésének és azok közfelelősségéértételének fontosságát hangsúlyozzák, mások a pénzbani ellátások szegénységcsökkentő hatását helyezik előtérbe. Gazdasági hatékonysági szempontból tekintve ugyanakkor a direkt pénzbani támogatásoknál előnyösebbek az adókedvezmények, melyek - ellentétben a közvetlen anyagi juttatásokkal - ösztönző hatással vannak a női munkavállalásra is.

Bár a *női munkajövedelmek adói* optimális mértékének megállapításával kapcsolatos nézőpontok ismertetése messze túlmutat jelen munkánk keretein, annyi bizonyos, hogy a munkavállalás adókon keresztül történő ösztönzésének jelentőse nagy. Az adókedvezmények bizonyítottan gazdasági hatékonyságnövelő hatása ellenére, illetve annak dacára, hogy a nagy szegénységi kockázattal rendelkező, sokgyermekes családok esetében ez a támogatási forma igen nagy jelentőséggel bírhatna, a hazai családpolitika gyakorlatában ez a támogatási forma nem vált meghatározó eszközzé, sőt, a korábban nagyobb mértékű adókedvezmények köre mára jelentősen leszűkült, a három- és többgyermekes családok pedig az eddiginél jelentősen kisebb mértékű kedvezményeket vehetnek igénybe.

A női munkavállalás anyagi korlátainak csökkentése érdekében nemzetközi szinten az utóbbi években népszerűvé vált egy másik gazdaságpolitikai beavatkozás is: a *háztartási munkákat helyettesítő szolgáltatásokra* (pl. mosás, vasalás, takarítás, gyermek- idős és beteg gondozás, kertészkedés, stb.) *nyújtott adókedvezmények* bevezetése. Ezt az indokolja, hogy a háztartási munkákkal kapcsolatos szolgáltatásokhoz való hozzáférés nagyban elősegítheti a nők munkaerőpiaci részvételét, ráadásul egy ilyen jellegű támogatás munkahely-teremtő hatása is számottevő lehet.

Az adókedvezményekkel ellentétben a *direkt (közvetlenül elkölthető) pénzbani támogatásoknak* csak jövedelmi hatásuk van, ezért a munkaerő kínálatot általában csökkentik. A gyermekes családok anyagi eszközökkel történő támogatását így inkább a szegénység csökkentésének szociális érve támasztja alá. Hazánk a rendszerváltozás előtti évtizedekből nemzetközi összehasonlításban igen nagyvonalú pénzbani családtámogatási rendszert örökölt. Bár a pénzbani családtámogatásokra a folyamatos megszorítások folytán jelentősen redukálódtak az elmúlt években, még így is, 2001-ben a gyermekneveléssel kapcsolatos közvetlen anyagi támogatások aránya az OECD országok közül Magyarországon volt a legmagasabb (az arányok érzékeltetésére: a gyermekvállalással járó pénzbani juttatások az OECD országok átlagában 7.5%-al növelik a kétgyermekes családok nettó jövedelmét, Magyarországon ez 21%).

A pénzbani juttatások magas szinten tartását hazánkban főként az indokolja, hogy sokan úgy vélik, azok elengedhetetlenek a régóta aggasztó demográfiai trend kedvezőbb irányú alakításához. Ezzel kapcsolatban viszont fontos azt látni, hogy más országok tapasztalatai rendre ennek ellenkezőjét mutatják: elkülönült intézkedésekkel vagy csak a foglalkoztatás kárára fokozható a termékenység, vagy csak a népesség bizonyos csoportjainak esetében érhető el a helyzet mindkét dimenzióban történő javítása. Az eredmények közötti látszólagos eltérés magyarázata az lehet, hogy a kérdést vizsgáló hazai kutatások általában a reformok és a támogatási rendszer idősoros adatainak összevetésével próbálnak következtetéseket levonni a termékenység alakulására vonatkozóan, és találnak pozitív összefüggést a pénzbani családtámogatások és termékenység között. Elképzelhető ugyanakkor, hogy a látszólag erős összefüggés valójában inkább annak köszönhető, hogy a jobb általános gazdasági kilátások (aminek valószínű következményei a családtámogatások kedvező irányú alakulása is) okozzák a szülési kedv átmeneti élénkülését. Az

össességében azonban folyamatosan romló demográfiai trend azt sugallja, hogy a családtámogatások átfogóbb reformjára lenne szükség: önmagában a készpénzes támogatások struktúrájának átrendezése nem sokat javíthat a helyzeten, és ráadásul negatív munkaerőpiaci hatásai is erőteljesen érezhetők. A termékenység kedvezőbb irányú alakításának az alapja sokkal inkább egy olyan komplex családtámogatási rendszer lehetne, mely pozitív ösztönzőkkel próbálja a nők számára lehetővé tenni a gyermekgondozás, a munkavállalás és a szabadidő megfelelő összeegyeztetését.

A pénzübeni támogatások jelentős csökkenthetőségének legfőbb akadályát ma sokkal inkább abban látjuk, hogy a mindenki számára egyenlően biztosított pénzübeni támogatások több évtizedes múltja miatt az mára a társadalom részéről szinte kötelezően elvárt kormányzati kiadás lett, s a családok számára egyben a legfontosabb jelzője a kormányzati családpolitikai törekvések irányultságának. A támogatások drasztikus csökkentése így bizonyosan társadalmi ellenállást váltana ki (emlékezzünk vissza a társadalmi intézményrendszerek tehetetlenségére), ha csak nem kíséri azt tudatos kommunikáció egy új irányú és a korábbitól eltérő fókuszpontokkal rendelkező családpolitikai kormányzati csomag bevezetéséről és a kiadás átrendezésének szükségességéről, a továbblépési irányokról.

A pénzübeni támogatások célzott formái emellett természetesen nélkülözhetetlenek a hátrányos helyzetű családok támogatásában. Nehéz kérdés, hogy hogyan lehet a rászorultság-alapú támogatási formák stigmatizáló hatását elkerülni, és azokat valóban elérhetővé tenni a legrászorultabbak részére. A 2006-ban bevezetett új családellátási rendszer, mely a korábbi segélyt és az adókedvezmény nagy részét a családi pótlékba építette be, ebben a tekintetben jelentős előrelépés volt.

A különböző országok gyakorlati tapasztalatai azt is megmutatták ugyanakkor, hogy pusztán az anyagi depriváció állami transzferekkel történő csökkentése nem képes arra, hogy jelentős áttörést hozzon a szegénység kérdésében. A támogatás hatékonyabb eszközei azok a programok, amik a gyermek oldaláról közelítenek a kérdéshez, és a hátrányos helyzetű családok gyermekgondozással kapcsolatos erőforrásainak komplex támogatását célozzák – az anyagi, lakhatási, munkáltatási eszközökön túl a már koragyermekkortól elérhető szolgáltatásokkal, melyek segítik a gyermekek egészséges pszichoszociális fejlődését, és egyben megerősíti a szülőket anyai, apai és más felnőtt szerepeikben. Nem azt szeretnénk ezzel mondani, hogy nincs szükség a rászoruló családok anyagi támogatására: az említett programok hatása csak hosszú távon válik a társadalom számára érzékelhetővé. Ugyanakkor, ha felelősséggel gondolkozunk az elkövetkező generációkról, a komplex, preventív jellegű programokba történő befektetés elkerülhetetlen.

Szülőbarát vállalati gyakorlatok

A női munkavállalás ösztönzésében nagy szerepet kap az, hogy mennyiben sikerül a kormánzatnak olyan munkáltatói környezetet kialakítania, mely lehetővé teszi a szülők számára a munka és magánélet összeegyeztethetőségét. A kormányzati politikák sikerének kulcsa az, hogy mennyiben képesek azok családbarát munkáltatói szemléletet kialakítani a vállalati vezetők körében, és azon keresztül változásokat előhívni a szervezetek kultúrájában. A munka és magánélet konfliktusának oldásához nem elégséges tehát a munkaadók számára ajánlott, vagy előírt gyakorlatok, az eredmény azon is múlik, hogy hogyan élnek a lehetőséggel a munkavállalók.

A családi kötelezettségek és munkavégzés összeegyeztethetőségének problémájára reagáló kormányzati intervenciók nemzetközi viszonylatban két fő csoportra oszthatók. Az egyik a *munkáltatót támogató*, önkéntes csatlakozáson alapuló, a vállalatok számára a rugalmas foglalkoztatás piaci előnyeit *átfogó politikai kampányok keretében* ismertető gyakorlat. A másik a *munkavállaló szülőket célzó*, főként a férfiak és nők munkaerőpiaci esélyének egyenlőségét hangsúlyozó megoldás, ahol elsősorban a *törvényhozás* eszközt alkalmazták a vállalatok megfelelő viselkedésének elérésére, amivel a családbarát munkakörülmények biztosításának minden munkáltatóra kiterjedő kötelezettségét ismerik el. Mindkét politika bizonyíthatóan pozitív változásokat hozhat a kérdésben.

A kilencvenes évek vége óta a munkaerőpiac rugalmasságának fokozására és az atipikus munkavállalási formák terjedésének elősegítésére hazánkban több kormányzati kezdeményezés is indult (pl. 2006. évi távmunka pályázat, a 2007-től a bevezetett *Start-plusz program*, a *Családbarát Munkahely Díj* kezdeményezése). Az erőteljes erőfeszítések ellenére azonban mára még nem sikerült érdemi áttörést elérni. A rugalmas munkaformák elterjedtsége ma Magyarországon jócskán elmarad az európai gyakorlattól, különösen a nők esetében (hazánkban például a nők 5,5%-a foglalkoztatott részmunkaidőben, ugyanez az Európai Unió átlagában 31%). Az atipikus formában dolgozó munkavállalók számára emellett a munkáltatók általában karrier és továbbképzési szempontból többnyire még mindig nem biztosítanak azonos lehetőségeket, ami azt tükrözi, hogy sok esetben a megvalósuló rugalmas foglalkoztatás sem a munkáltatók családbarát attitűdjének következménye. A probléma súlya ráadásul eltérő a különböző iskolai végzettségű társadalmi csoportok esetében: a családbarát munkáltatói gyakorlatot (nemzetközi szinten is) jellemzően a magas végzettségű és szakértelmű munkaerő megtartására alkalmazzák. A részmunkaidős foglalkoztatottság iránti igény pedig a köztudatban is jelen van. Az inaktív nők jelentős részének számára a legnagyobb segítséget a munka és gyermeknevelés összehangolásához a rugalmas munkaidő vagy a részmunkaidő lehetősége jelentené. A családbarát módon rugalmas foglalkoztatási gyakorlat elterjedéséhez ezért szükség van az államra, mint katalizátorra, főként a társadalom és a gazdasági szereplők szemléletének reformálása révén.

A családbarát munkahelyek terjedésében ma két fő akadályozó tényező látszik világosan. Az egyik, hogy a vállalatok nem rendelkeznek elegendő ismerettel a rugalmas foglalkoztatási lehetőségekről és azok előnyeiről, ezáltal nincs is megfogalmazott igényük erre vonatkozóan. A családbarát munkáltatói környezet pozitív hatásainak megismerése az érintettekkel ezért jelentős előrelépést hozhat. A munkáltatók és a kisgyermekes munkavállalók tájékoztatásának fontosságát az is aláhúzza, hogy az ösztönző és támogató rendszerek csak akkor tudnak hatékonyan működni, ha azok széles körben eljutnak a felhasználókhoz. A kudarc másik összetevője a szabályozási környezet; valószínű, hogy az erőforrások átlátható, időben kiszámíthatóbb elosztása azok bővülése nélkül is már nagy előrelépés lenne.

Univerzális gyerekellátási támogatások

Napjainkban Európa-szerte heves vita folyik egy a skandináv országok gyakorlatához hasonló, erőteljes állami támogatásban részesített, univerzális – azaz minden gyermek számára egyenlő lehetőségként biztosított – koragyermekkorai ellátás szükségességéről. Hasonló elmozdulás észlelhető az USA és Kanada politikájában is.

Mindez annak ellenére így van, hogy bár sokan érvelnek a koragyermekkorai napközbeni gondozás női munkavállalás-élénkítő hatása mellett, az korántsem tűnik bizonyítottnak. Ennek oka az ún. „kiszorítási hatás”, vagyis hogy az államilag

támogatott/szolgáltatott gyermekgondozási ellátások kedvezményezettjei részben legalábbis biztosan olyan szülők lesznek, akik e beavatkozás nélkül is foglalkoztatottak voltak/lettek volna. Az ellátás fenntartásának költségei így a társadalom számára jelentős többlet terheket jelentenek, összességében elképzelhető tehát, hogy az ellátására fordított összeg meghaladja az univerzális ellátás biztosításának női munkavállaláson keresztül megnyilvánuló gazdaság-élénkítő hasznait.

A formális gyermekgondozás életkorban lefelé (0-3 éves korra) történő kiterjesztését sokkal inkább a gyermekek fejlődésének szempontjai indokolják. A koragyermekkor (0-3 éves kor) fejlődési jelentősége óriási. Az államilag támogatott, mindenki számára elérhető, (hangsúlyosan) magas minőségű gyermekgondozásban való részvétel így jelentős pozitív hatással járhat, különösen ha kihasználtságának növekedése elsősorban a képzetlen, informális ellátási formákból történő átrendeződés következménye.

A magas minőségű gyermekgondozás elérhetősége és megfizethetősége a szülők gyermekvállalási hajlandóságra is kimutathatóan ösztönzőleg hat. A jól szervezett, könnyen elérhető, a családok számára könnyen megfizethető rugalmas gyermekgondozás biztosítása a munkacentrikus környezet születés-ellenes hatását jelentősen csökkentheti, részben az anyai és a munkavállalói szerepek könnyebb összeegyeztethetősége, részben pedig a gyermekvállalás költségeinek csökkentése révén, mivel lehetővé teszi a nők számára a munkaerőpiacra való korábbi visszatérést. E pozitív hatás elérésében viszont döntő szerepe van annak, hogy az ellátás rugalmasságát tekintve (pl. nyitva tartás, integráció) valóban alkalmazkodjon a dolgozó nők szükségleteihez.

A szemléleti változások elindulásához nélkülözhetetlen első lépés a hagyományosan külön fejlődést mutató *korai napközbeni gondozás (bölcsőde) rendszerének és a közvetlenül iskola előtti (óvoda) szolgáltatások „összevonása”, egy rendszerben kezelése.* Míg a 3 éves korig tartó szolgáltatás eredetileg csak gyerekefelügyeleti célt szolgált a dolgozni kívánó édesanyák számára, az óvodára már mint iskolaelőkészítő, „oktatási” intézményként tekint a mai rendszer (ezt tükrözi az is, hogy míg a 0-3 éves kori gyermekgondozási szolgáltatásokat a Szociális és Munkaügyi Minisztérium, az óvodákat az Oktatási és Kulturális Minisztérium felügyeli és szabályozza). A két intézményrendszer (bölcsőde és óvoda) együttes kezelése komoly előnyökkel járhat a gyerekek fejlődési szükségleteinek a legkorábbi időszaktól történő biztosításában egy egységes, magas minőségi követelményekkel rendelkező ellátás révén. Bár napjainkban számos vita zajlik az integrált bölcsőde-óvoda (lásd a későbbiekben) kérdés témájában, ez ma még inkább az intézmények szintjén történő lehetséges integrációt ragadja meg, nem pedig a koragyermekkorai időszak (0-7 éves kor) valódi egységben kezelését, és a fejlődési időszakhoz rendelt teljes rendszer egységes koordinációját.

Gondot jelent emellett a jelenlegi hazai rendszer elérhetőségének alacsony szintje. A 0-3 éves gyerekek számára biztosított napközbeni ellátás, vagy más szülővel közösen igénybe vehető szolgáltatás, esetleg családi napközi és házi gyerekefelügyelet ma Magyarországon nagyon alacsony számban található. Bölcsődei férőhely a teljes gyermekpopuláció kb. 8%-a számára, családi napközik 1500-2000 gyerek részére biztosítottak, házi gyerekefelügyelet elenyésző számban, játszóházak és fejlesztő központok, Biztos Kezdet Gyerekházak alig érhetőek el. Ráadásul legtöbbször éppen a hátrányos helyzetű településeken élők hozzáférése sérül, holott iskolázottságuk, jövedelmi-, foglalkoztatási helyzetük miatt éppen ők igényelnének fokozott segítséget.

Bár elméletileg valamennyi települési önkormányzat kötelező feladata a gyermekek napközbeni ellátásának biztosítása, a bölcsődék létrehozása és fenntartása csak a 10 ezer főnél nagyobb lélekszámú településeken kötelező, és ott sincs meghatározva, hogy a megfelelő korú népesség hány százalékának kell mindenképpen biztosítani az ellátást. Ez a magas fenntartási költségek mellett nem ösztönzi a települési önkormányzatokat új

intézmények létesítésére, annak ellenére, hogy a Lisszaboni stratégia Barcelonai alapelvei a gyereke harmada számára célozta ezt meg 2010-re. A kisgyerekek napközbeni ellátására alkalmas, kistelepüléseken gazdaságosabban működtethető intézmény, a családi napközi, az eddig rendelkezésre álló 10 év során csak minimális mértékben járult hozzá a helyzet javításához. A bölcsőde elérhetőségének javítása ezért indokolt, a jelenlegi férőhelyek számát mintegy 8-10 ezerrel kellene növelni.

A napközbeni gyermekellátás tekintetében egy új ellátási formát is deklarált a közoktatási törvény 2008. júniusi módosítása. A 2008-ban kidolgozott egységes óvoda-bölcsőde koncepció szerint ott, ahol jogszabály nem teszi kötelezővé a települési önkormányzat részére a bölcsődei nevelés megszervezését, javasolt átgondolni az egységes óvodai és bölcsődei nevelési feladatokat ellátó intézmény létesítésének lehetőségét. Mivel a hagyományos bölcsődei és az óvodai feltételek, pedagógiai célkitűzések legfőképpen az életkori sajátosságok miatt némileg különböznek, egy ilyen integrált szemléletű koncepció a meglévő rendszer jelentős átgondolására ad alkalmat. A hosszabb távon kidolgozandó egységes módszertan, a közös képzés, valamint a minőségbiztosítás lehetőségei megoldhatják ezeket a problémákat a gyakorlat szintjén, és egyben elindíthatják a közös gondolkodást a koragyerekkor egységben kezelésének koncepciója és egységes koordinációja felé.

Célzott korai intervenciós programok

A célzottan a szegény rétegekre irányuló kisgyermekkorai programokat az a mára már sokoldalúan alátámasztott tény hívta életre, hogy számos olyan készség és kompetencia megalapozásában, melyek elsődleges jelentőséggel bírnak a későbbi munkaerőpiaci sikeresség tekintetében, a koragyerekkori gondozási tapasztalatok játsszák a főszerepet. A koragyermekkorban megtapasztalt családi deficitek így jelentősen hozzájárulnak a társadalmi devianciák kialakulásához és a szegénység továbbörökítéséhez.

A támogató családi háttér hiányából eredő lemaradások kompenzálásában azok *preventív jellegű, a gyermekek koragyermekkorai fejlődését támogató szolgáltatások a leghatékonyabbak, melyek - e tekintetben különbözve az univerzális ellátásoktól - a szülők bevonódását, támogatását és megerősítését is célul tűzik ki*, és egyben a foglalkoztatás és munkaerőpiaci szolgáltatások elérhetővé tételével, jövedelemkiegészítő programokkal és a lakhatás körülményeit javító intézkedésekkel próbálják a családok anyagi helyzetét is javítani.

A hazai ezirányú törekvésekben mérföldkő volt a *Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program* megszületése 2007-ben, amelynek célja a rossz helyzetből indulók esélyeinek javítása az országban zajló különböző intervenciók stratégiáinak összehangolásával. A gyermekszegénység elleni stratégia megvalósítási kísérleteként kezdődött el 2006 őszén a *Kistérségi Komplex Gyerekesély Program*, melynek keretében gyerekjóléti, szociális, foglalkoztatási, óvodai-iskolai, közösségi, ifjúsági, egészségügyi és információ technológiai fejlesztések valósulnak meg a programba került leghátrányosabb helyzetű kistérségekben. Részben ennek részeként, részben ezzel párhuzamosan jóval több települést elérve, többéves fejlesztő munkát követve indult újtára 2009-től kezdődően az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében a *Biztos Kezdet Gyerekház Program* is, melynek tevékenysége egységes szakmai szempontokon alapuló Gyerekházak kialakítására irányul. A program célcsoportját a hátrányos helyzetű településeken, településrészekben élő, 0-5 éves gyereket nevelő családok alkotják, akik ma korlátozottan, vagy egyáltalán nem férnek hozzá a jó minőségű szolgáltatásokhoz, napközbeni ellátáshoz. A Gyerekház esélyt biztosít e gyermekek számára arra, hogy a lehető legkorábbi életkorban megkapják azt a magas

színvonalú támogatást, ami segíti képességeik optimális kibontakozását és megalapozza sikeres iskolai pályafutásukat.

Mára úgy tűnik, *ez az egyetlen módja a szegénység és a kirekesztettség újratermelődésének megtörésére* a leszakadó régiókban, kistérségekben és településeken, *a programok fenntarthatóságának, valamint a rendszer folyamatos, országos kiterjesztésének biztosítása így elengedhetetlen eleme egy hosszú távon gondolkodó, preventív szemlélettel rendelkező szakpolitikának.* A rendszer költségei hosszú távon pedig megtérülnek a nők munkavállalási lehetőségein, a gyerekek harmonikus fejlődésén, sikeres beilleszkedésén, iskolaérettségén, és az egészségügyi és szociális szolgáltatások iránti csökkenő igényen keresztül.

Szabályozás, minőség-ellenőrzés

A gyermekellátások minőségének állami felügyeletét a szülők szolgáltatók minőségéről való alacsony informáltsága és az alacsony minőségű gyermekgondozás negatív egyéni, családi és társadalmi következményeinek együttese indokolja. Első pillantásra a szabályozás (reguláció) tűnik a legkézenfekvőbb kormányzati megoldásnak, melynek lényege, hogy a szolgáltatás végzését olyan engedélyekhez kötik, amik megakadályozzák az alacsony minőségű tevékenységek folytatását.

A gyermekgondozási intézmények minőségi kritériumainak szabályozása a kormányzatok részéről általában olyan ún. *strukturális szempontok* mentén történik, melyek a gondozásban való részvétellel járó lehetséges fejlődési kockázatok elkerülését célozzák. A több évtizedes gyakorlati és kutatási tapasztalat szerint minden gondozási környezetben a magas minőségű gondozás ismérvei a következők: alacsony gondozó-gyerek arány, kislétszámú csoportok, korszerű tudás és gyereknevelési szokások a gondozók részéről, biztonságos, tiszta és optimális mértékben stimuláló környezet (melyet a megfelelő képzettség és a magasabb gondozói bérek egyaránt befolyásolnak). Ezek egyértelműen szakpolitikai relevanciával bírnak, mivel a kormányok és a szakmai intézetek szabályozzák (vagy szabályozhatnák) és felügyelik (vagy felügyelhetnék) e szempontok érvényesülését.

A hazai bölcsődék és különösen a családi napközik létrehozásához és működtetéséhez kapcsolódó előírások nemzetközi összehasonlításban kifejezetten szigorúnak számítanak. A bölcsődei alapprogram, valamint a családi napközik működésének követelményei 2008-ban, az új óvodai alapprogram pedig 2009-ben jelentek meg. Ezek lefektetik azokat a működési és pszichopedagógiai alapelveket, amelyeket az intézményeknek követniük kell helyi programjaik megalkotásakor.

A szabályozással kapcsolatban két dolgot azonban mindenképpen tisztán kell látni. Az egyik, hogy a gyermekek fejlődési kimeneteinek közvetlen alakítója a gyermekgondozásban az, hogy a pedagógus milyen kapcsolatot alakít ki a gyermekkel, mennyiben érzékeny és válaszkész szükségleteire. Ezeket a jellemzőket összefoglalóan *a minőség folyamat-típusú jellemzőinek* nevezik, aminek központi eleme az ún. „*pozitív gondozás*” megvalósulása. A könnyen szabályozható strukturális tényezők csak szükséges előfeltételei ezek megvalósulásának (pl. nagy csoportlétszám mellett a legjobb gondozó sem tud megfelelően reagálni a gyermekek igényeire). Egy valóban magas szintű ellátáshoz a strukturális szabályozás tehát közel sem elegendő.

A másik fontos észrevétel, hogy abban az esetben, ha a szabályozás csak minimum standardokat állapít meg, vagy betartása nincs kellően szigorúan kikényszerítve, a regulációs politika hatékonysága a minőségre kérdéses. Amiért a politikai döntéshozók kedvelik ezt a beavatkozási formát, és amiért a közgazdászok nem kedvelik azt, hogy a *szabályozásnak rejtett költségei vannak.* A szabályozás közvetlen kormányzati kiadásai

elhanyagolhatóak, annak költségeit a szolgáltatók és fogyasztók viselik, hasznait pedig nagyon nehéz számszerűsíteni vagy összehasonlítani más alternatív beavatkozási formákéval.

A minimum-standardok lefektetésén túl egy *valóban* magas minőségű koragyermekkori napközbeni ellátás kialakításának alapjait a következő tényezők együttese garantálhatná:

(1) *Optimum-sztenderdek*

Szakmailag felmerül az igény, hogy a fejlődéslélektani szempontból igazoltan befolyásoló strukturális elvárások esetében ne minimum, hanem optimumhoz közelítő sztenderdek kerüljenek megállapításra. Azokat az engedélyezési feltételeket viszont, melyek jelentős költségdöbbletet jelentenek, de nem kapcsolódnak elemi biztonsági kritériumokhoz vagy a szolgáltatás minőségének előbb említett garanciáihoz, drasztikusan lazítani kellene a belépéssel járó adminisztratív terhek csökkentése érdekében.

(2) *Korszerűbb koragyerekkori képzések*

Két okból is indokolt, hogy a bölcsődei gondozók képzését összhangba hozzuk az óvodai nevelők képzésével. Egyrészt nemzetközi tendencia a koragyerekkor időszakát (0-7 év) egységben kezelni, mind a gondolkodás, mind a gyakorlat, mind a központi koordináció szintjén. Másrészt a ma nem főiskolai szintű képzés alacsonyabb presztizst és kereseti lehetőségeket biztosít a szakmában dolgozóknak.

(3) *Közös szakmai irányelvek és folyamatos önfejlesztés*

A közös integrált szemléletű képzés alapot adhatna a gyakorlatban megvalósuló közös szakmai irányelvek és módszertan kidolgozásához, minden koragyerekkori gondozásban (bölcsőde, családi napközi, óvoda, Biztos Kezdet Gyerekházak...). A gondozás és napközbeni gyerekegészségügyi mellett a preventív funkció megerősítése miatt a szakmai irányelvek között ajánlott a komplex szemlélet (szakmaközi együttműködés valamennyi gyerekekkel foglalkozó szakterülettel), valamint az életkori átmeneteket folyamatában támogató együttes munka (integrált bölcsőde-óvoda-iskola) megjelenése.

(4) *Hatékony vezetés és szupervízió*

A gondozók-nevelők fenti célokra vonatkozó felkészültségében rejlő nagy különbségek aláhúzzák az alapképzés korszerűsítése mellett a folyamatos tanulás és önfejlesztés szemléletének megjelenését a mindennapi munkában. Ennek a hagyományos, ma elterjedt formái (szakmai továbbképzések) mellett hangsúlyos eleme kellene, hogy legyen az intézményeken belüli szakmai szupervízió.

(5) *Mérés - értékelés*

Végül a valódi minőségi ellátás elképzelhetetlen anélkül, hogy egyrészt a döntéshozók, másrészt maguk a szolgáltatókat végzők, rendszeres és objektív visszajelzést kapjanak szakmai munkájukban történt előrelépésekről és kudarokról. Felismerve, hogy a koragyermekkori gondozás ma már nem csupán a napközbeni felügyelet biztosítását jelenti, hanem komplex, a fejlődést támogató, preventív, egyes esetekben fejlesztő és intervenciós funkciókkal is rendelkezik, szükséges lenne egy olyan egységes mérés-értékelési rendszer kidolgozása, mely magában foglalja egyrészt a gyermekek komplex (minden fejlődési területre kiterjedő) kompetenciáiban mutatkozó változások értékelését, másrészt a szakmai munka részletes regisztrálását. E kettő együtt lehetőséget adna a jó gyakorlatok felismerésére és fejlesztési irányok meghatározására mind helyi, mind központi szinteken.

I. TÖRTÉNELMI KITEKINTÉS: JÓLÉTI RENDSZEREK ÉS ELKÉPZELÉSEK A NAGYVILÁGBAN

Általánosságban a családtámogatási rendszerek az országok jóléti rendszerének, vagy más néven szociális védelmi rendszerének részét képezik. A jóléti rendszer koncepciója az állam felelősségvállalásának szükségességét hangsúlyozza az állampolgárok jólétének, társadalmilag megfelelő életszínvonalának biztosításában. Bár az utóbbi évtizedekben a fejlett országokban egyetértés alakult ki a jóléti rendszerek szükségességét illetően, a különböző országok gyakorlata nagy különbségeket mutat.

A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok nemzetközi felélénkülésével az egyes országok szociális védelmi rendszereiben megmutatkozó különbségek nagy figyelmet kaptak. Számos gazdaságpolitikai elemzés mutatott rá ugyanis arra, hogy gazdasági uniókban a tagországok szociális védelmi rendszerének színvonala alapvető meghatározója az állam versenypozíciójának (Abraham, 1994). A szociális védelmi rendszer kedvező vagy kedvezőtlen jellege befolyásolja a gazdaság hosszú távú hatékonyságát, és ösztönzőleg hathat a munkaerőpiac hatékony működésére (Friedman, 1953; Varian, 1980).

A jóléti kiadásokon belül a családtámogatások befolyásolják az oktatási kiadások megtérülését, a koragyermekkori nevelés/fejlesztés pedig alapvetően meghatározza a gyermek későbbi életpályájának alakulását. A korai életkorban történő intervenciók és a gyermekellátásba történő befektetések így kihatnak az országok hosszú távú növekedésére és versenyképességére, bár a kapcsolatot empirikusan nehéz megmutatni. A családtámogatások, különösen a napközbeni gyermekellátás biztosítása emellett lehetővé teszi, hogy a nők realizálják a formális oktatásban töltött évek hasznát. Egyre szélesebb körben elfogadott nézet, hogy a fejlett piacgazdaságokban a világszintű versenyképesség megőrzésének egyik legalapvetőbb pillére a jól képzett munkaerő, és hogy ennek mind jelentősebb hányada származik a női munkavállalásból (Gustafsson és Stafford, 1994).

Ebben a fejezetben áttekintést adunk a fejlett országok jóléti rendszereiről, családtámogatási politikájuk jellegzetességeiről és működéséről, a piacgazdaságok jellemző társadalmi problémáira adott különböző válaszokról (1.1 fejezet), és hogy hogyan függ ez össze a női munkavállalással (1.2 fejezet) valamint az országokban kialakult jellegzetes családmodellel (1.3. fejezet). Ezután ismertetjük a hazai családpolitika átfogó tendenciáit, a nyugati minták relevanciáját a volt szocialista országok, köztük Magyarország esetében (1.4. fejezet), és hogy mennyiben jelentenek korlátozást a hazai politikai döntéshozatal számára jelenleg az Európai Unió elvárásai (1.5 fejezet). Legfontosabb következtetésünk szerint az egyes országok családpolitikai döntésekkel kapcsolatos tapasztalatainak megfelelő értelmezéséhez nélkülözhetetlen, hogy megismerjük egy adott ország jóléti rendszerének történelmi és filozófiai eredetét, az intervenciók beavatkozások hatása minden esetben csak az adott ország tradícióinak és kultúrájának fényében értelmezhető.

1.1. Jóléti rendszerek a fejlett piacgazdaságokban

A jóléti államok gyökerei egészen a 19. századig nyúlnak vissza. A szociális védelem biztosítását az tette szükségessé, hogy világossá vált, a piacgazdaságok strukturálisan nem képesek a társadalom alsó rétegei számára megfelelő életminőséget biztosítani, így az

államnak feladata a róluk való gondoskodás. A jóléti állam koncepciója általában tehát az állampolgárok elemi jólétének biztosítására irányuló állami felelősségvállalást jelenti, bár meg kell jegyeznünk, hogy számos országban a szociális védelmi funkciók ellátása nem kizárólag állami feladat, hanem azt számos független, önkéntes és állami szolgáltató együttese biztosítja.

Történelmi okok miatt a különböző országok jóléti rendszerei az 1990-es évekig egymástól függetlenül fejlődtek. Az eltérő politikai koalíciós struktúrák és a működésmód intézményesülésének eltérő történelmi öröksége a jóléti államok jellegzetességeiben és működésében nagy eltéréseket hívtak életre (Esping-Andersen, 1990). E sokszínűségből ugyanakkor mára jellegzetes mintázatok látszanak kirajzolódni.

1.1.1. A jóléti rendszerek típusai

A jóléti rendszerekről való mai ismeretek alapjainak lefektetése Richard Titmuss, a London School of Economics autodidakta professzorának nevéhez fűződik. Titmuss 1974-ben *Social Policy* címmel megjelent könyvében a jóléti rendszerek háromféle modelljét különböztette meg: a *reziduális modellt*, a *teljesítmény modellt*, és az *intitucionális-újraelosztó modellt*¹. Ami megközelítésében merőben új volt a korának gondolkodását jellemző tradícióhoz képest, hogy Titmuss a háromféle jóléti berendezkedésre már nem úgy tekintett, mint a fejlődés különböző állomásaira, hanem mint a társadalmi jólét szerveződésének szimultán kialakuló, egymástól alapvetően eltérő módozataira. Elvetette a társadalmi reformok evolúciós fejlődésének korát uraló feltételezését, mely szerint a fejletlen liberális berendezkedést a társadalombiztosítási rendszerek megjelenése követi, ami végül a teljes körű szociális védelem irányába fejlődik tovább. Helyette úgy vélte, *ami meghatározza, hogy egy-egy államban milyen jóléti modell jön létre, az nem fejlettségi, hanem ideológiai kérdés*. A társadalmi jóléti beavatkozások különböző formákat ölthetnek, s ezek mindegyike egyaránt lehet progresszív vagy regresszív az újraelosztás és a társadalmi egyenlőség terén.

Titmuss munkájára alapozva dolgozta ki Gøsta Esping-Andersen a jóléti államok hármas felosztását, mely máig is kiindulópontot jelent a jóléti államok összehasonlító elemzéseinek témájában készült szinte minden munkához (Abrahamson, 1999). 1990-ben megjelent könyvében a jóléti rendszert a következő módon értelmezi:

„... az intézményi berendezkedés, a szociálpolitikai döntéseket alakító szabályok és megállapodások összessége, a szociális kiadások meghatározásának folyamata, a problémák definiálása éppúgy, mint az állampolgárok elvárásai és reakciói a politikai döntésekkel kapcsolatban.”

A jóléti rendszerekről tehát tág keretben kell gondolkodnunk, a közvetlen kormányzati intézkedések mellett a szociális rendszer működése részének kell tekintenünk minden olyan társadalmi elvárást és normát is, mely kihat a döntéshozók munkájára és a beavatkozások

¹ A három modell megegyezik Esping-Andersen később ismertetésre kerülő tipológiájával. A reziduális modell (Esping-Andersen liberális rezsimje) szerint az állam beavatkozására csak akkor van szükség, ha a piac vagy a család kudarcot vall; a teljesítmény modellben (Esping-Andersen konzervatív rezsimje) az állam szerepe egyfajta biztosítási jelleget ölt, míg az institucionális-újraelosztó modellben (Esping-Andersen szociál-demokrata rezsimje) a jóléti rendszer elsődleges célja a társadalmi egyenlőség eszméjének minél szélesebbkörű megvalósítása. Az eltérő modelleket az 1.1.2. alfejezetben ismertetjük részletesen.

társadalmi fogadtatására. Az eltérő modellek összehasonlítása így nem történhet pusztán a szociális kiadásokra fordított összegek vagy a gazdasági növekedés hagyományos mutatószámainak elemzésével, ahhoz a társadalmi folyamatok alapvető jellegzetességeinek jóval szélesebb körét kell figyelembe vennünk (Esping-Andersen, 1990).

Korai elképzelések a jóléti rendszerek típusairól

A jóléti rendszerek tipizálására nem Titmuss tett először kísérletet. A korábbi értelmezések közül Harold Wilensky 1950-es években végzett munkássága emelkedik ki, aki a társadalmi jólét két eltérő koncepcióját feltételezte. Az első, a *reziduális jóléti koncepció* szerint állami beavatkozásra csak abban az esetben van szükség, ha a család és a piac kudarcot vall. Ez a koncepció igyekszik tehát az állam elkötelezettségét a rászoruló társadalmi csoportokra korlátozni. Ezzel szemben az *institucionális jóléti koncepció* nézete szerint a jóléti szolgáltatások a modern állam működésének természetes velejárói, a jólét melletti intézményes, mindenki számára elérhető elkötelezettséget testesítik meg (Wilensky, 1958).

Wilensky azonban még úgy tekintett a kétféle koncepcióra, mint a fejlődés két végpontjára, a reziduális állami berendezkedést tekintve a legfejletlenebb, az institucionális modellt pedig a legfejlettebb végletnek. E *modernizációs hipotézis* néven ismertté vált feltételezést azonban ma már szinte minden társadalomtudós megkérdőjelezi (Abrahamson, 1999).

A szociális rendszerekről való modern gondolkodás alakításában Esping-Andersen munkájának egyik legmeghatározóbb felismerése az volt, hogy a különböző jóléti rendszerek két dimenzió mentén különböznek egymástól. Az első (amit Esping-Andersen *dekommodifikációnak*² nevezett), hogy a jóléti juttatásokat és jogosultságokat a kormányzat mennyiben köti az állami bevételekhez való hozzájáruláshoz, vagyis a munkaerőpiaci szerepléshez. A dominánsan dekommodifikált rendszerek „a jóléti szolgáltatásokat alanyi jogon biztosítják az egyének számára, így az egyének képesek társadalmilag elfogadott életminőséget fenntartani anélkül, hogy részt vennének a piaci folyamatokban” (1990, 37.old.). A második (amit Esping-Andersen *stratifikációnak*³ nevezett), hogy a jóléti állam mennyiben törekszik a hagyományos társadalmi hierarchia fenntartására. A stratifikáció szembe állítható a 'szolidaritás' eszméjével, melyben a jóléti jogosultságok elosztása egyenlő.

Azt, hogy e két dimenzió mentén egy-egy ország gyakorlata hol helyezkedik el, azt az állam szerepéről való mögöttes ideológia alakítja. Ennek alapján három különböző ideáltipikus jóléti rendszer léte magyarázható, melyeket Esping-Andersen 'liberális', 'konzervatív' és 'szociál-demokrata' címkékkel illetett⁴, hangsúlyozva ezzel az azokat életre hívó ideológiai hátteret.

1.1.2. Háromféle jóléti rendszer?

A jóléti jogosultságok piaci szerepléstől való függetlenítésének törekvése (dekommodifikáció) mértéke azokra az országokra jellemző legerősebben, melyekben a jóléti rendszerek formálódása során szociál-demokrata pártok kormányoztak hosszabb

² A dekommodifikáció a piactól való függetlenedést jelenti.

³ A stratifikáció a társadalmi hierarchia fenntartására való törekvést jelenti.

⁴ Ez megegyezik a Titmuss féle felosztással, Esping-Andersen csak átnevezte a Titmuss által meghatározott jóléti berendezkedéseket.

ideig. A szociál-demokrata mozgalmak elsődleges célja ugyanis a munkásosztály egységesítése volt, ezért törekedtek arra, hogy a különböző ellátási formákhoz való hozzájutás ne tükrözze vissza a piaci egyenlőtlenségeket, mert ilyenkor „megosztottság alakul ki a 'belső' és 'külső' között, s nehéz a munkásokat társadalmi szolidaritásra buzdítani” (Esping-Andersen, 1990). Az ezekre az országokra jellemző széles körben elérhető, legtöbbször alanyi jogon járó jóléti szolgáltatások tehát a munkás osztályt erősítik, és gyengítik a munkáltatók abszolút felsőbbrendűségét.

A *szociál-demokrata modell* ezért a társadalmi jólétet úgy értelmezi, mely gazdasági, etnikai, nemi vagy vallási hovatartozástól függetlenül mindenki számára jogosultság kell, hogy legyen; amivel a társadalmi szolidaritás, az altruizmus, a másság elfogadásának és a kiszámíthatóságnak az eszményét hivatott erősíteni. A szociálpolitikának itt tehát identitás-teremtő szerepe is van, a társadalmi integrációt ösztönzi az univerzalizmus és az újraelosztás szükségességének hangsúlyozásával; a jövedelemkülönbségek minimalizálását és a szegénységtől való védelmet célozza. Érett formájában a svéd jóléti rendszer ennek ideáltipikus megtestesítője (Holden, 2003).

Ezzel összhangban, a szociál-demokrata jóléti rendszerekben az állam igen bőkezű a családbarát politikák kialakítása során is; a kiterjedt szülési szabadságot és a mindenki számára egyenlően elérhető, magas színvonalú gyermekellátási szolgáltatást úgy tekintik, mint ami (legalábbis elméletileg) alanyi jogon biztosított kell, hogy legyen, ellenkező esetben a szülőktől és gyermekektől megtagadnák a megfelelő életszínvonal fenntartásának egy alapvető összetevőjét (Gustafsson és Stafford, 1994).

A *konzervatív jóléti államok* elsődleges célja a hagyományos státusz-különbségek megőrzése a társadalomban (startifikáció). A modern piacgazdaságok megjelenését kísérő társadalmi instabilitás és a hagyományokon alapuló osztályszerkezet fellazulásával a jóléti államok korai kialakítói - például a Bismarchi Németország - ugyanis az állam központi szerepének megerősítésére törekedtek. Ezekben az országokban ezért a társadalompolitika a „természetes” társadalmi elrendeződés megerősítésének eszközévé vált. Így, bár a konzervatív jóléti rendszerek történelmileg a szociális kiadások magas szintjével asszociálódtak, ezekben a rendszerekben a társadalompolitika tartalmában a fennálló társadalmi különbségek megerősítésére törekszik (Holden, 2003).

A konzervatív jóléti modellben így annak ellenére, hogy a jóléti intézmények a gazdaság hatékony működésének aktív részesei, különös tekintettel az oktatási, egészségügyi és a társadalombiztosítási rendszerekre, ezekben az országokban a társadalmi szükségletek kielégítése általában az elért státuszkülönbségeken és munkateljesítményen alapul; az állam jórészt foglalkozási státuszhoz kötött jövedelem megtartó juttatásokra szorítkozik. A konzervatív jóléti berendezkedések elsődleges célja tehát a létező privilégiumok és a „hagyományos” társadalmi szerepek megőrzése, nem pedig az egyenlőségre törekvés.

A konzervatív jóléti rendszerek leggyakrabban használt eszköze a társadalombiztosítás, melyekben a munkáltatói csoportok, szakszervezetek, és az állam kollektív megállapodásokat dolgoz ki a jövedelemkiesés lehetséges kockázataira. A társadalmi jóléti intézmények fenntartásában, finanszírozásában és adminisztrálásában tág teret ad a munkaerőpiaci szociális partnereknek. Ezeket leggyakrabban a munkabérek terhelő adókból finanszírozzák, a juttatások ugyanakkor bőkezűbbek azokkal, akik nagyobb mértékben járulnak hozzá a közterhekhez. Számos európai kontinentális ország tartozik ebbe a modellbe, gyakran Németországot és Hollandiát említik elsődleges példaként (Abrahamson, 1999).

A konzervatív államok a családon belüli munkamegosztásban is elsősorban a hagyományos szerepek megőrzését ösztönzik, a nők munkaerőpiacra lépése tradicionálisan

demotivált, és az állam csak akkor avatkozik be, ha a család erőforrásai kimerülnek (Gustafsson és Stafford, 1994). Ennek megfelelően ezeknek az országoknak sok esetben egyáltalán nincsenek olyan politikáik, melyek a nők munkaerőpiaci megjelenését motiválnák. Hollandiában például a kevés számú államilag fenntartott gyermekellátási férőhelyet közel azonos arányban veszik igénybe munkavállalók és inaktívak (Groot és Maasen van der Brink, 1992).

A *liberális jóléti rendszerek* ennek éppen ellenkezőjére törekednek. A klasszikus liberálisok érvelésében a hagyományos társadalmi mintázatok akadályozzák az egyének szabadságát, míg a szabad piac lehetővé teszi az egyének számára lehetőségeik kibontakoztatását anélkül a béklyó nélkül, melyet a fennálló egyházi és állami társadalmi hierarchiák jelentenek. A szabad piaci erők felsőbbrendűségének hangsúlyozása nyomán a klasszikus liberalisták azt követelik, hogy a gazdasági jólét függetlenedjen a társadalmi intézményektől, és csak a piactól függjön. Az egyéni szükségletek megfelelő kielégítésének szerintük két „természetes” (társadalmilag adott) csatornája van, a piac és a család; a jóléti intézményekre csak abban az esetben van szükség, ha sérül ezek hatékony működése.

Ennek ellenére a liberális állam távol áll a passzivitástól a jóléti kérdésekkel kapcsolatos társadalompolitikai döntéshozatal során. A társadalompolitikában azonban ez a megközelítés általában olyan programokban manifesztálódik – ebben a tekintetben ellentétesen a szociáldemokrata törekvésekkel is – melyek a társadalmi problémák megoldásában a piachoz való kötődést ösztönzik. A társadalmi kockázatokra adott válaszok tekintetében a liberális jóléti rendszerek az állami szolgáltatásokkal szemben a magánszféra által nyújtott szolgáltatásokat részesítik előnyben.

Az állami beavatkozás minimalizálására való törekvésük nyomán jellegzetesen anyagi helyzeten alapuló eszközöket használnak, az univerzális transzferek mértéke csekély, a jövedelmek újraelosztásának mértéke alacsony, a juttatások elsősorban a nagyon alacsony jövedelmű rétegekre irányulnak, döntő szerepe a rászorultságnak van. A juttatásokat általános adókból finanszírozzák, és azok úgy vannak kialakítva, hogy ösztönözzenek a munkavállalásra. A liberális berendezkedés tehát inkább a hatékonyságot helyezi előtérbe az egyenlőséggel szemben, és az egyéni felelősségvállalást hangsúlyozza a kollektív felelősségvállalással szemben. Prototipikus példái az angolszász államok, elsősorban az USA, Kanada és az Egyesült Királyság (Abrahamson, 1999).

A családok működésével kapcsolatban a liberális jóléti rendszerek mögöttes feltételezése az, hogy a család fenntartása elsősorban munkavállaláson keresztül kell, hogy történjen, s állami beavatkozásra csak olyan szélsőséges esetekben van szükség, ha a család kudarcot vall. Ezek a kormányok tehát relatív keveset költenek társadalmi kiadásokra, az állami beavatkozások általában erőteljesen célzottak, és csak a leginkább rászorulóakra irányulnak. Az USA családtámogatások területén két legkiterjedtebb állami programja például, az 1960-as években indult Head Start és az 1988-as Family Support Act arra az ideológiára épül, hogy az állami beavatkozás szükségességét „a hátrányos helyzetben élő gyermekek esélyeinek javítása és a munkában levő nők szükségleteinek kielégítése” indokolja. Van ugyan némi állami törekvés arra, hogy a gyermekellátást kiterjesszék a legalacsonyabb társadalmi rétegeken kívülre is, a támogatás azonban leggyakrabban adókedvezmények formájában történik, mely lehetővé teszi az állami beavatkozás minimalizálását és ösztönzi a piaci választások széles skáláját (Hoffert és mtsai, 1991; Gustafsson és Stafford, 1994).

1.1.3. A jóléti rendszerek stabilitása

Gøsta Esping-Andersen könyvének megjelenése a társadalomtudósok széleskörű reakcióit hívta életre. Néhányan támogatták és használták a tipológiát (pl. Gustaffson, 1994), mások alternatív tipológiákat javasoltak, eltérő dimenziókat használva (Liebfried, 1992), megint mások a jóléti rezsimek körének kiterjesztését javasolták például a „Mediterrán” (Ferrera, 1996) vagy a kelet-ázsiai „Konfucionista” (Kwon, 1997) típusokkal, de nagyon kevesen vetették el teljesen a tipologizálás létjogosultságát (Kasza, 2002).

A jóléti rendszerről alkotott tipológia ugyanakkor mindmáig igen robusztusnak bizonyult abban az értelemben, hogy számos későbbi kutatás megerősítette, a jóléti rendszereknek valóban létezik néhány alaptípusa, bár ezek elnevezése nagy változatosságot mutat a különböző szerzők között (lásd pl. Abrahamson, 1999 összefoglalóját). Ezeknek a munkáknak közös üzenete, hogy a jóléti rendszerek közötti eltérések legfontosabb magyarázó változója a mögöttes ideológia, amely eltérő fejlődési utakat eredményez. Az eltérő jóléti rendszerek gyökerei különböző történelmi erők, s ezért egymástól alapvetően különböző fejlődési utakat járnak be. *„A jóléti rezsimek léte azt a körülményt tükrözi, hogy a rövid távú beavatkozások, reformok, viták, és a döntéshozatal egy történelmileg kialakult intézményi környezetben megy végbe, amely országoként különböző lehet”* (Esping-Andersen, 1990, 3. old.).

Az egyes országok tekintetében a társadalompolitikai programok, intervenciók általános mintázata nagy időbeli stabilitást mutat, függetlenül a kormányzati változásoktól. A jóléti rezsimek kollektív megállapodások a társadalmi programokkal kapcsolatban, beleértve a családok számára biztosított juttatásokat és szolgáltatásokat is, melyek eltérő családmodellekre, a nők szerepvállalásával kapcsolatos eltérő feltételezésekre épülnek. Eltérő feltevésekkel élnek azzal kapcsolatban is, hogy miért van az embereknek szüksége állami segítségre, milyen formában segítsen az állam, és mi a juttatások és szolgáltatások legmegfelelőbb formája.

Ahogy maga Esping-Andersen megjegyzi: a jóléti rezsimek léte azt a tényt jelzi, hogy az állam és a gazdaság közötti komplex jogi és intézményi jellegzetességek szisztematikusan összefonódnak. A *rezsim* elnevezés a politikai-gazdasági elrendeződés ’általános képét’ vonja maga után, ami azt jelenti, hogy a jóléti berendezkedés összessége a kormányzat, a piac és a háztartások kompozíciójának eredménye, nem pedig egyéni politikai szándékoké és törekvéseké. Sőt, a létező intézményi berendezkedés erőteljesen meghatározza azt, hogy egy nemzet milyen úton fejlődik tovább a jövőben. Ebben az értelemben a rezsim nem egy rövidtávra szóló koncepció. Nem jelenti ez azt, hogy megváltoztathatatlan, de *a változás kollektív, hosszú távú erőfeszítéseket igényel.*

1.2. Jóléti rendszerek és női munkavállalás

Az eltérő jóléti berendezkedéseket vizsgáló kutatások nemcsak arra mutattak rá, hogy többféle fejlődési út létezik, hanem hogy *számos esetben az eltérő fejlődési utak azonos eredménnyel járnak.* A családpolitikák sikeressége szempontjából egyik meghatározó jellegzetesség, *a női munkavállalás tekintetében például a legmagasabb szintű női foglalkoztatottsággal jellemezhető országcsoporthoz a négy skandináv ország és az USA alkotja,* ahol a női foglalkoztatottság meghaladja a 70%-ot; annak ellenére, hogy ezek az országok a női munkavállalást támogató politikáikban jelentősen eltérnek egymástól.

Azokban az országokban is, melyek a legmagasabb női munkaerőpiaci aktivitással rendelkeznek, jelentős különbségek tapasztalhatók a női munkavállalás jellegzetességeiben és minőségében. A skandináv országokban a nők és férfiak munkaerőpiaci részvétele hasonló, de – Finnország kivételével – a nők jelentős hányada dolgozik részmunkaidőben. Bár a nők jellegzetesen „jó minőségű” munkahelyeken dolgoznak, a nők és férfiak közötti relatív kereseti különbség nem tűnt el (Orloff, 2002), s az erőteljes törekvések ellenére a nők még mindig jóval nagyobb arányban veszik igénybe a szülői szabadság intézményét, mint a férfiak (Jenson, 1997). Valószínűleg ennek köszönhető az is, hogy a szakmák közötti tradicionális munkamegosztás is fennmaradt, különösen a vezetői státuszok körében, a nemek közötti szakmai szegregáció így viszonylag magas (Wright és mtsai, 1995).

A női munkavállalás nemzetközi tendenciái

A női munkavállalás mértékében jelentős eltérések tapasztalhatók a fejlett piacgazdaságokban. A női foglalkoztatottak 15-64 éves korú teljes lakossághoz viszonyított arányával mérve a legmagasabb és legalacsonyabb női foglalkoztatottsági szinttel jellemezhető országok közötti különbség közel 30 százalékpont, a legmagasabb Svédországban (76 %), a legalacsonyabb Olaszországban (43 %). Összehasonlításképpen: hazánkban az aktív korú nők foglalkoztatottsága mindössze 54%-os (lásd a 2.1.1. fejezet).

A legmagasabb szintű női foglalkoztatottság a négy skandináv országot és az USA-t jellemzi, ahol a női foglalkoztatottság meghaladja a 70%-ot. A másik véglet a mediterrán országok gyakorlata, ahol a munkaképes korú nők kevesebb, mint fele aktív gazdaságilag. Ezekről eltekintve, a középső csoport helyzete kevésbé egyértelmű. A 'liberálisnak' címkézett országok, az Egyesült Királyság, Kanada és Ausztrália az USA és a skandináv országok jellegzetességeihez közelít, míg az európai kontinentális országok – Ausztria, Németország, Belgium, Hollandia, Franciaország – középúton helyezkednek el az nemek közötti esélyegyenlőségre nagy hangsúlyt fektető skandináv és a jellegzetesen otthonmaradó mediterrán országok között (Daly, 2000).

Magas női munkaerőpiaci aktivitás: Franciaország, Kanada, Portugália, skandináv országok (Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország), USA

Magas-közepes női munkaerőpiaci aktivitás: Ausztrália, Egyesült Királyság

Alacsony-közepes női munkaerőpiaci aktivitás: Ausztria, Belgium, Németország, Hollandia

Alacsony női munkaerőpiaci aktivitás: Görögország, Írország, Olaszország, Spanyolország

A skandináv országok női munkaerőpiaci aktivitásával összességében vetekedő Kanada és USA női foglalkoztatottságának mintázata ugyanakkor jelentősen eltér az előbbiektől. Az erőteljesen liberalizált jóléti rendszerekkel rendelkező országokban a női részmunkaidős foglalkoztatottság aránya jóval alacsonyabb, és jóval alacsonyabb a kisgyermekes nők aktivitása is, összehasonlítva a skandináv országok hasonló társadalmi csoportjával, akik a relatív hosszú szülői szabadság⁵ és az erőteljesen támogatott részmunkaidős foglalkoztatottság legfőbb kedvezményezettjei. A nemek közötti kereseti különbség relatív magas, de a szakmák közötti nemi szegregáció alacsony (Orloff, 2002).

A kontinentális európai országok közül Franciaország tűnik ki a magas női foglalkoztatottság tekintetében. Hasonlóan a skandináv országokhoz, a magas foglalkoztatottság elsősorban a részmunkaidős foglalkoztatottság intézményének erőteljes

⁵ A szülői szabadság ideje alatt a nők nem dolgoznak a munkahelyükön, ennek ellenére a foglalkoztatottak közé tartoznak.

védelmével magyarázható. A többi kontinentális ország alacsonyabb szintű női aktivitási aránya általában abból ered, hogy a gyermekvárás és -gondozás ideje alatt nagyobb valószínűséggel lépnek ki a nők a munkaerőpiacról, és a részmunkaidős foglalkoztatottság is kevésbé elterjedt, részben mivel a törvények által biztosított védelem általában kisebb mértékű, részben mivel a munkaerőpiac erőteljesebb regulációja miatt nehezebb is ennek a gyakorlatnak az elterjesztése a női aktivitás forrásaként (Daly, 2000).

1.3. Jóléti rendszerek és családmodellek

A jóléti rezsimekkel foglalkozó kutatások nagy hatással voltak a feminista mozgalmakra is, amelyek e munkák nyomán kísérletet tettek annak feltárására, hogy a különböző típusú jóléti berendezkedések hogyan hozhatók összefüggésbe a társadalmak szocio-kulturális kontextusával, különös tekintettel a családokon belüli munkamegosztásra és a női szerepvállalásra (Orloff, 2002; a témával részletesen foglalkozik a III. fejezet). A kutatások arra mutattak rá, hogy a családi működésmódok és a társadalompolitikai döntéshozatal korántsem függetleníthető egymástól: az eltérő kormányzatok általában eltérő feltételezésekkel élnek a társadalmilag „elvárt” családi működésmódokra vonatkozóan, s ehhez igazítják a gyermekgondozásra irányuló és a nők munkaerőpiaci szereplését ösztönző politikáik összességét.

A kutatások a különböző országok *családpolitikai beállítódását* olyan nemi szerepekhez kapcsolódó mutatókkal próbálták leírni, mint például a nemek közti munkamegosztásra vonatkozó társadalmi elvárások, a nők munkavállalási lehetőségei, a támogatásra való jogosultságok jellegzetességei, és a gyermekgondozási ellátások állami szolgáltatásának mértéke (Lewis, 1992; Sainsbury, 1994, 1996). A korai feminista irodalom ezek alapján a családmodelleket két alaptípusba sorolta. A *férfi-kenyérkereső modellt* (hagyományos családmodellt) követő társadalmak általában erősen elkötelezettek a férfi mint kenyérkereső, a nő mint háziasszony tradicionális szerepek fenntartásában. Ideáltipikus esetben a „a nők kizártak a munkaerőpiacról, erősen alárendeltek férjüknek a szociális védelmi jogosultságok és az adózás tekintetében, a gyermekgondozási feladatok ellátása jellegzetesen az ő felelősségük, általában állami segítségvállalás nélkül (Lewis, 1992, 162. old.)”. Ennek ellenpontja a *kétkeresős családmodell*, amelyben a férfiak és a nők egyaránt részt vesznek a családfenntartásban, az állami juttatások az egyéneket célozzák, nem pedig a családokat, és a gondozási feladatok ellátásában a közszolgáltatásoknak jelentős szerep jut (Sainsbury, 1994, 1996). Korpi (2000) ezt azzal egészítette ki, hogy a nemek közötti szerepmegosztás tekintetében a kétkeresős és a hagyományos családmodell mellett létezik egy harmadik típus is, az ún. *piac-orientált modellt*, melyeket így végül egyértelműen meg tudott feleltetni az Esping-Andersen féle jóléti rendszereknek⁶.

Az esping-anderseni szociál-demokrata országok, melyek a női munkavállalást a női egyenjogúság ideológiája mentén erősen támogatják, jellegzetesen a kétkeresős családmodellt preferálják, így kiterjedt állami szolgáltató rendszer támogatja a női munkavállalást. A konzervatív államok a tradicionális családokat megerősíteni célzó hagyományos családmoddellel jellemezhetők, ahol a nők jóléti jogosultságai legtöbbször

⁶ Korpi munkájában a tipizálás alapját a jóléti szolgáltatások kínálata és a családtámogatási transzferek szintje képezte, mivel feltételezése szerint a jóléti szolgáltatások extenzív kínálata a női munkavállalást támogatja, a családtámogatási transzferek pedig, amennyiben az állami szolgáltatások alacsony szintjével párosulnak, a hagyományos családi munkamegosztást ösztönzik.

férjük munkavállalásához kötöttek, és az állami forrásokból finanszírozott szolgáltatások szintje alacsony. A liberális országok piac-orientált családmodelljében a jövedelmek és szolgáltatások mértékét a piaci erőkre bízzák az állami szolgáltatások és transzferek egyaránt alacsony színvonal mellett (Korpi, 2000, Orloff, 2002). A hazai jellegzetes családmodellekről részletesen beszélünk a III. fejezetben, már itt érdemes utalni viszont arra, hogy - még ha nem is feltétlenül áll szándékában - a magyar családpolitikai rendszer egy erősen konzervatív családi berendezkedést támogat.

Az eltérő jóléti rendszerek tehát kapcsolatba hozhatók a nemek közti munkamegosztásra vonatkozó eltérő előfeltevésekkel. Maga Esping-Andersen (1999) is elismeri, hogy bár a gyermekgondozási feladatok ellátása számos országban még ma is nagymértékben a családi feladata, a háztartáson kívüli családi gyermekellátási szolgáltatások léte – akár az állam, akár a piac nyújtja azt – kritikus a nők munkába állása tekintetében.

Szociáldemokrata / Kétkeresős rezsimek: Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország
Konzervatív / Hagyományos családtámogató rezsimek: Ausztria, Belgium, Franciaország, Hollandia, Írország, Németország, Olaszország, Spanyolország
Liberális / Piac-orientált rezsimek: Ausztria, Egyesült Királyság, Japán, Kanada, Svájc, USA, Új-Zéland

Azokban az országokban, ahol a nők munkavállalása ösztönzött, a gyermekgondozás feladata valamelyest áthárul a családról a különböző formális intézményekre, de ugyanannak a célnak az elérése többféle úton is lehetséges. A skandináv országok az állami ellátás szintjének kiterjesztésével, míg a liberális országok a piaci szolgáltatások ösztönzésével, adókedvezményekkel és célzott juttatásokkal segítik a családokat a gyermekgondozással járó feladatok megoldásában. Mindkét modellben az ún. *defamiliarizáció* (Saraceno, 1997), vagyis a családon kívüli gyermekgondozási szolgáltatások megjelenése teszi lehetővé a nők viszonylag nagyarányú munkavállalását. Szemben ezzel, a kontinentális Európa konzervatív országaiban, melyek legjobb esetben is indifferensek a női munkavállalást illetően, a családon kívüli gyermekellátási formák ritkák, mely leggyakrabban egy alacsony munkavállalási – alacsony gyermekvállalási egyensúlyt hív életre⁷.

Családmodellekre vonatkozó preferenciák az EU országokban

Egy 1998-ban készített felmérés az EU országaiban azt mutatta, hogy a legtöbb országban a női munkavállalás erősen preferált, *az EU átlagában a kisgyermekes családok mindössze 10%-a részesíti előnyben a hagyományos, egykeresős családmodellt*. Egy korábbi (1994-ben készült), de a közép-kelet európai országokra is kiterjedő kutatás meglepő módon azt az eredményt hozta, hogy *a hagyományos, férfi-kenyérkereső modell csak a volt szocialista országokban* (Csehország, Magyarország és Lengyelország) *a leginkább előnyben részesített*, ami azért meglepő, mert a kommunista éra idejében a nők munkaerőpiaci aktivitása igen magas volt. Ugyanez a kutatás azt mutatta, hogy a nők munkaerőpiacra lépését leginkább támogató országok a skandináv, valamint az észak-amerikai államok, ami a munkaerőpiaci aktivitás valós statisztikáiban is realizálódik (Jaumotte, 2003).

A jóléti rezsimek és a családi működésmódok között tehát erőteljes kapcsolat létezik. A szociális ellátások és intézmények kiindulópontjai, és egyben korlátai is az egyének

⁷ A munkavállalás és gyerekvállalás összefüggéséről részletesen ld. 2.4 fejezetet.

akcióinak, alakítják a társadalmi kapcsolatokat és az identitást. A jóléti ellátások nemcsak korrigálják a piaci mechanizmusokat, hanem képessé teszik azokat a működésre (Schwarz, 2000). A társadalompolitika hatással van az egyének elvárásaira és cselekedeteire a munkaerőpiaci részvétellel, gyermekvállalással és a családstruktúrával kapcsolatban.

1.4. A családpolitika hazai tendenciái

A fejlett piacgazdaságoktól eltérő jellegzetességekkel, fejlődési úttal és az állami szerepvállalás eltérő tradícióival rendelkező volt szocialista államok esetében fontos kérdés, hogy az újraformálódó jóléti rendszerek milyen irányt vesznek. Ha komolyan vesszük, hogy a jóléti rezsimek erőteljesen függnék az ország intézményi örökségétől, elkerülhetetlen az a tény, hogy a kelet-közép európai országok erőteljesen magukon viselik a közel fél évszázados szocialista hagyományok jeleit. Bár Esping-Andersen úgy vélte, ezek az országok is a fejlett piacgazdaságok jóléti rendszerében kialakult modellek valamelyik irányába fejlődnek tovább, mára úgy tűnik, *a kelet-közép-európai országok sajátos, a nyugati mintákhoz képest önálló utat járnak be*, és nem jelent meg közös tendencia a fejlett piacgazdaságok jóléti modelljeihez való közeledésben (Fenger, 2007; Szajp, 2008). A demográfiai, gazdasági és társadalmi nyomás, valamint a külső elvárásoknak való megfelelés összütésében a formálódó poszt-kommunista országok jóléti rendszerei erőteljesen különböznek a nemzeti adottságoknak megfelelően (Sengoku, 2003).

A szocialista szociálpolitikákat jellemző teljes foglalkoztatottságot, relatív magas és erősen támogatott béreket, valamint az ingyenes vagy olcsó egészségügyi, oktatási, és kulturális juttatásokat a szocializmus éveiben Magyarországon a családi ellátások rendszerének magas szintje kísérte (Daecon, 2000). Magyarország világelső volt a gyes 1967-es bevezetésében, mely lehetővé tette, hogy az anyák kisgyerekekkel otthon maradjanak, s a családi pótlék rendszer is bizonyos korlátokkal ugyan (például, hogy munkaviszonyhoz kötött ellátás volt), de jól működött. Mindez együtt fejlődött a gyermekellátó intézmények, a bölcsődék és az óvodák rendszerével. Csak a pénzbeli családellátások 1989-ig érték a GDP 4 százalékát (Ferge, 2007).

A rendszerváltás utáni első éveket a szociálpolitikai kérdések háttérbe szorulása jellemezte, a reformok fókuszában a politikai és gazdasági átalakulás állt. Ennek köszönhetően, a közép-kelet európai országok kormányai nem készítettek hosszú távú stratégiát a jóléti rendszer jövőbeli alakítására vonatkozóan, a jóléti beavatkozások többnyire ad hoc jellegűek és egymással össze nem hangoltak voltak (Daecon, 2000; Ferge, 2001).

A 90-es évek közepére a rendszerváltást követő gazdasági visszaesés hatására a társadalompolitikai reformok fókuszja a jóléti rendszer fenntarthatóságára helyeződött át. Tagadhatatlan azonban, hogy mindeközben igen nagy hangsúly került arra, hogy a jóléti szint elérése kapcsán a nyugati modellekhez közeledjünk. A jóléti rendszer finanszírozásának magas terheinek, és nem elhanyagolható mértékben a Világbank és az IMF elvárásainak nyomán egyfajta *'rezidualizációs politika'* vált a domináns jóléti stratégiává, hasonlóan az újonnan demokratizálódott fejlődő országokhoz. Ezt a jelenséget gyakran nevezik „social dumping”-nek is, ami a szociális védelmi rendszer és a jóléti kötelezettségek visszaszorításában nyilvánul meg a nemzetgazdaság hosszú távú megerősítése érdekében (Rys, 2001). A jóléti reformok így döntően két fő irányba mutattak: egyrészt számos juttatás megszüntetésével és szolgáltatás privatizációjával,

illetve piacositásával megindult az állam visszahúzódása a jóléti szektorból; másrészt egy intézményileg sokszínű jóléti ellátási rendszer kiépítését kezdte meg az állami szektortól független piaci és nonprofit intézmények bevonásával, valamint a helyi önkormányzatok felelősségi körének megnövelésével (Sengoku, 2003).

Ennek folyományaként a családtámogatási rendszer is jelentősen redukálódott, a különböző nemzetközi monetáris szupranacionális szervezetek igényének megfelelően, akik a magyarországi családi ellátásokat az európai gyakorlathoz képest „különösen bőkezűnek” tartották. Magyarország így a családtámogatásokat az Európában szokásos két százalékos színvonalra csökkentette le; a pénzbeli ellátások relatív színvonala tehát jelentősen csökkent (Ferge, 2007). A pénzbeli családtámogatási ellátások három fő formája, a családi pótlék, a rendszeres gyermekvédelmi támogatás és a családi adókedvezmény juttatásainak gyakori módosítása miatt kiszámítható szabályozás azonban nem alakult ki.

A reformok ellenére a társadalmi problémák tovább mélyültek. A munkanélküliség és jövedelemegyenlőtlenség erősödésének hatására megjelent a szegénység és a társadalmi kirekesztettség, különösen az időskorú és az alacsony iskolázottságú rétegekben. A jóléti felelősség a családra hárult, elsősorban a nőket terhelve, ami komoly demográfiai problémákhoz vezetett a gyermekvállalási hajlandóság lecsökkenésén keresztül. Mindezek a problémák a jóléti rendszer újragondolását ösztönözik (Ferge, 2007)

1.5. Az Európai Szociális Modell

A képet tovább árnyalja, hogy a közép-kelet európai országokban a globális politikai szereplők hatását nagyban mérsékli az Európai Unió által előnyösnek tartott 'szociális piac stratégia', mely a poszt-kommunista országokban a fejlődő országokat jellemző liberális jóléti modell helyett inkább egyfajta Bismarcki típusú konzervatív jóléti politikát részesít előnyben, az Unió befolyása alatt (Daecon, 2000).

Bár a szociális dimenzió jelentősége a kezdetektől fogva ismert volt az integráció folyamatában, a közgazdászok és politikusok nagy része azt várta, hogy a társadalmi jellegzetességek konvergenciája automatikusan követi majd a gazdasági integrációt. Néhány év elteltével azonban világossá vált, hogy a társadalmi kohézió nem egyenes folyamánya a gazdasági stratégiák egységeseződésének. Úgy tűnt ugyanakkor, hogy egy mindenki által elfogadott közös európai társadalmi arculat elengedhetetlen az integráció folyamatában (Plantega, 2004). Ennek az ideológiának a részeként alakult ki az „Európai Szociális Modell” elképzelés, ami az európai jóléti rendszerek fő jellegzetességeinek gyűjtőfogalmaként vált széles körben használttá, annak ellenére, hogy nem létezik egyetlen konkrét tartalommal és definícióval rendelkező „modell” az európai jóléti rendszerek leírására. Az Európai Szociális Modell sokkal inkább „egy politikai projekt, amelynek célja az európai identitás erősítése, méghozzá nem közös intézmények vagy értékek, hanem közös szociálpolitikai megoldások segítségével” (Szajp, 2008).

Az Európai Unió a 2000-ben meghirdetett *Lisszaboni Stratégia* keretében azt az ambiciózus törekvését fogalmazta meg, hogy 2010-re a világ legversenyképesebb és legdinamikusabban fejlődő régiójává szeretne válni, mely „képes a fenntartható gazdasági növekedésre a több és jobb munkahelyek, valamint a nagyobb társadalmi kohézió segítségével”. A Lisszaboni Stratégiában tehát a gazdasági célokat explicite kiegészítette a társadalmi kohézió szociális célkitűzése.

Az egységes európai szociális profil melletti elköteleződés és a nemzeti törekvések sokszínűségének együttese a szociálpolitikák koordinációjának új formáját hívta életre az EU-ban: a nyílt formájú koordinációt. Ez a forma nem jelent hagyományos értelemben vett koordinációt, sem pedig minimum standardok felállítását, sokkal inkább konzultációkon alapuló közös célok felállításának folyamatát és azok rendszeres újraértékelését (Plantega, 2004). Ennek folyományaként *a lisszaboni csúcson megállapodás jött létre, hogy 2010-ig a foglalkoztatottsági szintet a korábbi 61%-ról 70%-ra, és a női részvételi arányt pedig az átlagos 51%-ról 60%-ra emelik.*

Két évvel később, a Barcelonai csúcson, közös megállapodás született a gyermekellátásokra vonatkozóan is. A foglalkoztatási stratégia részeként, a teljes foglalkoztatottság elérése érdekében, a *Barcelona Európai Tanács* megállapodott, hogy „a tagországoknak meg kell szüntetniük a női munkavállalás korlátait, és törekedniük kell arra – figyelembe véve a gyermekgondozási eszközök iránti keresletet, valamint a juttatások nemzeti mintázatát –, hogy *2010-re a 3 év feletti gyermekek napközbeni ellátását 90%-ban, a 3 év alatti gyermekek ellátását pedig 33%-ban biztosítsa.*” (Az Európai Tanács barcelonai elnökségi következtetései, 1. old.)

Bár a célok elérése nem kötelező, már a lisszaboni célok is meglehetősen ambiciózusnak és távolra mutatónak tűntek, mivel viszonylag szűk teret engedtek az országok gyakorlatának. A Barcelonában megfogalmazott célok még egy lépéssel tovább mennek, mivel egyetlen eszközt jelölnek ki a közös célok elérése érdekében, miközben a nyílt koordináció célja éppen az lenne, hogy a célok elérésének módját nem határozzák meg a tagországok számára. A stratégia megfogalmazásának vitathatatlan érdeme ugyanakkor, hogy felhívja a figyelmet a gyermekellátási problémák megoldásának jelentőségére a női munkavállalás ösztönzése területén (Plantega, 2004).

Az Európai Unió családpolitikákat érintő főbb prioritásai

Egységes európai családpolitikáról egyértelműen nem beszélhetünk, a tágabb értelemben vett európai uniós társadalom- és szociálpolitika is inkább irányelvek szintjén érhető tetten. Mindez természetes annak fényében, hogy a tagállamok gazdasági helyzete, demográfiai tendenciái, munkaerőpiaci problémái és szociális rendszerei is meglehetősen színes képet mutatnak. Ugyanakkor számos nemzetközi törekvés érinti közvetett vagy közvetlen módon a tagállamok családpolitikáit. Ezekben belül a népesedéspolitikai szempontok szerepe sem elhanyagolható, mégis a fő családpolitikai kérdések a 21. század elején egyértelműen a gazdaság- és foglalkoztatáspolitikai, valamint ezzel szoros összefüggésben az esélyegyenlőségi megfontolások különböző dimenziói mentén kerülnek előtérbe.

Gazdasági növekedés, foglalkoztatás-bővítés és szociálpolitika

Az Európai Unió 2000-ben a Közösség versenyképességének javítása céljából tíz évre szóló ún. *lisszaboni stratégiát* indított el, melynek 2005-ös reformja során a növekedés fokozása és a foglalkoztatás bővítése került kiemelten a középpontba. A munkaerőpiaci aktivitás növelése évtizedek óta nyilvánvaló prioritás, ugyanakkor a lisszaboni stratégia új irányelveket mutatott arra nézve, ki mindenkit kell aktiválni. Célja nem csupán a munkanélküliek reintegrációja, hanem minden olyan állampolgár bevonása a munkaerőpiacra, akik a korábbi jóléti rendszerben legitim inaktívoknak számítottak: nők, idősebbek, fogyatékossgal élők.

Az *Európai Foglalkoztatási Stratégia* (European Employment Strategy; EES, Commission of the European Communities, 2005) céljai közt szerepel, hogy 2010-re a felnőtt lakosság 70, a nők 60 és az idősebb munkavállalók 50 százaléka aktív legyen a munkaerőpiacon, valamint az átlagos nyugdíjkorhatár 5 évvel való megemelése is. A legjelentősebb szempont ebben a nők

foglalkoztatása, melynek szociálpolitikai dimenziója, hogy a munka és családi élet összehangolásának nehézsége ne tartsa őket távol a munkaerőpiactól (Annesley, 2007).

Bár Magyarországon nem az egykeresős családmodell átalakítása, és a tömegesen háztartásbeliként élő nők munkaerőpiacra való becsatornázása a cél, témánk szempontjából rendkívül fontos a „legitim inaktivitás” kérdése a hosszú gyes kapcsán. A lisszaboni stratégia európai szociálpolitikai jelentősége éppen ebben a szemléletváltásban rejlik: hogyan lehet olyan felnőtt embereket aktivitásra ösztönözni, akik korábban egy társadalmilag tökéletesen elfogadott szerep folyományaként (anyaság, gyermeknevelés, megváltozott munkaképesség, idősebb életkor) maradtak ki a munkaerőpiacról. E rétegek bevonása más típusú, gyakran szélesebb körben értelmezett társadalmpolitikai eszközöket igényel, mint a pályakezdő vagy a hosszú távú munkanélküliség kezelése. A szülői szabadság, részmunkaidő, minőségi napközbeni gyermekellátás hangsúlyozása mellett 2002-től az Európai Foglalkoztatási Stratégia irányelvei között jelent meg a rugalmas munkakörülmények szükségessége, valamint a férfiak ösztönzése arra, hogy jelentékenyebb szerepet vállaljanak az otthoni teendőkből (ld. bővebben a későbbi fejezeteket).

Ebbe az ívbe illeszkednek az EU növekedési és munkahely-teremtési stratégiájának (COM 2006/567) részét képező, szintén 2002-ben elfogadott *barcelonai célkitűzések* is, melyekben az Európai Tanács arra hívja fel a tagállamokat, hogy „számolják fel a nők munkaerőpiaci részvételét akadályozó tényezőket, valamint törekedjenek arra, hogy — figyelembe véve a gyermekgondozási lehetőségek iránti igényt és az adott országra jellemző gyermekgondozási rendszert — 2010-re a három év és az iskolaköteles kor közötti gyermekek legalább 90%-a, és a három év alatti gyermekek legalább 33%-a számára nyújtsanak gyermekgondozási ellátást” (Az Európai Tanács barcelonai elnökségi következtetései, 1. old.), valamint növeljék a fiatal szülők, elsősorban a nők foglalkoztatási rátáját, és járuljanak hozzá a nemek közötti nagyobb egyenlőség előmozdításához.

Hat évvel a barcelonai célkitűzések megfogalmazása után az Európai Közösségek Bizottsága jelentést készített azok megvalósításáról. Az elemzés szerint a 0–3 év közötti korcsoport vonatkozásában csak öt tagállam (Dánia, Hollandia, Svédország, Belgium, Spanyolország) haladta meg a 33 %-os barcelonai célkitűzéseket, és öt másik közelíti meg az arányszámot (Portugália, Egyesült Királyság, Franciaország, Luxemburg, SI). Magyarországon ez az arány a 10 %-ot sem éri el (SEC(2008)2597), 7. old.). A 3 évesnél idősebb, de a kötelező iskoláskort még el nem érő gyermekek esetében nyolc tagállam (Belgium, Dánia, Franciaország, Németország, Írország, Svédország, Spanyolország, Olaszország) lépte túl a 90 %-os barcelonai célkitűzést⁸, míg három másik (Egyesült Királyság, Hollandia, Ciprus) nagyon közel áll hozzá. Magyarországon a gyermekek jelentős, de a céloktól némileg elmaradó hányada részesül óvodai ellátásban.

A teljes munkaidős gyermekgondozási szolgáltatásokat tekintve, a tagállamok több mint fele a gyermekek kevesebb mint 50 %-ának tud ilyen szolgáltatást biztosítani. A tagállamok egy harmadánál ez az arányszám 30 %-nál alacsonyabb (SEC(2008)2597), 8. old.). Közeledve az eredeti célkitűzések végpontjához, már látható, hogy a tagállamok túlnyomó többsége nem tudja majd a 2010-es határidőig megvalósítani az abban foglaltakat, mindazonáltal rendszeres jelentést kötelesek tenni azokról a továbbiakban is.

A célkitűzések fókuszta tagadhatatlanul mennyiség-orientált a szolgáltatások tekintetében, indíttatásuk pedig deklaráltan munkaerőpiac-élénkítő, ugyanakkor ebben a keretben is hangsúlyozzák a napközbeni gyermekellátást nyújtó szolgáltatások magas minőségének szükségességét is – hiszen ennek hiányában a szülők nem fogják gyermekeiket az intézményekre bízni, illetve más célok – iskolaérettség, beilleszkedés – nem teljesülnek. A barcelonai, és a jelenlegi hazai célkitűzések is azt a gondolkodást jelzik, hogy a napközbeni gyermekellátások szignifikáns kapacitásbővítése önmagában jelentős akadályt görget majd el a kisgyermekes szülők munkavállalásának útjából. Ezen összefüggés hatását európai szinten a célkitűzések mentén megindult férőhelybővítés ellenére nem könnyű igazolni, hiszen számos más tényező, köztük a gazdasági válság szerepe rendkívül jelentős. Ugyanakkor az „Unió egészében több mint hat millió 25 és 49 év közötti nő saját elmondása szerint családi kötelezettségei miatt nem vagy csak

⁸ Figyelembe véve az összes olyan gyermeket, aki legalább heti egy órában részt vesz ilyen ellátásban.

részmunkaidőben tud dolgozni⁹. Ez a helyzet a nők több mint egynegyedénél a gyermekgondozási szolgáltatások hiánya vagy költsége miatt alakult ki. Ennek a problémának a megoldása az összesített női foglalkoztatási ráta egy százalékpontos növekedését eredményezhetné.” (A barcelonai célkitűzések megvalósítása..., 5. old.).

Esélyegyenlőségi megfontolások

Az Európai Unió családpolitikákat érintő prioritásainak tárgyalásakor megkerülhetetlen az esélyegyenlőségi perspektíva önálló említése, mely több dimenzióban is kapcsolódik a női foglalkoztatás és a napközbeni gyermekellátás problémaköréhez. Ezeket részleteiben a következő fejezetek tárgyalják, itt az uniós prioritások fő hangsúlyait emeljük ki.

A nők és férfiak munkaerőpiaci esélyegyenlősége

A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség alapvető emberi jog, az Európai Unió országainak közös értéke, valamint a növekedésre, foglalkoztatásra és a társadalmi kohézióra, valamint a szegénység leküzdésére vonatkozó uniós célok elérésének nélkülözhetetlen feltétele. Az EU ezen a téren számos jogszabállyal, kezdeményezéssel és célzott intézkedéssel járult hozzá a helyzet javításához. A nemek közötti esélyegyenlőség és diszkrimináció-mentesség a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) szintén kiemelt témája, céljuk az esélyegyenlőség megvalósítása a munka világában. A vonatkozó irányelvek és nemzetközi egyezmények listáját ld. az 1. számú függelékben (F1).

Családos és nem családos munkavállalók munkaerőpiaci esélyegyenlősége

Bár az esélyegyenlőségi törekvések motorja egyértelműen a nők hátrányos helyzetéből indult ki, mára külön hangsúlyt kapott a munkahely és család, valamint a magánélet összeegyeztetésének problematikája, és kiemelten azon munkavállalók helyzete, akiknek gondot okozhat, hogy mindkét szinten helyt álljanak. Az ennek kezelésére született ILO nemzetközi Egyezmény (156. sz.) és a hozzá kapcsolódó Ajánlás (165. sz.) átfogóan „Családi kötelezettségekkel bíró munkavállalókról” szól (1981). Ide értenek tehát minden férfi és női munkavállalót, akik akár eltartott gyermekeik, akár bármely más eltartott közvetlen családtagjuk vonatkozásában valamiféle kötelezettséggel bírnak. Az Egyezmény esélyegyenlőséget és egyenlő bánásmódot kíván úgy a családi kötelezettségekkel bíró férfiak és nők között, mint a családi kötelezettségekkel bíró és nem bíró munkavállalók között.

A nemzeti politikák szintjén az Egyezmény elvárja, hogy az államok lehetővé tegyék ezen munkavállalók számára a „hátrányos megkülönböztetéstől mentes foglalkoztatást, valamint – a lehető legnagyobb mértékben – munkahelyi és családi kötelezettségeik harmonizációját. Biztosítani kell, hogy a családi kötelezettségek ne teremtsenek érvényes indokot a munkaviszony megszüntetésére. A nemzeti feltételekkel és lehetőségekkel összhangban minden szükséges és lehetséges intézkedést meg kell hozni, hogy ezen munkavállalók szabadon választhassák meg munkahelyüket; figyelembe vegyék igényeiket a munkakörülmények és munkafeltételek, valamint a társadalombiztosítás területén; figyelembe vegyék igényeiket a közösségi tervezésnél és az állami és közösségi szolgáltatások kialakításakor.” (Schmidt, 2009).

A 165. sz. Ajánlás konkrét intézkedéseket nevesít a munkahelyi és családi egyensúly kialakítása érdekében, melyek az egyenlő munkaerőpiaci esélyeket támogató társadalmpolitikai eszközök nemzetközi gyakorlatára, a különböző országok és vállalatok jó gyakorlataira építenek. Ezek közé tartoznak az összes korcsoport számára helyi szinten elérhető, a szülők munkahelyi kötelezettségeinek megfelelően rugalmas működésű, megfizethető és magas minőségű napközbeni gyermekellátások (165. sz. Ajánlás, 5. paragrafus). Érdemes kiemelni, hogy az Egyezmény ezt nem csak formális csoportos gondozás (bölcsőde, óvoda) keretében képzelel el, hanem teret ad a gondozó vagy a gyermek saját otthonában megvalósuló *fizetett és engedélyezett*, ezáltal minőségében kontrollált megoldások számára is. Intézkedéseket ajánl továbbá a munkaidőre (időtartam, részmunkaidő, rugalmas munkaidő, előre tervezhetőség), -körülményekre, és munkafeltételekre

⁹ Eurostat, 2006. évi munkaerő-felmérés

(18. paragrafus), a szabadságolásra; valamint ösztönzi a széleskörűbb társadalmi tudatosság elérését is. Ezt az egyezményt Magyarország még nem ratifikálta.

Az Európai Parlament 2009. február 3-i állásfoglalása a nemek közötti megkülönböztetésmentességről és a nemzedékek közötti szolidaritásról 38 pontban részletezi a téma főbb irányvonalait és a tagállamok tennivalóit. Ennek főbb pontjai kivonatolva az 1. számú függelékben (F1) olvashatók.

A gyermekek esélyegyenlősége

Ebben a dimenzióban is hangsúlyozni kell a gyermekek szempontjainak kiemelt figyelembe vételét, valamint a gyermekek esélyegyenlőségének célját. Az Európai Unió elkötelezte magát a gyermeki jogok érvényesítése mellett, ami a többi között a gyerekek legfőbb érdekének érvényesítését is jelenti, a jogok és a szükségletek figyelembevételével (Egy európai gyermekjogi stratégia felé, 2006).

Ez számos tekintetben kell, hogy iránymutatást nyújtson a gyerekekkel kapcsolatos családpolitikai beavatkozások és szolgáltatások terén. Itt kiemelendő ezek közül az Európai Unió Alapjogi Kartája, mely kimondja, hogy „A hatóságok és a magánintézmények gyermekekkel kapcsolatos tevékenységében a gyermek legfőbb érdekének kell az elsődleges szempontnak lennie. (24. cikk)”. Az Európai Unió folyamatosan szorgalmazza egy egységes Unió stratégia kialakítását annak érdekében, hogy az Unióban és azon kívül is elterjeszhető és biztosítható legyen a gyermekek jogainak érvényesülése.

Demográfiai megfontolások

Végezetül, az Európai Unió családpolitikai jelentőségű prioritásai közt ki kell emelni a demográfiai szempontokat is. Közismert, hogy az öregedő társadalom jelensége máris súlyos gazdasági, munkaerőpiaci és szociálpolitikai kérdéseket vet fel, különösen annak fényében, hogy a demográfusok 2050-ig harminc millió aktív dolgozó „eltűnését” vizionálják Európában (Grant és Hoorens, 2007). Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az elöregedés jelensége vitathatatlanul alapvetően pozitív fejlemények eredménye, mely a gazdasági és társadalmi fejlődés mellett elsősorban az egészségesebb életkörülményeknek és az egyre magasabb színvonalú egészségügyi ellátásnak köszönhető. Az Európai Bizottság 2006 októberében elfogadott, „Európa Demográfiai Jövője – kihívásoktól a lehetőségekig” című kommunikációjában a Bizottság megfogalmazta a demográfiai helyzet alakulásából következő főbb kérdéseket és tennivalókat. Az ebben meghatározott 5 fő terület mindegyikének vannak családpolitikai implikációi:

1. A családoknak biztosítandó jobb feltételek, valamint feladataik összeegyeztetésének elősegítése útján elérni Európa demográfiai megújulását;
2. Több munkahely és hosszabb aktív élet jobb minőségben;
3. Egy produktívabb és dinamikusabb Európa;
4. Migránsok fogadása és integrálása Európában;
5. Fenntartható közkiadások a generációk közötti megfelelő társadalmi biztonság és egyenlőség biztosítása érdekében.

Kétévente fogják megjelentetni az Európai Demográfiai Jelentést, mely részletesen elemzi az aktuális trendeket. Az első Jelentés elemzi Magyarország helyzetét is: „a termékenységi ráta jelenleg az Európai Unió átlaga alatt van, de ez részben lehet annak következménye, hogy későbbre toródik a gyermekvállalás. A születéskor várható élettartam, különösen férfiak esetében, jelentősen elmarad az Európai Unió átlagától, és ez a különbség nem is fog jelentős mértékben változni a közeljövőben. Mindezek következtében várható a népességfogyás, viszont az idős korú eltartottak aránya itt kevésbé nő majd, mint az Unióban általában. Magyarországon számottevő a foglalkoztatás növelésének terepe elsősorban a női és idősebb munkavállalók körében. A produktivitás szintje is sokat emelkedhet az oktatásban részt vevők magas arányának köszönhetően. (...) A köztartozások az EU átlagának szintjéhez közel vannak, de a nyugdíjakra fordítandó közkiadások jelentős mértékben nőni fognak” (Europe’s Demographic Future, 134. old.).

Világszerte vitatott a termékenység fokozása és a nők munkaerőpiaci részvétele közti összefüggés iránya, ezt a kérdést a családi értékekkel foglalkozó részben (III. fejezet)

részletesebben tárgyaljuk. Itt annyit fontos megemlíteni, hogy míg egyes tanulmányok arra jutnak, hogy a tervezett második, harmadik stb. gyermekek nagyobb eséllyel születnek meg, ha az anya az előző gyermek születése után nem tér vissza a munkaerőpiacra (Spéder és Kapitány, 2007), az Európai Unió irányelvek inkább a szegénység leküzdésének eszközeként tekintenek a női foglalkoztatottságra, mely a termékenység fokozódásában is érzékelteti pozitív hatásait.

Az Európai Unió másik családpolitikákat érintő demográfiai témája a generációk közötti szolidaritás (European Commission, 2007), mely hangsúlyosan kapcsolódik a női esélyegyenlőség kérdéséhez is, hiszen főleg őket terheli az egyre hosszabb ideig a családi otthonban maradó fiatal felnőttek és az idős szülők ellátásának kettős terhe is. A szolidaritási politika is kiemelt helyen foglalkozik a napközbeni gyermekellátások biztosításának szükségességével, mely alapvető szerepet játszik a nők helyzetének könnyítésében.

1.6 Melyik modellt kövessük?

Ma sem tisztázott teljesen, hogy ma merre tart a hazai társadalmpolitika. Nemzetközi szinten viszonylag nagy egyetértés van abban, hogy a szociális rendszerek működtetésében a létező nyugat-európai modellekből alapvetően az északi és az angolszász modell tekinthető sikeresnek (Sapir, 2003, Szajp, 2008), a követendő modell így mind az EU, mind az OECD ajánlása szerint ez a két magas hatékonyságot biztosító változat. „Kérdés azonban, hogy mennyiben választhatnak szabadon az új EU-s tagállamok ezen követendő modellek közül, mennyire engedik meg a külső kényszerek és a belső hagyományok, intézményi keret, érdekkonfliktusok, hogy a jóléti rendszerek formálása során a legjobban teljesítő dán vagy svéd modellt kövessék” (Szajp, 2008).

Esping-Andersen így értékeli a helyzetet: „A jóléti állam egy társadalmi szerződést kínál a polgárainak. Ez mára több generáció számára jelenti a legfőbb szervező elvet, és ez egy mélyen intézményesített szerződést jelent. Valójában itt találjuk meg az akadályt majdnem mindenféle reform irányában ... (éppen ezért) egyetlen módon lehet továbblépni: újra kell írni a társadalmi szerződéseket” (Esping-Andersen és mtsai, 2002, 7. old.). A jóléti társadalmak vezetőinek feladata az, hogy a megváltozott körülményeknek, az új társadalmi igényeknek megfelelően javaslatot tegyen az új szerződés lényegi pontjaira, majd fogadtassa azt el a társadalommal. „Annak ellenére, hogy a klasszikus értelemben vett jóléti állam olyan széleskörű intézményesített és társadalmilag elfogadott modellje nem található meg keleten, mint nyugaton, nem kétséges, hogy az EU új tagállamaiban társadalmi és politikai összefogás szükséges a jóléti rendszerek átalakításához, modernizálásához, intézményeinek és szabályainak újragondolásához. Az EU-nak ugyanakkor sem eszközei, sem felhatalmazása nincs arra, hogy az újonnan csatlakozott tagállamokat rábírja azon új társadalmi szerződések megkötésére, amelyek elengedhetetlenek a kelet-európai jóléti modellek megújításához. A munkának ezt a részét tehát a tagállamoknak kell elvégezniük” (Szajp, 2008).

II. A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI PERSPEKTÍVA: NŐI MUNKAVÁLLALÁS, MINŐSÉGI GYERMEKGONDOZÁS, TERMÉKENYSÉG

A 20. század második felének egyik legalapvetőbb társadalmi változása a nők tömeges munkavállalása volt. A változó társadalmi környezet és az ezt támogató gazdaságpolitikák együttes eredményeként a 90-es évek közepére a fejlett európai és észak-amerikai országokban a nők 40-80%-a lépett a munkaerőpiacra.

A nők munkavállalási aktivitását vizsgáló tanulmányok máig is vitatott kérdése, hogy mindez mennyiben köszönhető a gazdasági környezetnek, és mennyiben az intézményi és társadalmi környezetben történt változásoknak. A női munkavállalást magyarázó kutatások mára erőteljesen polarizálódtak egy mikroszintű érvelésen alapuló, elsősorban közgazdasági jellegű és egy makroszintű nézőpontból közelítő, elsősorban politológiai és szociológiai indíttatású érvelésrendszerre (Pettit és Hook, 2005).

Erőteljes elméleti (mikro-ökonómiai) alapokra építve a közgazdászok ebben a kérdésben azt vallják, hogy a nők munkaerőpiaci aktivitását a munkaerőpiacra lépés hasznainak és költségeinek a háztartási munkában végzett feladatok végzéséhez mért szubjektív hasznossága határozza meg. Az ebben a felfogásban készült kutatások azt feltételezik tehát, hogy a nők, különösen a házas, kisgyermekes anyák munkaerőpiaci kötődésében tapasztalható változások egyrészt a gazdasági keretrendszer átalakulásának tulajdoníthatók, másrészt azoknak a demográfiai trendeknek a következményei, melyek a női munkaerő iránt megnyilvánuló keresletet és kínálatot alakítják. Mint látni fogjuk, ebben a megközelítésben számos, az egyes országok gyakorlatát elemző kutatás világított rá arra, hogy a társadalmi és demográfiai jellegzetességek valóban a női munkavállalás fontos meghatározói.

Az eltérő intézményrendszerek nemzetközi összehasonlításain alapuló kutatások ugyanakkor egy merőben más magyarázatot kínálnak az országok közötti eltérések értelmezéséhez. Ennek a kutatási iránynak a követői azt hangsúlyozzák, hogy a női munkaerőpiaci aktivitásban megmutatkozó különbségek háttérében az eltérő kulturális normarendszer, az eltérő családi szerepmodellek, és nem utolsósorban az ezzel szoros összefüggést mutató eltérő intézményi támogató környezet (ún. jóléti rendszer) áll (lásd az I. fejezet és a III. fejezetet). A viszonylag kevés számú kutatás, melyek a makro környezet és az egyének vagy speciális társadalmi rétegekhez tartozó nők munkavállalási döntésének kapcsolatát vizsgálták, pozitív összefüggést találtak a női munkavállalás és a családpolitikák általános mintázata között. Sajnos azonban ezek az elemzések sem tudtak kielégítő magyarázatot adni arra vonatkozóan, hogy vajon a nők a velük szemben támasztott társadalmi elvárásokra reagálnak inkább, melyet az intézményrendszer általános mintázata szimbolizálhat, vagy azokra a specifikus politikákra, melyek a döntés hasznait és költségeit próbálják a társadalom számára előnyös irányba alakítani (Pettit és Hook, 2005).

A kétféle (mikro- és makroszintű) megközelítés erőteljes elkülönülése miatt kevés kivétellel a kutatások szinte mindegyike jórészt teljesen figyelmen kívül hagyja azt, hogy az egyéni munkavállalási döntések és az intézményi feltételrendszer korántsem független egymástól. Egyedülálló ebben a témakörben Pettit és Hook (2005) elemzése, akik 19 ország különlegesen sokrétű adatai alapján próbálták meg szintetizálni a női munkavállalást alakító strukturális és intézményi meghatározók hatását. Pettit és Hook azt találta, hogy mindkét érvelésnek van létjogosultsága. A társadalmi és intézményi környezet éppúgy meghatározója a nők munkavállalási döntéseinek, mint a döntések mögött meghúzódó gazdasági racionalitás. Az egyéni döntések minden esetben egy politikai feltételrendszer

keretei között valósulnak meg, ami hatással van a gazdasági és demográfiai jellegzetességek és a női munkavállalás közötti kapcsolat alakulására.

A közgazdasági jellegű kutatások jó része egy-egy ország vonatkozásában képes a társadalompolitikai beavatkozások értékelésére; általában azt vizsgálják, hogy *egy adott* társadalmi környezetben hogyan reagálnak az egyének a különböző típusú politikákra. A politikai keretrendszer meghatározó volta miatt azonban számos esetben fogjuk majd azt látni (V. fejezet), hogy a különböző típusú állami beavatkozások nagyon eltérő eredménnyel jártak a különböző országokban. Egy intervenció, amely képes lehet a nők nagy tömegeit mozgósítani az egyik országban, gyakorlatilag változatlanul hagyhatja a munkaerőpiacot egy másik országban. A nemzetközi gyakorlatok megismerése így bár mindenképpen komoly tapasztalatokat jelent a hazai társadalompolitikai döntéshozatal számára is, nagyon fontos szem előtt tartanunk, hogy a lehetséges kormányzati beavatkozások értékelése minden esetben csak a történelmi, társadalmi és kulturális adottságok tükrében történhet.

A közgazdasági megközelítés általánosságban azt a kérdéskört próbálja megválaszolni, hogy milyen társadalmi és gazdasági problémák teszik szükségessé az állami beavatkozást, milyen kormányzati eszközök léteznek a felmerülő hiányosságok korrigálására, ezek milyen várható hasznokkal és milyen – sok esetben implicit – költségekkel járnak. Az eltérő családpolitikák háttérében általában eltérő indokok állnak az állami beavatkozás szükségességére vonatkozóan, s ezek többnyire eltérő útmutatást adnak a kormányzati optimális politikák irányára nézően. A klasszikus közgazdaságtan a női munkavállalás gazdasági hatékonyságot ösztönző hatását emeli ki (2.1. fejezet). A modern közgazdaságtan – amely már reagál a korszerű fejlődéslélektani ismeretekre – azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a kisgyermekes háztartások mikro szintjén az anya munkavállalási döntését minden esetben egy másik, szimultán döntés kíséri: a gyermekek elhelyezéséről való gondoskodás kérdése. A koragyerekkor meghatározó szerepe a gyerekek későbbi életpályájának alakulása szempontjából így fontos stratégiai kérdéssé teszi, hogy az anya munkába állását követően milyen gondozási formák állnak a szülők rendelkezésére 0-5 éves korú gyermekeik ellátására (2.2. fejezet). A koragyerekkor mint fejlődési szakasz középpontba állítását a családpolitikai döntéshozatalban gyermekjogi indokok is alátámasztják, bár meg kell jegyezni, hogy pusztán a társadalmi igazságossággal kapcsolatos érvek nem mindig adnak egyértelmű útmutatást a politikai döntéshozatal számára (2.3. fejezet). Végül a 2.4. fejezet a demográfiai szempontok ismertetése kapcsán az eltérő családpolitikák és a gyermekvállalás kapcsolatát tárgyalja.

2.1. A női munkavállalás támogatásának hatása a gazdasági hatékonyságra

Általánosságban tekintve, a közgazdászok szerint a kormányzati beavatkozások szükségességét az indokolja, hogy bizonyos esetekben a *piac kudarcot vall*, abban az értelemben, hogy egy-egy szolgáltatás nyújtása vagy igénybe vétele szabad piaci körülmények között - állami beavatkozás nélkül - nem hatékony. Ilyen esetekben a piaci szereplők saját érdekeik alapján meghozott döntései társadalmilag nem optimálisak, kétféle ok miatt is. Egyrészt, a társadalom szereplőinek nem minden esetben van elegendő információjuk a legjobb döntés meghozatalához (*tökéletlen informáltság*), másrészt nem mindig veszik figyelembe, hogy döntéseiknek hatása lehet nemcsak önmagukra és

családjukra, hanem a társadalom egészére is (*externális hatások*). Információs hiány lehet például a gyermekgondozás kapcsán az, hogy a szülők sokszor hiányos ismeretekkel rendelkeznek csak arról, hogy az eltérő szolgáltatások által felkínált lehetőségek mennyiben felelnek meg valóban gyermekük szükségleteinek. Az egyéni döntések társadalmi kihatásaira példa lehet a női munkavállalási döntés pozitív hatása a gazdaság teljesítőképességére vagy a minőségi gyermekgondozási ellátás biztosításának pozitív kihatása a gyermekek hosszú távú fejlődésére és azon keresztül a társadalmi devianciák kedvező irányú alakulására.

2.1.1. Háztartási munka vagy munkavállalás?

Ebben a kontextusban az anyák munkavállalásával kapcsolatos egyéni (illetve családi) döntések kormányzati eszközökkel történő befolyásolása mögötti meghatározó közgazdasági érv – legalábbis néhány évvel ezelőttig – az volt, hogy *a gazdaság hatékonyságára ösztönzőleg hat, ha a nők tudásuk és képességeik nagyobb részét a munkaerőpiacon kamatoztatják, szemben a háztartásban végzett munkával*. Az utóbbi évtizedekben tapasztalt növekvő bérek és munkalehetőségek ugyanis megnövelték annak költségét, hogy a nők „csupán” a házimunkák elvégzése érdekében otthon maradjanak. A munkába lépés nehézségeinek (árának) csökkentése így a klasszikus közgazdaságtan szerint pozitív hatással van a gazdaság hatékonyságára (Rosen, 1997).

A női munkaerőkínálat elemzésével kapcsolatos közgazdasági kutatások régen felismerték azt, hogy amikor a nők a munkaerőpiacon való megjelenésről döntenek, akkor nem csupán a munkaerőpiacon vállalt munka és a szabadidő között választanak, hanem alternatíváik között a háztartási munkák elvégzése is megjelenik (Becker, 1965). A *munkavállalás tehát csak abban az esetben kifizetődő a családok számára, ha az abból származó nyereség meghaladja nem csupán a nők szabadidejének szubjektív értékét, hanem az elmaradt háztartási munkavégzés költségeit is* (Jaumotte, 2003). Mivel a háztartásban végzett feladatok ellátása tradicionálisan a női szerephez kötött, közgazdasági értelemben ez a nők lazább munkaerőpiaci kötődése mögötti döntő magyarázat. A közgazdasági irodalom meglehetősen koherens ezért abban, hogy *a társadalom számára előnyös (jólét növelő¹⁰), ha mindazokat a szolgáltatásokat, melyek a nők otthon végzett munkáját helyettesítik* (ilyen például a gyermekek, idősek, betegek, fogyatékkal élők otthoni gondozásának formális ellátással történő felváltása) *az állam adókedvezményekkel vagy más támogatásokkal ösztönzi*.

Döntően ezen az érvelésen alapult a skandináv országok méltán híressé vált jóléti rendszereinek kialakítása is, melynek ma is kulcsfontosságú eleme a kormányzat megnövekedett szerepvállalása a hagyományosan háztartási és családi tevékenységekben. Rosen (1997) úgy jellemzi ezt, hogy ezek az országok lényegében „monetarizálták” a háztartási szektort azzal, hogy a magánszemélyek által nyújtott háztartási szolgáltatások széles skáláját állami szolgáltatásokkal helyettesítették (például alanyi jogon járó állami gyermekellátási szolgáltatás). A gyermekgondozásra irányuló támogatások két fő komponense, a nagyon kis gyerekek otthoni gondozásának általános adókból finanszírozott támogatása, valamint a gyermekgondozás nem-otthoni formáinak mindenki számára egyenlő módon elérhető támogatása egyszerre volt sikeres a nők munkába állásának ösztönzésében, és a nagyobb gyermekvállalási hajlandóság támogatásában.

¹⁰ „second best” elmélet

Hazánkban a gyermekes nők alacsony munkavállalási rátája emiatt valószínűleg jelentős potenciált hordoz a gazdaság élénkítése szempontjából. Magyarországon 1989 és 1998 között az aktív korban lévő nők esetében az inaktívak aránya 22%-kal nőtt, s napjainkra a nők foglalkozási aránya mindössze 54%-os. A nők munkaerőpiaci részvételét tükröző képet némileg javítja, illetve realisabbá teszi, ha a Gyese és Gyeden lévőket kivesszük az inaktívak közül, és a korábbi KSH-s gyakorlat szerint az aktívak közé soroljuk. Ebben az esetben az aktív nők aránya 62%-ra emelkedik (Pongráczné, 2005). Bár ez az adat csak kevéssé marad el az OECD átlagtól, csak az anyákat tekintve a különbség már jelentőssé válik: az anyák foglalkoztatottsága valamennyi OECD ország közül Magyarországon a legalacsonyabb, és csökkenő tendenciát mutat (Köllő, 2007).

A svéd példa: lehet-e túlzott az állami szerepvállalás?

A skandináv országokra mint a családbarát politikák élenjáróira tekint ma a világ. Mivel a széleskörű női munkavállalást ezekben az országokban nem kísérte a máshol megfigyelhető visszaesés a gyermekvállalásban, sokan értelmezik a skandináv mintát a jóléti rendszereket fenyegető, az elöregedő társadalomból eredő kihívások egy hatékony megoldási útjának (OECD, 2001). A skandináv országok élen járnak a nők egyenjogúságát támogató politikák terén is. Itt vezették be először a nők egyenlő keresetét garantáló törvényeket, és a nők jövedelmi juttatásokra való jogosultságai is jóval szélesebb körre terjednek ki, mint más országokban.

Néhány újabb keletű kutatás ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy bár az 'északi modell' széleskörű állami szerepvállalása kétségkívül ösztönző lehet a női munkavállalást illetően, a túlzott mértékű támogatásoknak negatív gazdasági következményei is lehetnek. A *családbarát politikák „bumeráng” hatása* két formában is megnyilvánulhat.

Az első, hogy a nők magas munkaerőpiaci aktivitását a skandináv országokban az állami szektor erőteljes kiszélesedése kísérte. A gyermekgondozási szolgáltatások kiterjesztése tette lehetővé a nők számára a korai munkavállalást, akik közül sokan a nők nagy tömegeit foglalkoztató állami szektorban helyezkedtek el. A jóléti rendszer kiterjesztése így világelsővé tette ezeket az országokat az adóterhek mértékében is, bár meg kell jegyeznünk, hogy ennek ellenére gazdasági teljesítményük jelenleg is a világ élvonalában áll (Gupta és munkatársai, 2006). A rendszer fenntartása emiatt azonban igen költséges. Rosen (1997) empirikus bizonyítékot is szolgáltatott arra, hogy a svéd gyerekellátási támogatások túlzott mértéke jelentős többletterhet jelent a társadalom számára. A többletterhek forrása az, hogy a *kiterjedt állami szolgáltatások és támogatások csökkentik a szolgáltatások relatív költségét a családok számára, s emiatt nagy valószínűséggel olyan családok is igénybe veszik azokat, akiknek nincs erre szüksége*. Az állami szolgáltatások túlfogyasztása végül abban nyilvánul meg, hogy „túl sok nő foglalkozik azzal, hogy mások gyermekére vigyázzon, miközben túl kevés nő vesz részt nem háztartási jellegű termelésben vagy szolgáltatások nyújtásában” (Kolm és Lazear, 2008). S bár az ebből eredő társadalmi veszteség¹¹ függ attól is, hogy maguk a támogatások mennyire sikeresek a női munkavállalás ösztönzésében, Rosen számításai szerint *a társadalmi veszteség mértéke a teljes gyermekellátásra fordított összeg több mint fele lehet*.

A második probléma a szülési szabadsággal járó nagyvonalú jogosultságok és az azt kísérő magas szintű kompenzációval kapcsolatos. Ezek a juttatások ugyanis bár lehetővé teszik a nők számára, hogy relatív hosszú időt töltsenek távol a munkaerőpiactól, majd a munkahely megtartását támogató jogosultságok és a kiterjedt gyermekellátási szolgáltató rendszer támogatásával visszatérjenek korábbi munkahelyükre, *a jóléti kedvezmények bevezetését a munkaerőpiac a női bérek jelentős csökkenésével kompenzálta*. Mivel a támogatások a nők igen széles körét érintették, a nők munkaerőpiaci pozíciója ezekben az országokban jelentősen hanyatlott az utóbbi években, Svédországban és Dániában a férfi-női kereseti különbség továbbra is jelentős maradt (Gupta és munkatársai, 2006).

¹¹ a közgazdasági irodalom ezt „holtteher-veszteségnek” nevezi

Fontos azonban, amint maga Rosen is hangsúlyozza, hogy ez az eredmény nem jelenti azt, hogy például a gyermekgondozás támogatása ne lenne kívánatos. A közgazdasági megfontolások mellett számos morális, politikai, társadalmi, sőt, amint látni fogjuk, a beavatkozások gyermekek fejlődésében megnyilvánuló pozitív hozadéka miatt még a gazdasági hatékonysági megfontolások is alátámaszthatják annak létjogosultságát, amennyiben azonban a probléma pusztán munkaerőpiaci hatékonysági vetületét vizsgáljuk, számolnunk kell azzal, hogy egy ilyen intervenció jelentős többletterheket hordoz a gazdaság számára.

2.1.2. Gazdasági önellátás - a szociálpolitikai érv

A női munkavállalást ösztönző politikák jelentőségét a segélyből élő rétegek által jelentett gazdasági terhek is aláhúzzák. Az alacsony jövedelmű családok segélyezési költségei miatt a nők munkavállalásának támogatása jelentős hozadékkal járhat a társadalom számára, amennyiben képes hozzásegíteni ezeket a társadalmi csoportokat a gazdasági önellátáshoz. A probléma nagyságának szemléltetésére néhány hazai adat: a Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 2008-ban havonta átlagosan több mint 194 ezer ember kapott rendszeres szociális segélyt (összesen több mint 60 milliárd forintot), ők azok, akiknek egyáltalán nincs jövedelmük.

Nagyon fontos viszont azt is látni, hogy bár a gyermekgondozás és az alacsony jövedelmű szülők munkavállalásának más eszközökkel történő támogatása többbe kerül pillanatnyilag, mint a segélyezés, a munkavállalás hosszú távon is megmutatkozó pozitív hozadéka ellensúlyozhatja a többletköltségeket. A munkavállalás, mint megélhetési minta továbbörökítéséből adódóan ugyanis az egyének segélyezési igényei csökkenhetnek az elkövetkező generációkban is, összességében tehát alacsonyabb kormányzati forrásokat igényelnek (Blau, 2001). Ez az érvelés magyarázza azt, hogy miért kötnek számos családtámogatási formát a munkavállaláshoz, vagy azzal kapcsolatos tevékenységekhez, például képzéshez vagy tanuláshoz.

2.1. táblázat: A szegénységi ráta alakulása életkor szerint, egy főre jutó jövedelemmel számolva, 1992-2005
(A szegénységi határ a medián jövedelem 60 százaléka)

életkor	1992	2000	2005
0-15	18	30.1	32.2
16-24	13.1	21.4	22.3
25-49	9.2	16.9	19.6
50-64	5.4	9.8	8.1
65+	4.3	4.2	2.8
Összesen	10.1	16.3	16.9

Forrás: Feketén-fehéren. TÁRKI Monitor jelentések (2005. 56. o., M3.1. táblázat)

A szegénység kezelése a szociálpolitika egyik meghatározó kérdése. A problémát nemcsak hazai, de nemzetközi szinten is az teszi különösen jelentőssé, hogy a szegény családok hátrányos társadalmi helyzetüket legtöbb esetben átörökítik az elkövetkező generációkra is. Egy nemzetközi kutatás szerint az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekeinek mindössze 20%-a képes a középiskola sikeres elvégzésére, amit ma a szegénységi csapdából való kitörés minimum feltételeként tartanak számon (CEPAL, 1997). Gazdasági és társadalmi szinten a szegénység generációk közötti átörökítése csökkenti a növekedést, társadalmi elégedetlenséget szül az esélyek egyenlősége érvényesülésének sérülése miatt,

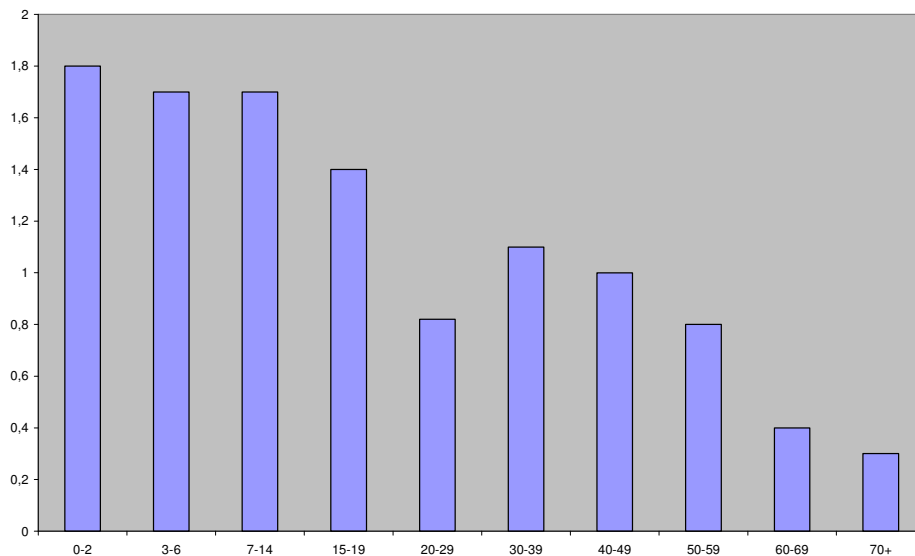
és akadályozhatja azoknak a gazdasági reformoknak a megvalósulását, melyek kormányzati megszorításokat igényelnek.

A TÁRKI Magyar Háztartás Panel és Háztartási Monitor vizsgálatai alapján *a szegénységi kockázat tekintetében a kisgyermekes családok ma Magyarországon hangsúlyozottan veszélyeztetettek*: a két évnél fiatalabb korosztály szegénységi kockázata több mint kétszerese; a három és több gyerekes családban élőké három és félszerese az átlagos szegénységi kockázatnak (lásd a 2.1. és a 2.2. ábrákat). A segélyezési statisztikák ma a szegénységi küszöb alatt élő gyermekek számát 700 ezer és 900 ezer közé becslik (Darvas és Tausz, 2006).

Bár számos a témában készült kutatás támasztja alá a családi háttér meghatározó voltát a gyermekek későbbi iskolai és felnőttkori sikerességében (lásd pl. Moore, 2005; Bird, 2006), az egyének anyagi helyzetén túl megszerzett készségeik és a rendelkezésükre álló intézményes háttér együttese is meghatározó erővel bír a családok életútjának alakulásában. A deprivációs ciklus megtörésének leghatásosabb módját ezért az olyan komplex kormányzati beavatkozások jelentik, melyek a foglalkoztatás és a munkaerőpiaci szolgáltatások elérhetővé tétele, a jövedelemkiegészítő programok, a lakhatás körülményeit javító intézkedések mellett olyan célzott koragyermekkorai segítségnyújtást is biztosítanak, mely elősegíti a gyermekek egészséges pszichoszociális fejlődését (Darvas és Tausz, 2006; a célzott koragyermekkorai kormányzati beavatkozásokról lásd részletesen az 5.4. fejezetet)

2.1. ábra: A szegénységi kockázat mértéke életkor szerint

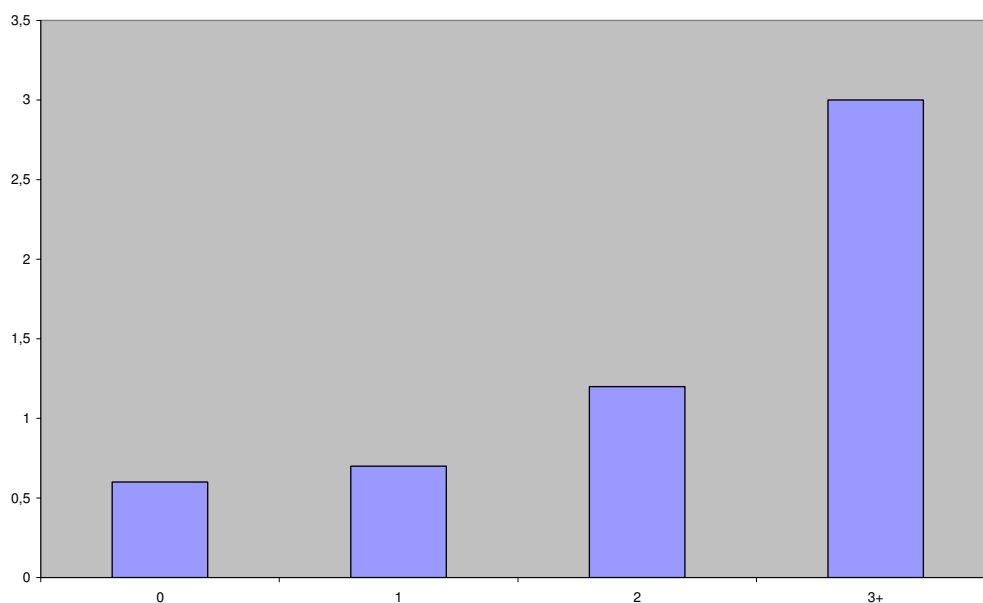
(a teljes népesség átlagos szegénységi kockázata = 1; a szegénységi határ a medián jövedelem 60%a)

Forrás: Szívós és Tóth, 2004

2.2. ábra: A szegénységi kockázat mértéke a gyermekek száma szerint

(a teljes népesség átlagos szegénységi kockázata = 1; a szegénységi határ a medián jövedelem 60%a)

Forrás: Szívós és Tóth, 2004

Gyerekszegénység Magyarországon

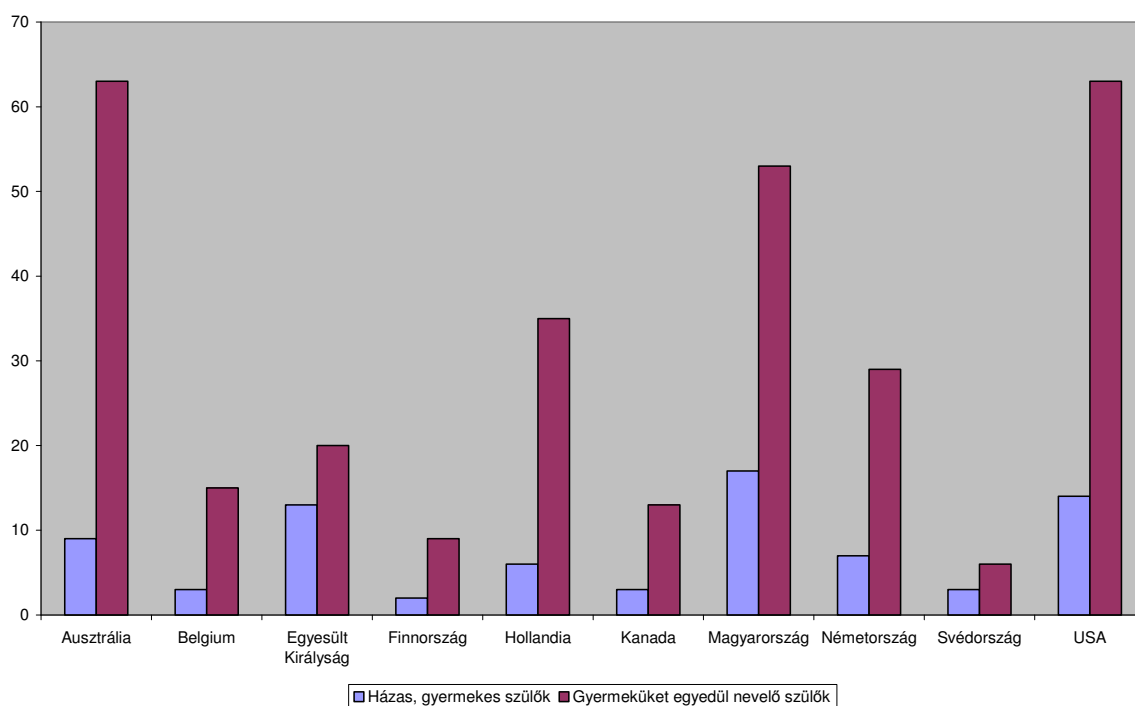
Az elmúlt két évtized társadalmi és gazdasági változásai sok családot érintettek hátrányosan. Egyes településeken a hátrányok halmozódva és egymást erősítve jelentkeznek, ahol a szegénység problémáját tovább erősíti e térségek gazdasági és földrajzi izolációja, ami gyakorlatilag lehetetlenné teszi a felnövekvő új generációk szegénységi csapdából való kitörését. A szegénység kockázata különösen nagy az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező szülők esetében. Míg az iskolázottabb népesség csaknem ugyanolyan arányban jelenik meg a munkaerőpiacon, mint más fejlett országokban, addig az alapfokú végzettséggel vagy azzal sem rendelkezők foglalkoztatása Magyarországon 20%-kal alacsonyabb, mint a gazdaságilag fejlett OECD-országokban. „A mai magyar társadalomban 15 éve folyamatosan újratermelődik minden születési évjáratból 20 százaléknyi tömeg, amely nem képes nyolc osztálynál magasabb iskolai végzettséget szerezni” (Kertesi és Varga, 2005), képtelenül lép a munkaerőpiacra, nagy eséllyel arra, hogy felnőtt korában munka nélkül maradjon. Összesen 265 ezer gyerek él ma Magyarországon olyan háztartásban - többségük (51,3%) kétszülős családban -, ahol sem az apa, sem az anya nem rendelkezik rendszeres jövedelemmel (Szilvási, 2008; ld. bővebben Darvas és Tausz, 2006, Legyen jobb a gyerekeknek program leírás, 2007)).

2.1.3. Egyedülálló szülők

Az *elszegényedés veszélye* a modern társadalmakban megjelenő egy újabb jelenséggel is társítható, a *gyermeket egyedül nevelő nők számának erőteljes növekedésével* (Kolm és Lazear, 2008). A hagyományos családmodellben élők arányának csökkenése és a válások számának hazánkban is tapasztalható növekvő trendje miatt a nők jelenlegi munkavállalási döntésében fontos tényezővé vált az, hogy annak milyen *jövőbeni* hatása várható a szülők és a gyermekek életszínvonalára. Magyarországon az elvált, gyermeküket egyedül nevelő

szülők aránya a 90-es évtized végére elérte a férfiak esetében a 7,9%-ot, a nők esetében pedig a 10,1%-ot (Tóth, 1999). A nehézségek így kiemelten hangsúlyossá váltak azoknál az egyszülős családoknál, ahol az anyának vagy az apának egyszemélyben feladata és felelőssége megteremteni a család számára fontos javakat, és segíteni a gyerekek testi-lelki egészségét és fejlődését. Ezt támasztják alá az OECD országok összehasonlító adatai is (2.3 ábra). Míg a *szegénységi küszöb alatt élők aránya* a házasságban élő szülők esetében 3 és 14% között mozog (a legalacsonyabb Svédországban, a legmagasabb az USA-ban), addig ugyanez az arány *a gyermeket egyedül nevelő szülők esetében* igen nagy szóródást mutat a fejlett országok között. Míg Svédország esetében alig haladja meg a házasságban élőkre jellemző arányt (6%); *néhány – elsősorban liberális – országban az egyszülős háztartások szegénységi rátája meghaladja a 60%-ot*. A TÁRKI Magyar Háztartás Panel és Háztartási Monitor vizsgálatainak adatai szerint *az egyszülős családban nevelkedő gyermekek szegénységi kockázata hazánkban több, mint háromszorosa az átlagos szegénységi kockázatnak* (lásd a 2.3. ábrát).

2.3. ábra: A medián jövedelem felét el nem érő háztartások aránya

Forrás: Orloff, 2002 és TÁRKI Monitor jelentések, 2005

Társadalmi szempontból a problémát az jelenti, hogy amennyiben egy nő iskolai befejeztével azt a döntést hozza, hogy nem áll munkába egyáltalán, hanem életét családjának és gyerekeinek szenteli, és házassága előre nem látható okból váratlanul véget ér, nem lesznek meg a szükséges készségei ahhoz, hogy a munkaerőpiacon megfelelő összeget keressen megélhetéséhez. Bár azt feltételezte, hogy mindvégig férje mellett fog maradni, ez ex post hibásnak bizonyult, ami társadalmi szinten is megfontolást igényel, hiszen e szegény élethelyzetében a társadalom – sokféle okból - számos transfert lesz kénytelen juttatni neki annak érdekében, hogy saját és gyermekei részére megfelelő életminőséget legyen képes fenntartani. Amennyiben korábban más döntést hozott volna, a társadalom jelentős segélyezési terhektől mentesülne. Mivel a társadalmi segítségnyújtás elpalástolja a férjtől származó támogatás elvesztésének valós nehézségeit, a nők az

optimálishoz képest túl kevés munkát vállalnak a piacon, és túl sok feladatot végeznek a háztartásban, ami negatív hatással lehet a társadalom egészére vonatkozóan (a negatív externália esete) (Kolm és Lazear, 2008). Bár Kolm és Lazear nem végez részletes elemzést az optimális politika megállapítása érdekében, a magas szinten támogatott gyermekellátási rendszerből adódó, Rosen által hangsúlyozott társadalmi veszteségeket¹² szerintük - legalábbis részben - kompenzálja a nők munkaerőpiacra állásából eredő hatékonyságnövekedés.

2.1.4. Összefoglaló gondolatok a női munkavállalás ösztönzéséről

Már itt hangsúlyozni szeretnénk, hogy *önmagukban a szülők munkába állását célzó eszközök használata erősen megkérdőjelezhető*. Egyrészt a későbbiekben szó lesz arról, hogy az alacsony társadalmi rétegekben a növekvő munkatapasztalat korántsem jár együtt olyan mértékű keresetnövekedéssel, mely elegendő lenne ahhoz, hogy a szegénységből kimozdítsa ezeket a családokat (Gladden és Taber, 2000). A magasabb jövedelmű rétegek segélyezési függőségének kockázata általában alacsony, így a munkavállalásukat ösztönző politikákat ez az érv nem támogatja.

Másrészt, mivel ezeknek az érveknek nincs köze a gyermekgondozás formájának megválasztásához, s annak hatására a gyermek fejlődésére, a foglalkoztatottság növelését célzó családtámogatási formáknak a különböző országok gyakorlatában nagyon ritkán van csak korlátozása arra vonatkozóan, hogy a támogatások igénybe vétele milyen gyermekellátási formák mellett lehetséges. A női munkavállalás fokozása így sok esetben csak a gyermekek kárára valósítható meg, az ebből eredő hosszú távú társadalmi veszteségek óriásiak lehetnek.

Ez a felismerés az utóbbi években a családpolitikák témájáról való korábbi közgazdasági érveket és gondolkodást gyökeresen megváltoztatta. A *mai közgazdasági szemlélet központi eleme az lett, hogy a társadalmpolitikai beavatkozások értékelése során elengedhetetlen azok minden területre kiterjedő hasznainak és költségeinek együttes értékelése, amik között kiemelt szerep kell, hogy jusson a családpolitikai döntések gyermekek fejlődésére gyakorolt hatásainak*. Ennek a gondolatkörnek az ismertetése a következő fejezet témája.

2.2. A minőségi gyermekgondozás társadalmi kihatásai

Egészen néhány évvel ezelőttig a közgazdászok a női munkavállalás hatékonyságnövelő szempontját helyezték a családpolitikákkal kapcsolatos döntések értékelésének fókuszába. A gyermekellátási szolgáltatások „szabad piaci” (állami beavatkozás nélküli) működésével kapcsolatosan felszínre kerülő és mind élesebben körvonalazódó problémák azonban jelentős aggodalomra adtak okot a gyerekek fejlődésével és annak hosszú távú kihatásaival kapcsolatban, ami az állami beavatkozás szükségességének új dimenzióját helyezte a családpolitika fókuszába.

¹² Lásd a Svéd példáról szóló keretes szöveget

A gyermekgondozási szolgáltatások állami beavatkozás nélküli jellegzetességeinek tanulmányozására a liberális berendezkedésű országok¹³ gyakorlata ad lehetőséget, leggyakrabban említett - és legintenzívebben tanulmányozott - példaként közöttük az USA gyakorlata. A liberális jellegű országok családpolitikai rendszerük kialakítása során ugyanis arra törekednek, hogy az állam beavatkozását a piaci mechanizmusok szabad működésébe minimalizálják. A gyermekgondozásban így az állam legtöbbször nem jelenik meg közvetlen szolgáltatóként, a kormányzat a kevésbé invazív adók és célzott anyagi támogatások eszközeivel próbálja a gazdaság hatékonyságát előremozdítani.

A gyermekellátási piac működését tanulmányozó legújabb empirikus kutatások két olyan jellegzetességet emelnek ki, amelyek az állami intervenció szükségességére hívják fel a figyelmet. Az első, hogy a szülők általában jelentősen alulinformáltak mind a gyermek szükségleteivel, mind pedig a választott gondozási szolgáltatás minőségével kapcsolatban, ami nagyon megnehezíti a szolgáltatások minőségének számonkérhetőségét. A második aggodalomra okot adó megfigyelés, hogy a szülők nagy többsége általában vonakodik a magas minőségű gyermekgondozás többletköltségeinek megfizetésétől, ami hosszú távon a gyerekek fejlődésén keresztül komoly társadalmi költségekkel jár együtt.

2.2.1. A szülők alacsony informáltsága a gyermekgondozás minőségéről

A gyermekellátások piacán az információs problémák több módon is megnyilvánulnak. A kisebbik, és könnyebben kezelhető probléma az, hogy a szülők nagy többsége nem ismeri az összes lehetséges szolgáltatót, ami jelentősen korlátozhatja a gyermekellátással kapcsolatos döntésük során választási lehetőségeiket. Erre egy lehetséges megoldás olyan, kormányzatilag támogatott szervezetek létrehozása, amelyek naprakészen nyilvántartják a piacon található szolgáltatásokat (Blau, 2001).

A nagyobbik, nehezebben orvosolható probléma, hogy a szülők számára a választott *szolgáltatás minőségének az ellenőrzése nehéz és költséges*. Ez ahhoz vezethet, hogy a *szolgáltatók maguk is próbálják elpalástolni működésük hiányosságait*, és jobb színben feltüntetni magukat, mint a szolgáltatás valós minősége (például akkor cserélnék pelenkát, ha a szülő érkezése várható) (Blau, 2001). Ezt a közgazdasági irodalom által *erkölcsi kockázatnak (moral hazard)* nevezett jelenséget számos kutatás megerősítette. Cryer és Burchinal (1995) például szülők és képzett megfigyelők értékeléseit hasonlították össze a gyermekek napközbeni ellátó helyének megítélésében, azonos szempontokra vonatkozóan. Az eredmények azt mutatták, hogy *a szülők minden egyes kérdés kapcsán felülértékelték a gyermekellátási szolgáltató minőségét* a képzett megfigyelőkhöz képest, átlagosan egy standard hibánival az óvodáskorú, két standard hibányi eltéréssel a bölcsődés korú gyermekek esetében. A mérőeszköz, amit használtak (ECERS-ITERS¹⁴) bizonyítottan nagy megbízhatósággal rendelkezik, ha arra képzett szakemberek töltik ki az értékelési szempontokat, ami azt sugallja, hogy a szülők nincsenek megfelelően informálva a gyermekük gondozását végző szolgáltatás minőségével kapcsolatban.

A problémát tovább nehezíti, hogy a minőség ellenőrzésének körülményessége mellett sok esetben maguk a szülők is kevés ismerettel rendelkeznek arról, hogy milyen valós fejlődési szükségletei vannak gyermekeiknek. Hazánkban a témáról való közgondolkodást jelentős tévhitek szövik át, például a korai gyermekgondozás hatásairól a gyermek fejlődésére vonatkozóan, vagy a hosszú szülő szabadság pozitív hozadékait illetően. Elterjedt hiedelem például, hogy a gyermek fejlődése szempontjából

¹³ A liberális jóléti rendszerekről lásd az 1.1.2. alfejezet

¹⁴ lásd 5.6.1 fejezetben

elengedhetetlen az anyával való folyamatos együttlét legalább hároméves, de inkább hatéves korig (Blaskó, 2005; Köllő 2007). *A széleskörű szülőiségre való felkészítés, a gyerekek fejlődéséről és szükségleteiről való korszerű tudás átadása, a szülői döntések támogatása ezért kiemelkedően fontos intervenciós eszközt jelenthetne, különösen azokban a társadalmi rétegekben, melyek a szegénység és az információk korlátozott hozzáférése miatt a leginkább veszélyeztetettek. A szülői nézetek modernitása, valamint az iskolázottság, a szociális osztály és a városiasodás között ugyanis szoros összefüggés tapasztalható: a magasabb végzettségű, magasabb társadalmi státuszú, városi szülők javára (Leseman, 2002). Az iskolai végzettség és a szülői ismeretek közötti erőteljes kapcsolat indokolja azt is, hogy a kifejezetten hátrányos helyzetű társadalmi rétegre irányuló koragyermekkori programok – mint amilyen például a hazai Biztos Kezdet program is (lásd az 5.4. fejezetben) – minden esetben nagy erőfeszítéseket tesznek a szülők bevonására. A modern gyermekfejlődési ismeretek ugyanis arra a következtetésre vezették a kutatókat, hogy ez az egyik (talán egyetlen) lehetősége a szegénység generációk közötti átörökítésének megtörésére.*

Szülők ismeretei, nézetei a gyermeki szükségletekről, a fejlődésről és a szülőiségről

A gyerekek, fejlődésük, szükségleteik és egyediségük megértése elengedhetetlen a pozitív és hatékony szülőiséghez, és a gyerek életútját irányító szülői döntésekhez. A gyerekek megértése kevesebb szülő-gyerek konfliktussal jár együtt, és segít a gyerekek magabiztos és egészséges emberré válásában. A szülők tudását, ismereteit a gyermeki fejlődésről, a választott szülői viselkedést és a meghozott döntéseket áthatják kulturális, családi és generációs hatások. A szülői nézetek nem statikusak és teljesen koherensek: a szülők gyakran több egymásnak ellentmondó nézettel, elvárással állhatnak szemben, főleg, ha a tudomány gyors forgatagában, illetve a média némileg megbízhatatlan információözönében egymásnak ellentmondó érveket hallanak, tapasztalnak. Gyakori, hogy a döntéseket nem a stabil, megalapozott tudás, hanem inkább alkalmi szituációk, a gyerekek felől érkező impulzusok és a változó körülmények határozzák meg.

A kutatások szerint azonban a gyerekek fejlődéséről és szükségleteiről birtokolt szülői tudás mértéke és helyessége pozitívan jár együtt a kognitívan stimuláló otthoni környezettel és a pozitív szülő-gyerek interakciókkal. A szülők, akik értik gyerekeiket és szükségleteiket, hajlamosabbak olyan környezetet teremteni számukra, amely érdekes és kihívásokkal teli (pl. Scarr és McCartney, 1983). Feltételezhetjük, hogyha egy szülőpár jól informált és megfelelő tudással rendelkezik gyermekeik viselkedésének értelmezéséhez, a nem együtt töltött időre is olyan környezetet választanak, (persze amennyiben módjukban áll), amelyben a gyerekek fejlődése megfelelően támogatott.

Mindez a kormányzati beavatkozások összefüggésében kétféle feladatot fogalmaz meg. Az egyik, a gyermeki szükségletekkel kapcsolatos modern ismeretanyag terjesztése, népszerűsítése, elfogadtatása a magyar szülők értékrendjében. Másrészt ezek az érvek alátámasztják azoknak az állami beavatkozásoknak a létjogosultságát is, amik a magas minőségű szolgáltatások elérhetőségét támogatják. Ez bár nem kezeli közvetlenül az információs problémát, orvosolja annak negatív következményét, nevezetesen hogy a magas minőségű szolgáltatások száma nem éri el a társadalmilag optimális szintet.

2.2.2. A családok gyermekellátás formájával kapcsolatos döntésének társadalmi hatásai

A koragyermekkori ellátás állami támogatásának szükségességét ösztönző másik érv analóg azzal, ahogyan a közoktatás szükségességét is indokolni szokták: a magas minőségű gyerekellátás pozitív hatással van a gyermekek kognitív, érzelmi és társas fejlődésére egyaránt. S mivel a megfelelő korai fejlődés alapvető feltétele a sikeres iskolai pályafutásnak, *a koragyerekkorban történő pozitív beavatkozások hosszú távon csökkenthetik azokat a szociális kiadásokat, amik az alacsony iskolai végzettséggel hozhatók összefüggésbe: alacsony kereset, nem stabil foglalkoztatottság, bűnözés, drogfogyasztás, korai gyermekvállalás, stb.* (erről a témáról Karoly és munkatársai (1998) készítettek egy átfogó összefoglalót).

Az állami intervenciót az teszi szükségessé, hogy *amennyiben a szülők nincsenek tisztában ezekkel a következményekkel, vagy a gyerekek gondozásával kapcsolatos döntések folyamán nem veszik ezeket figyelembe, akkor a választott gyermekgondozás minősége alacsonyabb lehet, mint az társadalmilag optimális lenne.* Hasonló érveléssel szokás a kötelező iskolai oktatás szükségességét is alátámasztani: számos szülő nem engedhetné meg magának, hogy gyermekét magas minőségű magániskolában taníttassa, így az oktatás színvonala állami beavatkozás nélkül alacsonyabb lenne, mint ami társadalmilag hatékony.

Az életkorban „lefelé” történő elmozdulást az indokolja, hogy a (IV. fejezetben részleteiben is ismertetésre kerülő) modern fejlődéslélektani kutatások rámutattak arra, hogy – főként a bármilyen okból hátrányos helyzetű gyermekek esetében – számos *a sikeres iskolai és társadalmi beilleszkedéshez szükséges kompetencia hatékony formálására az iskolai évek már nem adnak maradéktalanul lehetőséget.* Amennyiben a gyermek a koragyerekkorban (0-6/7 év) nem kapja meg az optimális és egészséges fejlődéséhez szükséges feltételeket, az olyan pszichológiai és szociális hátrányokhoz, behozhatatlan lemaradásokhoz, károkhoz vezethet, melyek hosszú távon a szociális ellátások iránti jelentősen növekvő igényben is realizálódnak.

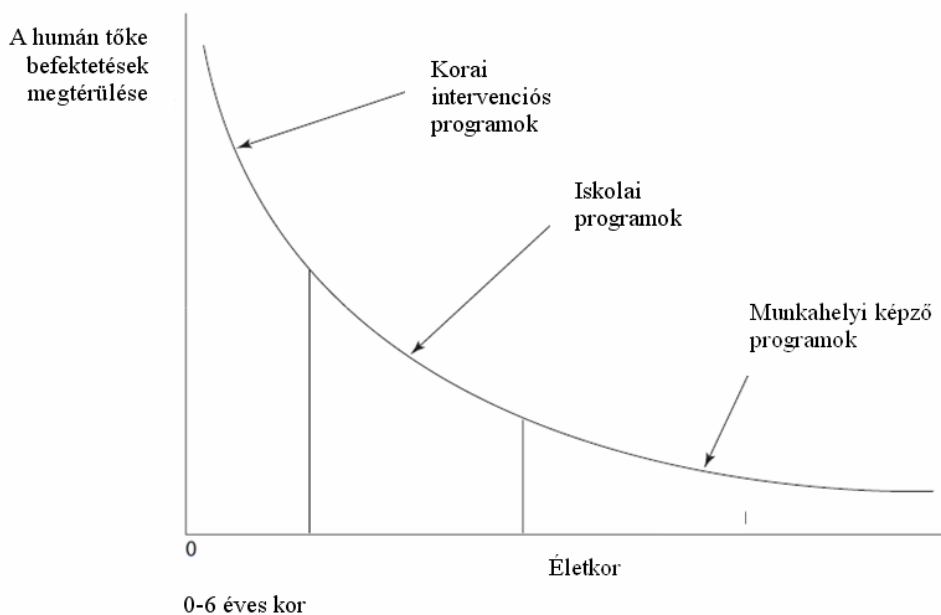
Mára már széles körben alátámasztott, hogy bizonyos készségek fejlődésében a korai fejlesztő programok sokkal hatékonyabbak, mint a későbbi életszakaszokban beavatkozóak (lásd pl. Heckman és Masterov, 2007 összefoglalóját), így az erre az életszakaszra irányuló támogatás hosszú távon gazdaságilag is megtérül. Bár a beavatkozások eredményességének közvetítő mechanizmusai még nem ismertek pontosan, a kutatások konzisztensen alátámasztják, hogy a gyermekkori anyagi nélkülözés és az azzal gyakran összefüggő érzelmi elhanyagoltság következményeit a gyermek fejlődésére az iskolás- és felnőttkori beavatkozások már nem képesek kompenzálni.

Ezeknek a felismeréseknek drámai következményei vannak arra vonatkozóan, ahogyan a munkaerőpiacon is kamatoztatható képességek fejlesztésével kapcsolatos politikákról ma a közgazdászok gondolkoznak (Heckman és Masterov, 2007). A megfelelő családi háttér hiányából eredő lemaradásokat orvosolni próbáló *legtöbb múltbeli (és jelenlegi) politikában a beavatkozás elsődleges színtere az iskola,* melynek során a 6-7 évesen az iskolába hátránnyal érkezett gyerekek lemaradását tanulási motivációjuk növelésével igyekeznek csökkenteni. A modern fejlődéstani kutatások nyomán azonban világossá vált, hogy ezek a törekvések bár jószándékúak, *hibás feltevéseken alapulnak.* Már az 1966-os Coleman jelentés is rámutatott arra, hogy az iskolai eredményesség mögötti legfontosabb magyarázó változó a családi háttér, így amennyiben célunk az iskolai sikeresség elősegítése, annak leghatékonyabb eszköze a hátrányos helyzetű családok gyermekgondozással kapcsolatos erőforrásainak támogatása. A különböző országok gyakorlati tapasztalatai azt is megmutatták ugyanakkor, hogy pusztán az anyagi depriváció állami transzferekkel történő csökkentése nem képes arra, hogy jelentős áttörést hozzon

(Mayer, 1997). Néhány esetben próbálkoztak azzal is, hogy a gyermeket kiemelték biológiai családjából a „megfelelőbb ellátás” érdekében, ami azután katasztrofális következményekhez vezetett (Trennert, 1988).

Mára az körvonalazódott, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek esetében a fejlődés támogatásának leghatékonyabb eszközei azok az igen magas színvonalú, államilag támogatottan működtetett koragyermekkorai gondozási szolgáltatások, melyekben a részvétel önkéntes, s melyek a gyermekkel való foglalkozás mellett a szülővel való kapcsolatot is fókuszba állítják. Az ilyen típusú állami beavatkozások hatásait vizsgáló kutatásokat az 5.4. fejezet foglalja össze.

2.4. ábra: Hátrányos helyzetű gyermek „oktatásába” történő befektetések megtérülése

Forrás: Heckman és Masterov, 2007

A humán tőke formálódását vizsgáló legújabb közgazdasági kutatások azt is megerősítették emellett, hogy a különböző életkorokban történő tudásbeli „befektetések” egymással komplementer (kiegészítő) viszonyban vannak: a támogató korai évek teszik lehetővé az iskolai befektetések érvényesülését, ami azután a munkaerő növekvő minőségében térül meg. Ez azt eredményezi, hogy a koragyermekkorban látszólag kis elmozdulás is jelentős hosszú távon érvényesülő haszonnal járhat. A rendelkezésre álló empirikus adatok a koragyermekkorai befektetések ön-megtérülését mutatják, amint azt a 2.4. ábra összegzi. A költségvetési erőforrások koragyermekkorai történő összpontosítása így amelltt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének hatékony eszköze, megtérülő befektetés a társadalom gazdasági hatékonysága és biztonsága tekintetében is (Heckman és Masterov, 2007).

Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy ezek az eredmények korántsem jelentik azt, hogy minden képesség és motiváció a koragyerekkorban alakul ki, és hogy az iskola vagy a felnőttkorban megszerzett munkatapasztalat szerepe elhanyagolható ebben. Nem is mondja azt, hogy a korai évek az egyetlen meghatározói a későbbi sikeres életpályának, vagy hogy a hátrányos helyzetben felnövő bűnözők ne lennének felelősek tetteikért. Ezek az

eredmények csak arra próbálják felhívni a figyelmet, hogy *a korai gondozási környezetnek jelentős hatása van gyermekek további fejlődésére és annak társadalmi vonatkozásaira, költségeire, aminek a jelentőségét a jelenlegi közpolitika alulértékeli.*

Az állami beavatkozást tehát az teszi indokolttá, hogy a szülők vagy nem tudják megítélni az ellátás valódi minőségét, vagy nem tudják/hajlandók megfizetni a jobb minőségű gondozási formákkal járó többletterheket. Sok kutatás alátámasztotta már, hogy a családok jövedelme és a különböző gondozási formák relatív költsége befolyásolja a szülők döntéseit az ellátási forma megválasztásával kapcsolatban. A gyermekgondozás magas költsége csökkenti a családok hajlandóságát bármiféle térítést igénylő gondozási forma igénybe vételére, és növeli a valószínűségét annak, hogy a gyermek gondozásával kapcsolatos feladatokat a családon belül, informálisan oldják meg. A család jövedelmének növekedésével a szülők hajlamosabbak a fizetett ellátások igénybe vételére, mivel azok megbízható és kényelmes ellátást biztosítanak (Chaplin és munkatársai, 1999). Ugyanezek a kutatások viszont rámutatnak arra is, hogy *a magasabb jövedelmű családok általában nem választanak magasabb minőségű ellátást egy adott formán belül, azaz a család jövedelme és a gondozás választott minősége között nincs szisztematikus összefüggés* (Blau, 2001, 4. fejezet). Ez igaz akkor is, ha az ellátás minőségét olyan strukturális jellemzőkkel mérjük, mint például a csoportlétszám vagy a gondozó képzettsége, de akkor is, ha a korábban már említett megfigyeléseken alapuló eszközöket használják, mint például az ECERS. A szülők tehát vagy nem tudják megítélni az ellátás színvonalát, vagy nincs hajlandóságuk megfizetni azok magasabb színvonalát.

A szülők gyermekgondozással kapcsolatos döntéseinek meghatározói

Van néhány bizonyíték arra, hogy a szülők nem feltétlenül érik el, vagy választják a jó minőségű intézményeket. Egy amerikai vizsgálat szerint (Helburn, 1995) a szülők általában felülbecsülik egy intézmény minőségét ahhoz képest, mint amit a független megfigyelők gondolnak róla. A vizsgálat arányai megdöbbentőek: a szülők 90%-a azt gondolta, hogy magas minőséget képvisel az intézmény és a működés, amiben gyermekük részesül, míg a kiképzett megfigyelők a legtöbb intézményt gyenge-közepes minőséggel illették. Más kutatások is hasonló eredményekre vezettek. Ezzel arra a következtetésre juthatunk, hogy *ha a szülők képtelenek megítélni a minőségi különbségeket, nehezen fognak anyagilag támogatni bármiféle minőségjavulást.* Még konkrétabban fogalmazva, *liberális piacokon, ha a szülők nem tudják megkülönböztetni és elérni a magas minőségű intézményeket, főleg ár alapján fogják meghozni döntésüket, és így az alacsonyabb minőségű szolgáltatók kiszoríthatják a magas minőségűeket a piacról*¹⁵.

Hogy konkrétan mi minden befolyásolja a szülői döntéseket, számos vizsgálat tárgyát képezte. Kreader és munkatársainak (2005) összefoglalójában ezek a következő szempontok: (1) a különböző típusú szolgáltatások elérhetősége és költsége, (2) bizonyos ellátási típus iránti preferencia, (3) az ellátás minősége, (4) szülői sajátosságok: kereset, etnikai hovatartozás, iskolázottság, valamint a (5) gyermeki sajátosságok: életkor, temperamentum (Pungello és Kurtz-Costes, 1999; Peyton és mtsai., 2001). Azok a szülők, akik képesített ellátást választanak, inkább hangsúlyozzák a professzionális feltételeket (képzés, okmányok stb.). Azok, akik inkább barátokat, rokonokat, szomszédokat bíznak meg a felügyelettel, sokkal inkább a családiasságot és bizalmat emelik ki. Ugyanakkor *számos család választ informális segítséget anélkül, hogy máshol is tájékozódna, és az is igaz, hogy valaki csak azért alkalmaz informális segítséget, mert valamilyen okból (férőhely hiány, magas költség) nem elérhető számára az intézményes gyerekgondozás.* A

¹⁵ Mivel a magasabb minőség eléréséhez magasabb képzettség és sokrétű tapasztalat szükséges, ez pedig „drága”, az alacsonyan képzett gondozókkal, alacsonyabb fizetésekkel működtetett szolgáltatások a szülőknek is megfizethetőbbek.

választások persze az időben is változnak: *csecsemő és kisdéd korban sokan preferálják az egyéni, informális segítséget, míg később az óvoda egyértelmű választása a szülőknek* (Maher, 2007).

Fontos azonban, hogy még akkor is jó ok van a magas minőségű ellátás központi támogatására, ha a szülők nem tudják megítélni a különbségeket, és nem ennek mentén választanak gyerekeik számára napközbeni ellátást (Cleveland és Krashinsky, 2003). *A korai gyermekgondozás azért különbözik nagyon erősen más szolgáltatásoktól, mert jelentős „befektetés a jövőbe”.* A jó gyerekellátás nemcsak azért fontos, hogy a ma élő gyerekek mindennapjait boldogabbá tegyék, hanem mert ezek az intézmények a család mellett segítenek a ma gyermekeinek felkészülni a jövőbeni felnőtt életre, feladatokra¹⁶. A minőségi gyerekellátás egyértelműen drága. Ugyanakkor a gyermeket vállaló fiatalok általában gazdaságilag életük legnehezebb periódusában vannak a gyerekeik kiskorában. Számos dologra kell költeniük, ami a jelen idejű boldoguláshoz járul hozzá, ebben az időszakban kevesen gondol(hat)nak a jövőbeni befektetésekre, köztük arra, hogy gyerekeiket igazán jó minőségű intézményekbe járassák. Ha gondolnak is rá, nagyon gyakran nem tudják megfizetni az igazán magas minőségű szolgáltatásokat¹⁷. A szerzők szerint *az igazán produktív módja a gyerekellátás és a korai nevelés közösségi támogatásának abban rejlik, ha úgy képzeljük el a folyamatot, mintha kölcsönt adnánk minden egyes generációnak, akik a kölcsönt a felnőttkori produktivitásukkal, hatékony társadalmi és gazdasági szerepvállalásukkal (adóikkal) adják vissza. E szemlélet szerint minden generáció finanszírozza a következő generációk munkájából származó hasznot.*

Úgy tűnik, hogy egészen kevés befektetés nagyon erős minőségi javulást eredményezhet egy rendszerben. A tapasztalatok azt mutatják, hogy főleg olyan társadalmakban, ahol a liberális, piaci alapú gyerekellátási formák jellemzőek, ha a szociálpolitikusok a szakemberek képzésébe, a megfelelő felnőtt-gyerek arány biztosításába és a fizetések közepes mértékű emelésére fektetnek hangsúlyt, az már a rendszer szintjén elég erős elmozdulást jelenthet a jó minőség irányába (Shonkoff és Phillips, 2000).

Valószínűleg ennek a ténynek köszönhető az is, hogy *azokban az országokban, amelyekben az állam nem lép be közvetlen szolgáltatóként a koragyermekkorai gondozási ellátásokba* (ilyen például az USA liberalizált gyerekellátási piaca) *a gyermekellátások színvonala a legnagyobb jóindulattal is csak közepes színvonalúnak mondható,* és rendkívül nagy heterogenitást mutat. Ugyanakkor az a néhány kutatás, ami a gyermekgondozási szolgáltatók viselkedését tanulmányozta, azt találta, hogy a minőség növelésének (határ)költsége csekély. Blau és Mocan (2002) a napközbeni ellátóhelyek költségfüggvényének megbecslése alapján megmutatta, hogy az ECERS skálán a minőség 4-esről 5-re való növelése átlagosan 11 centtel növeli az ellátás óránkénti költségét gyerekenként, ami egy évre átszámítva az átlagosan 4100 dolláros költség 4340 dollárra való növekedését eredményezi. Ez nem jelentene túl nagy extra költség ráfordítást, de a valóság sajnos azt mutatja, hogy a szülők nem hajlandók megfizetni még ezt az összeget sem (Blau, 2001, 6. fejezet). A magasabb minőségű ellátást a piac tehát nem értékeli magasabb áron, ami azt sugallja, hogy nem az ellátás minősége az elsődleges szempont a gyermekellátási formával kapcsolatos döntésekben. *Az állami beavatkozás nélküli gyermekellátás alacsony színvonalának elsődleges oka tehát a kereslet elégtelensége, nem pedig a kínálat rugalmatlansága.*

¹⁶ A közgazdasági terminus arra a folyamatra, amikor a jövőbeni termelékenységet támogatjuk: „befektetés a emberi tőkébe (investment in human capital)”.

¹⁷ A szerzők elsősorban liberális piacokról beszélnek, ahol nincs központi irányított ellátórendszer, pl. az USA-ban. Ugyanakkor magyar viszonylatban is jelentősége lehet ennek a gondolkodásnak, hiszen a bölcsőrendszer magyarországi lefedettsége ma mindössze 10%. Tehát akik férőhely hiány miatt kénytelenek piaci körülmények között gyermekgondozási segítséget keresni, szembe találkoznak ugyanezzel a problémával.

2.3. A gyermeki jogok érvényesülése a koragyerekkori gondozásban

A koragyerekkori ellátásokról alkotott kép erőteljesen megváltozott attól, hogy a gyermekkor, majd később a kisgyermekkor felértékelődött, és ennek alapján változott az a társadalmi, kulturális, szakmai kontextus, amelyben elhelyezzük és értékeljük a szakpolitikai kérdéseket. Az a vita, hogy milyen, és mennyi felelőssége és kötelezettsége van a szülőknek, családnak, és mennyi az államnak, közösségnek a gyerek felnevelésében, sokféleképpen folytatható annak fényében, hogy mely szempontból kívánjuk meghatározni.

Ha elfogadjuk a gyermekjogi megközelítést, akkor *minden gyereknek születésétől fogva, alanyi joga a minél magasabb szintű és mind szélesebb körű ellátás*. Ez azon túl, hogy esélyegyenlőséget teremt és elismeri a gyerek túléléshez, fejlődéshez, tanuláshoz stb. való jogát, jelentős mértékben erősíti a közösséget, és lehetőséget biztosít arra, hogy a későbbiekben a gyerek felnőve jól beilleszkedő, sikeres, kiegyensúlyozott felnőttként szolgálja a közösséget. Ebben az értelemben is érdemes a „gyerekbe történő befektetés” ideáját komolyan venni, mivel a gyermekjogi szempontok egybeesnek a szélesebb közösségi, társadalmi célokkal is. Ez egyben választ adhat arra a dilemmára is, hogy joga van-e a közösségnek, az államnak a családok, az egyének életébe beleszólni, a kisgyerekek gondozása, nevelése terén, nem a családot illeti-e meg a választás joga, és az általuk preferált mód meghatározása. Egyrészt, ha elismerjük a gyerekek jogát a lehető legjobb ellátásra, gondozásra, nevelésre, akkor *a szülőket minden eszközzel támogatnunk kell abban, hogy jó döntéseket hozzanak, másrészt, ha veszélyeztetik a gyerekeik egészséges fejlődését, akkor a beavatkozás mindenképpen indokolt* a veszély természetétől és súlyosságától függően.

A gyermekjogi megközelítés a hazai szakpolitikákban

Annak ellenére, hogy ma a gyermekvállalási terhek kompenzálásának társadalmi feladatként való kezelése általában elfogadott Európa nagy részében, köztük Magyarországon is (Ferge, 2007), a gyermekjogi megközelítés hazánkban ma még teljesen szokatlan, nem csak a koragyerekkorra vonatkozóan, hanem általában a szakmai, politikai érvelés eszközeként is. Ugyanakkor az elmúlt két évtized nemzetközi gyakorlatában átszövi a politikai és szakpolitikai diskurzusokat a megközelítés. Amióta az ENSZ Gyermekjogi Egyezményét 1989. november 20.-án elfogadta az ENSZ Közgyűlése, 193 ország ratifikálta azt (Szomália és az USA kivételével minden ország). Magyarország 1991-ben az LXIV. törvénnyel rendelkezett erről, de ez önmagában nem változtatta meg a gondolkodást, és erőfeszítések nemigen történtek annak érdekében, hogy érthető, elfogadott és alkalmazható legyen a gyerekekkel kapcsolatos kérdések gyermekjogi értelmezése. Magyarországon eddig még semmiféle vita nem folyt arról, hogy a gyermeki jogok érvényesülése hogyan befolyásolhatja a szakpolitikák – oktatás, egészségügy, szociális ellátás – ilyen irányú, megközelítését. Arról sem folyt vita, hogy a családok autonómiáját milyen módon befolyásolja, ha a gyerekek, mint jogok önálló hordozói, jogosultjai érvényesíteni kívánják ezt, vagyis hozhatnak döntéseket és ki kell kérni a véleményüket – iskolaválasztás, vallási identitás, elhelyezés stb. – ami más szempontból és a többség szerint szülői kompetencia is. Ugyancsak gyakori vitakérdés a „gyermekkor” értelmezése, az Egyezmény alkalmazásának módja és kerete, valamint, hogy a gyakorlatban hogyan lehet e jogokat gyakorolni.¹⁸ A gyermekvédelmi törvény – 1997. évi XXXI. Törvény – preambulumban rögzíti, hogy az minden tekintetben a Gyermekjogi Egyezménnyel összhangban áll, és a gyerekek mindenek felett álló (helyesen legfőbb) érdekeit tekinti meghatározónak.

¹⁸ Mindehhez jelentős segítséget nyújthat a Kézikönyv a gyermeki jogok alkalmazásához, CSAGYI, Budapest, 2009

A Gyermekjogi Bizottság „Gyermeki jogok alkalmazása koragyermekkorban” című 7. számú átfogó kommentárjában részletesen foglalkozik azzal, hogy miképpen lehet segíteni a szakpolitikák és a gyermeki jogok szempontjából is többnyire „láthatatlan” gyerekcsoportot. A koragyermekkor fontosságának előtérbe kerülése és a későbbi fejlődés szempontjából meghatározó volta különösen fontossá tette e kérdés körüljárását.

A nagyon gyakori hivatkozások ellenére nem kérdéses, hogy messze állunk még attól, hogy hazánkban a gyermekjogi megközelítés tartalmilag is magától értetődő lenne. *Az alapvető kérdés az, hogy a gyerekeket passzív, függő, alulértékelt személyeknek tekintjük-e, amivel a jogukat is jelentősen korlátozzuk; alábecsüljük-e azt a képességüket, hogy az őket érintő kérdésekben kompetens módon tudjanak állást foglalni, érzéseikről, kívánságaikról, szükségleteikről beszámolni, vagy éppen ennek ellenkezőjét gondoljuk róluk.* Az elmúlt években a szakmai kérdéseket egyre inkább a gyermekek szükségletei szerint is értelmezzük. Bár ez jelentős előrelépésnek tekinthető, mégsem azonos a minden gyerek alapvető - emberi, gyermeki - jogait figyelembevevő megközelítéssel. A három „P” elve: *protection, provision, participation* (Herczog, 2009) értelmében *a gyerekek számára* más alapvető jogok mellett, *jogokat kell biztosítani ahhoz, hogy fejlődési szükségleteik kielégíthetők legyenek:* így joguk van a túléléshez, élelemhez, lakhatáshoz, egészségügyi, szociális és oktatási szolgáltatásokhoz, emellett joguk van koruk és fejlettségük miatt a fokozott védelemre, valamint az aktív részvételre, véleményük kifejtésére az őket érintő kérdésekről, arra, hogy meg is hallgassák és figyelembe vegyék őket, véleményeiket egészen kicsi koruktól fogva, fokozatosan kibontakozó képességeik mértékében. Ebben a tekintetben a fizikai integritás, a megfelelő információhoz való hozzáférés is fontos jog. Ha egy kisgyerek például határozottan kifejezi nemtetszését az etetésével, gondozásával, napközbeni elhelyezésével kapcsolatban, akkor célszerű elgondolkodni azon, hogy milyen előnyökkel vagy hátrányokkal jár, ha éretlennek és véleményalkotásra alkalmatlannak tekintjük őt, vagy éppen a nevelés fontos részének tekintjük, hogy a felnőtt érvényesítse akarát, és ne tekintsük a gyermeket kompetensnek saját életét és napjait a legközvetlenebb módon érintő kérdésekben. A tapasztalatok szerint a gyerekek nem „rosszaságból” adnak hangot elégedetlenségüknek, hanem világosan jelzik szükségleteiket, és amennyiben erre adekvát választ kapnak, nem állnak elő aránytalan és indokolatlan kérésekkel.

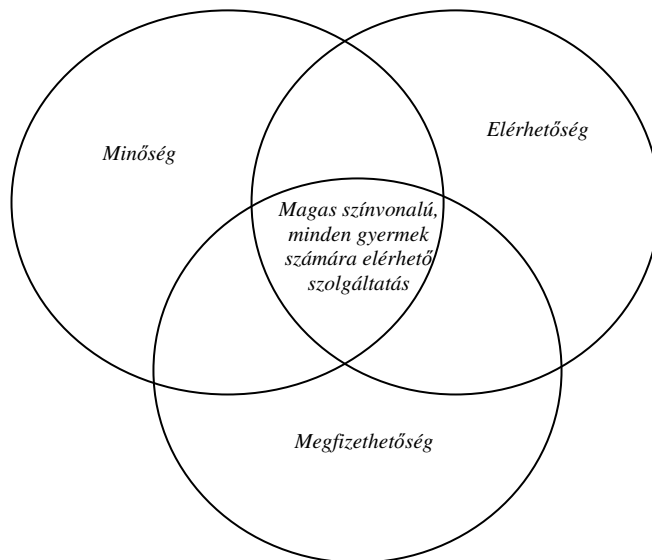
A napközbeni gyermekgondozás gyermekjogi értelmezésében nem valamiféle ellátást, felügyeletet kell biztosítani a gyerekeknek, amíg a szülei dolgoznak, hanem a gyerekeknek minden lehetséges feltételt meg kell teremteni ahhoz, hogy képességeiket, fejlődési potenciáljukat a lehető legteljesebb mértékben kibontakoztathassák, amihez a szüleiknek és az őket ellátó intézményeknek minden segítséget meg kell adni, az ehhez szükséges feltételekkel együtt. A gyermekintézmények tehát nem technikai problémát oldanak meg, hanem elősegítik, hogy a koragyermekkor elsősorban örömteli és a fejlődést biztosító időszak legyen, nem pedig felkészülés az iskoláskorra, majd a felnőtt életre.

2.3.1. Társadalmi igazságosság – morális trilemma?

Bár a gyermekek jogait előtérbe állító érvelés elméletileg indokolja az alacsony státuszú társadalmi csoportok számára biztosított természetbeni juttatásokat éppúgy, mint a közép- és felső osztálynak nyújtott támogatásokat, ha annak pozitív haszna van a társadalom egészére nézve, a gyermekgondozási feladatokban való állami szerepvállalás gyakorlati megvalósításával kapcsolatban e morális megközelítés üzenete azonban korántsem

egyértelmű. Az eltérő társadalmi csoportok ugyanis a társadalmi igazságosság más-más vetületeit hangsúlyozzák, ami nemegyszer komoly ellentmondásokhoz vezet. A *minőség – elérhetőség – megfizethetőség* hármás kihívása - amit Gwen Morgan (1986) korai munkája nyomán szokás *gyermekgondozási „trilemmának”* nevezni – épp annyira releváns ma is, mint 20 évvel ezelőtt. Az 2.5. ábra a gyermekellátási problémakör három egymástól független, és gyakran egymással versengő dimenzióját ábrázolja. A gyermekellátási szolgáltatás *minősége* számos aspektust magába foglal, például a csoportlétszám, a pedagógusok száma és felkészültsége, a tárgyi környezet (Cryer és Clifford, 2003). A *megfizethetőség* arra utal, hogy mi az, amit a szülők képesek vagy hajlandók megfizetni egy szolgáltatásért, illetve mi az, ami állami vagy más külső források bevonásával finanszírozható (Schulman, 2000). Az *elérhetőség* az ellátás típusára és megközelíthetőségére is utal, ide tartozik például a koragyermekkorai ellátás biztosítottága egy településen, a fejlődésében lemaradt gyermekek számára biztosított ellátó hálózat milyensége, a nyitva tartás rugalmassága, vagy a kényelmes megközelíthetőség (IWRP, 2004).

2.5. ábra: A gyermekgondozási trilemma

Forrás: Lash és McMullen (2008)

Lash és McMullen (2008) az amerikai helyzetet elemezve mutatja be, hogy a 'trilemma' három dimenziója a különböző érdekeltek számára – szülők, pedagógusok, politikai döntéshozók – mennyire eltérő tartalommal bírhat, s bár emellett, hogy legtöbbször elismerik az eltérő nézőpontok relevanciáját, a különböző érdekcsoportok a probléma eltérő vetületét helyezik előtérbe, eltérő megoldásokat követelve.

A társadalmi igazságosság eltérő értelmezései közötti feszültség végül jelentős lehet, mivel az egyik nézőpont szerinti értelmezés sohasem független a másik kettőtől. A magas minőségű gyermekgondozási szolgáltatások elérhetősége például erősen összefügg azzal, hogy mi az, amit a szülők vagy az állam képes megfizetni, így legtöbbször sérül azok univerzális elérhetősége, különösen az alacsony jövedelmű családok számára (Schulman, 2000). A nevelők, gondozók kompenzációjának elégtelensége magas fluktuációhoz vezethet, ami a gyermekek biztonságos fejlődését közvetlenül is veszélyezteti (Whitebook és Sakai, 2003). Egy nagyon pozitív és morálisan elfogadható döntés így az egyik dimenzióra vonatkozóan, mélyrehatóan negatív hatással lehet a másik

kettő vonatkozásában, összességében számos érintett számára igazságtalannak ítélt kimenettel. A kérdés legmegfelelőbb nézőpontja ezért, ha a felmerülő érdekkonfliktusokat úgy tekintjük, mint a társadalmi igazságosság eltérő vetületei, amik között egyensúlyra kell törekednünk. A döntések az előnyök mellett veszteségeket is hordoznak, a megfelelő döntések meghozatalához toleranciára, az eltérő nézőpontok elfogadására van szükség (Strike, 1999).

Tudomásunk szerint sajnos a hazai kutatások egyike sem foglalkozott a különböző érdekcsoportok nézőpontjainak részletes megismerésével és azok összeegyeztethetőségének kérdésével, társadalmi jelentősége miatt viszont úgy véljük, a megfelelő politikai döntéshozatal számára nagy szükség lenne egy ebben a témában történő elemzésre.

2.4. A kiszámítható családtámogatási rendszer hozadéka: a gyermekvállalás ösztönzése

Bár a családtámogatások struktúrájának kialakítását a legtöbb országban nem közvetlenül annak demográfiai hatásai vezérlik, a támogató, családbarát intézményi környezet egy igen nagy jelentőséggel bír, kimutathatóan pozitív hozadéka a fiatal szülők gyermekvállalásának ösztönzése. Közgazdasági értelemben a gyermekvállalási hajlandóság (ún. termékenység) növekedésének jelentősége abban áll, hogy *hosszú távon a népesség növekedése a munkaerőkínálat növekedésén keresztül hozzájárulhat a jóléti rendszerek finanszírozhatóságához és önfenntartásához.*

A fiatal családok gyermekvállalási hajlandóságának (az ún. termékenységi arányszám) 1960-as évek óta tartó csökkenése általános jelenség Európa-szerte, bár amint a 2.4 ábráról leolvasható, a csökkenés kezdete, mértéke és tartama országonként jelentős eltéréseket mutat (Spéder, 2009). Az alacsony termékenységi arányszámok nemzetközi szinten is általános aggodalomhoz vezettek a népesség korstruktúrájának a jövőben egyre fokozódó kiegyensúlyozatlansága, és ezzel összefüggésben a társadalmi kohézió és a jóléti rendszerek fenntarthatóságának várható nehézségei miatt (Demography Report, 2008).

A gyermekvállalás nemzetközi mintázata

Míg 1970 előtt mindössze 4 ország termékenységi arányszáma volt a reprodukcióhoz szükséges 2,1 alatt, mára gyakorlatilag sehol sem éri el, és Izland, Norvégia, Svédország és Franciaország kivételével meg sem közelíti azt. A termékenységi arányszám az országok túlnyomó többségében az 1,5-öt sem éri el. Bár a népesség alakulására vonatkozó különböző előrejelzések meglehetősen nagy eltéréseket mutatnak: 2050-re a népesség 16 milliós fogyását, 2060-ra viszont 10 milliós növekedését prognosztizálják a becsült termékenységi, halálozási és migrációs trendek alapján (Demography Report, 2008); abban egyetértés mutatkozik, hogy pusztán a korfa sajátosságai miatt a munkaerőpiacon aktívak és inaktívak aránya tovább romlik majd. Ma minden 65 év feletti lakosra négy 15 és 64 közötti lakos jut, 2050-re viszont már csak két munkaképes korú jut majd egy 65 éven felülire. Ez önmagában összeomlással fenyegeti a legtöbb jóléti rendszert, és megerősíti azt a kérdést, hogy milyen eszközökkel lehet elérni a termékenységi arány növekedését.

2.3.1. Magyarázatok az alacsony gyermekvállalási hajlandóságra

A nyugat-európai országokban a fiatalok gyermekvállalási hajlandóságában tapasztalható eltérő mintázatokat egyfelől demográfiai, másfelől társadalmi-gazdasági faktoroknak tulajdonítják (Neyer, 2003). A *demográfiai faktorok* közül a *gyermekvállalás életkorának kitolódása* az egyik legjelentősebb: ma a nők átlagosan három évvel később válnak először anyává, mint 20 évvel ezelőtt, a 30 éves nők esetében csökkent, míg a 30-nál idősebbeknél nőtt a termékenységi mutató. Ennek oka a minden országban megfigyelhető oktatási expanzió, az értékrendszer átalakulása, az individualizáció felé mozdulás, amihez országonként eltérő mértékben járul hozzá a párkapcsolatok átalakulásának, családpolitikák változásának és a gazdasági szorításoknak valamiféle kombinációja (Spéder, 2009).

Társadalmi-gazdasági vonatkozásban az európai termékenységi arány változása mögött meghúzódó kulcsfontosságú elem a *nők munkaerőpiaci szerepvállalása*, mely az 1970-es évek óta szintén növekedést mutat a legtöbb európai országban. Jól dokumentált jelenség, hogy a női munkaerőpiaci részvétel és a teljes termékenységi arányszám közti hagyományosan negatív kapcsolat (ahol magas volt a női foglalkoztatottság, alacsony a gyerekvállalási hajlandóság) néhány OECD országban az 1980-as évektől kezdve jelentősen gyengült. Számos elemző szerint ez a társadalmi körülmények bizonyos változásainak, köztük a családi élet és a munka mára már könnyebb összeegyeztethetőségének köszönhető, melyben nagy valószínűséggel kiemelkedő szerepe van a családbarát társadalmpolitikák elterjedésének is (Yamaguchi, 2006).

A családbarát munkahelyek terjedése, a napközbeni gyermekgondozás elérhetőbbé válása, a kedvező szülői szabadságok rendszere, tehát összefoglalva a *dolgozó anyák társadalmi támogatottságának növekedése*, valamint a női munkaerőpiaci aktivitás termékenységre gyakorolt pozitív hozadékai (pl. a több jövedelem stabilizálja a családok helyzetét, azzal optimálisabbá téve a környezetet az újabb gyerekek vállalásához) *által a modern társadalmak egyre inkább alkalmazkodnak a kor követelményeihez, így a munka és a gyermekvállalás egyre kevésbé összeegyeztethetetlen. Mára a skandináv országokban ez a negatív összefüggés ki sem mutatható*, s bár számos más európai országban kimutatható, de erősen meggyengült.

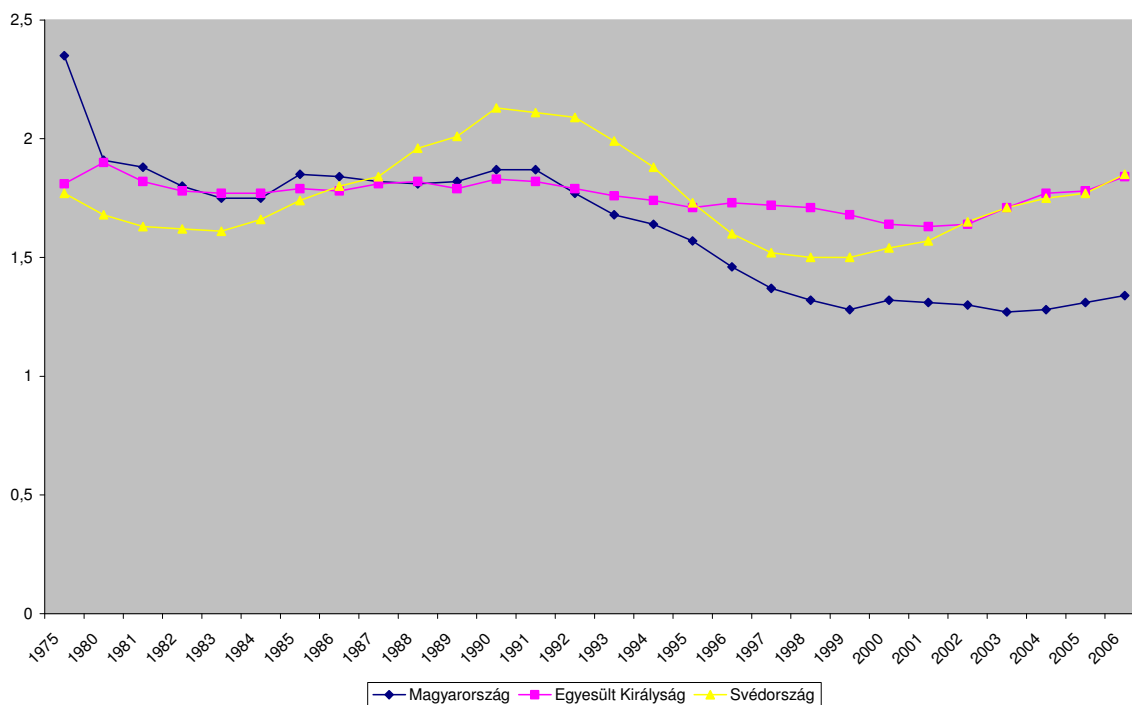
Az 2.6. ábra a szociáldemokrata jóléti berendezkedésű Svédország és a liberális szociális támogató rendszerrel¹⁹ rendelkező Egyesült Királyság idősoros adatai mellett a hazai aggasztó demográfiai tendenciát szemlélteti. A sok országban az utóbbi években tapasztalható kedvező irányú változásokkal szemben hazánkban a népesség fogyásának tendenciája nem változott, ami a családpolitikai rendszerben történő változtatások szükségességét jelzi.

2.3.2. A családpolitikai eszközök hatásossága

A demográfiai problémák vonatkozásában az egyes államok és az Európai Unió is családpolitikai eszközök alkalmazását sürgetik. Kérdés azonban, hogy a családpolitikai beavatkozások kellően hatékony eszközei lehetnek-e a gyermekvállalás elősegítésének, illetve rendre felmerül az a kérdés, hogy melyek azok a gyakorlatok, melyek leginkább működni látszanak.

¹⁹ A jóléti rendszerekről lásd az 1.1.2. alfejezet

2.6 ábra: Termékenységi arányszámok 1975-2006

Forrás: www.euphix.org

A családpolitikák hatékonyságvizsgálata azonban nagyon összetett kérdés, a nemzetközi összehasonlítás érvényessége pedig több okból limitált. Rendkívül megnehezíti azt a különböző országok rendszereinek felettébb szerteágazó volta. A családpolitika tartományába tartoznak egészségpolitikai és társadalombiztosítási intézkedések éppúgy, mint a foglalkoztatáspolitikai, lakáspolitikai, oktatáspolitikai, adózás, családjogi intézkedések stb. Ezek némelyike direkt módon céloz meg családi problémákat, másoknak elsődleges céljuk valami más, mégis van családpolitikai relevanciájuk is. Ez a sokféle és sokirányú beavatkozás kiegészítheti egymást, ezzel koherens és egységes családpolitikai célokat szolgálva; máshol akár egymásnak ellentmondó következményekkel is járhatnak. Az egyes intézkedések hatásainak elemzése ezért csakis a többi, azonos célcsoportot érintő más beavatkozás, intézkedés összefüggésében értelmezhető (Neyer, 2003). Bár szükséges és lehetséges is az egyes szakpolitikai beavatkozások, intézkedések hatását elemezni a termékenység általános alakulására, különösen a munkaerőpiaci részvétel függvényében, nehéz olyan egyedi, minden országra általánosan érvényes tényezőket azonosítani, melyek hatékonyan befolyásolják ezeket a mutatókat. A családpolitikai célú kiadások GDP-hez viszonyított aránya például hasonló mértékű néhány olyan országban, amelyek vagy a legnagyobb, vagy a legkisebb termékenységi arányokkal jellemezhető államok közül valók (Héran, 2009).

A különböző országok családpolitikáinak nehéz összehasonlíthatósága ellenére a beavatkozási és termékenységi mintázatok összefüggéseiből néhány alapvető irány azért körvonalazható: *azok az országok tudták a termékenységet az általánosan alacsony szint felső határán tartani, ahol a családpolitika a munkaerőpiaci, a napközbeni gyermekellátással kapcsolatos és a nemi egyenlőséget célzó beavatkozások együttesének szerves részeként fogalmazódik meg* (Neyer, 2003). Andersson (2008) a svéd modellt elemezve arra jut, hogy a rugalmas szülői szabadságok, a magas minőségű napközbeni gyermekellátás, és általában a család- munka- és magánélet összehangolását támogató infrastruktúra mellett fontos tényező, hogy a svéd család- és adópolitika célcsoportja az egyén, nem pedig a család. Az állam nem szándékozik előnyben részesíteni semmiféle

családi szerkezetet vagy formát, nem támogatja pl. a házasságot a többi családi állapot ellenében. Haan és Wrolich (2009) a különböző adózási, családtámogatási és gyermekgondozási intézkedések-szolgáltatások együttes hatását vizsgálták Németországban, ahol a termékenység és az anyák foglalkoztatottsága is hazánkhoz hasonlóan alacsony. Végső következtetésük nekik is az volt, hogy *olyan elkülönült intézkedésekkel, amilyen például az államilag támogatott gyermekellátás, gondozás, nevelés biztosítása, illetve a gyermekek után járó univerzális támogatások nyújtása, vagy csak a foglalkoztatás kárára fokozható a termékenység, vagy csak a népesség bizonyos csoportjainak esetében érhető el a helyzet mindkét dimenzióban történő javítása.*

Meg kell jegyeznünk, hogy bár a témában született néhány hazai empirikus kutatás²⁰ némileg más következtetésre jutott, úgy véljük, a látszólagos eltérés a következtetésekben csupán az eredmények értelmezésének kérdése. A hazai családtámogatási rendszer erősen készpénzes támogatások irányába torzított volta miatt nálunk a reformok kérdése általában úgy merül fel, hogy kell-e, szükséges-e fenntartanunk egy drága pénzbeni támogatási rendszert (GYES/GYED) a gyermekvállalási kedv fenntartásához. Az ezt a kérdést vizsgáló hazai kutatások általában a reformok és a támogatási rendszer idősoros adatainak összevetésével próbáltak következtetéseket levonni erre vonatkozóan (Ignits-Kapitány, 2006; Gábos, 2003; Gábos és mtsai, 2005), és általában pozitív következtetésre jutottak: a gyermekvállalási kedvet pozitívan befolyásolja a pénzbeni támogatások növekvő összege.

A nemzetközi kutatási tapasztalatok fényében ugyanakkor úgy véljük, ugyanezeknek a kutatási eredményeknek egy másfajta interpretációja is elképzelhető. Amint azt Köllő (2007) is megjegyzi: elképzelhető, hogy valójában a jobb általános gazdasági kilátások (aminek valószínű következményei a családtámogatások kedvező irányú alakulása is) okozzák a szülési kedv átmeneti élénkülését. Az összességében azonban folyamatosan romló demográfiai trend azt sugallja, hogy a családtámogatások átfogóbb reformjára lenne szükség: *önmagában a készpénzes támogatások struktúrájának átrendezése nem sokat javíthat a helyzeten*, és ráadásul negatív munkaerőpiaci hatásai is erőteljesen érezhetők. Fontosabb mutató lehet magának a családpolitikai rendszernek a stabilitása. *Magyarországon a juttatások és támogatások rendszerének állandó változása, bizonytalansága, értékállóságuk megkérdőjelezhetősége, valamint mindenek felett a tervezhetőség hiánya a magas költség ellenére nem vezet a termékenységi arány magasabb szinten való stabilizálódásához.*

Gyerek vagy karrier?

Össze lehet-e egyeztetni a munkát a gyerekneveléssel és a családi élettel? – tette fel a kérdést az OECD Babies and Bosses (2007, 2008) című friss munkájában. A válasz, természetesen igen, de ez nem mindig ennyire egyszerű. Válaszként egy sor demográfiai „problémával” nézünk szembe, ami a mai társadalmakat jellemzi: a korábbiakhoz képest a fiatalok egyre később kezdik meg a családi életet, kevesebb gyereket vállalnak, vagy egyáltalán nem szülnék, vagy alternatívaként a gyermekük születésekor időlegesen vagy véglegesen abbahagyják a munkát. Néhány édesanya boldogan marad otthon sokáig gyerekeivel, míg mások azért választják csak ezt az utat, mert úgy érzik, nem tudják egy időben biztosítani a figyelmet és gondoskodást, amire a gyerekeknek szüksége van, és a felelős munkavállalást a mai kihívásokkal teli munkaerőpiacon. Általában a nem dolgozó szülők valószínűsíthetően szegényebbek, és azok az anyák, akik hosszabb időre megszakítják a munkájukat a gyereknevelés érdekében, nagyobb eséllyel válnak szegénnyé későbbi életük folyamán. A szülők döntései a jó egyensúly megtalálása érdekében kulcsfontosságú, mivel mind a szegénység, mind pedig a személyes figyelem és törődés hiánya veszélyeztető tényezők a gyerek fejlődésére vonatkozóan. Márcsak ez elég indok bármely kormánynak arra, hogy több

²⁰ A pénzbeni családtámogatások és a gyermekvállalási döntés összefüggéséről lásd még az 5.1. fejezetet.

lehetőséget adjon a családoknak a választásra, hogy a munka és a család között egyensúlyt találjanak. Emellett számos más társadalmi jelentőségű érv is van, amiért a döntéshozóknak érdemes támogatni a családokat a munkavállalás körülményeiben: a gyerekszám növelése, a gyerekszegénység csökkentése, a női esélyegyenlőség növelése, gazdasági növekedés serkentése stb. azok a témák, amelyek ma a terület kapcsán felmerülnek.

Egy sor OECD országban ezért ma a kormányzat elsődleges célja a szülői döntés elismerése, vagyis annak biztosítása, hogy valóban a szülőkön múljon, hogy egyikük, vagy mindketten dolgoznak-e, és hogy eközben a gyerekek gondozását, nevelését hogyan oldják meg napközben. Persze a kormányzati döntések nagyban befolyásolják ezeket a szülői döntéseket. Csak néhány példát említve számos munka (Babies and Bosses, 2007, 2008; Cleveland és Krashinsky, 2003) felsorolásából (bővebben ld. az 5. fejezetet). a másodlagos keresők (legtöbbször az anyák) csökkentett adófizetési kötelezettsége, a hosszú idejű fizetett szülési és gyermekgondozási szabadság, a megosztott gyerekgondozás lehetősége anya és apa között, a családbarát munkahelyi megoldások, a rugalmas időbeosztás és a rész-, illetve távmunkák vállalásának szélesebbkörű lehetőségei, az elérhető, minőségi napközbeni gyerekellátás mind hozzájárulhatnak a szülők optimális családi döntésének állami, társadalmi megalapozásához, támogatásához. *Azokban az országokban, ahol a magasabb női foglalkoztatottságot átfogó, nagy rudalmasságot biztosító kormányzati csomagokkal segítik, a termékenység is magasabb értékeket mutat.*

A demográfiai trendek természetesen nem függetlenek a társadalmak gyermekvállalással kapcsolatos értékrendjétől sem. Egyértelműen látszik, hogy a legradicionalisabb családszerkezetet proponáló országokban a legalacsonyabb a termékenységi arány (Billari és Kohler, 2004). A migráció nélkül is magas reprodukciós arányt elérő Franciaországban szintén a családi struktúrák rugalmasságát emelik ki, mint a magas termékenységhez hozzájáruló egyik legfontosabb tényezőt. Az, hogy a gyermek születéséhez nem kell házasság, illetve, hogy nem kell otthon maradni a gyerekekkel, régebben a család szétesésének mutatói voltak, ma viszont a rugalmasságot jelzik. A francia gyerekek 52 százaléka, az elsőszülöttek 60 százaléka születik házasságon kívül, a teljes termékenységi arány 2; összehasonlításképp Görögországban a házasságon kívül született gyermekek aránya 5 százalék, a teljes termékenységi arány pedig 1,4 alatt marad (Héran, 2009). Bizonyíthatónak látszik tehát, hogy *ma a termékenység fokozásának hatékonyabb eszköze egy olyan társadalmi klíma megteremtése, ahol a nők számára a gyermekvállalás nem értelmezhető a személyes szabadságuk korlátozása felé tett lépésként* (Andersson, 2008). A gyermekvállalást elősegítő társadalmi klíma tehát rugalmas és megengedő, nem köt bizonyos családformákhoz, és nem kényszerít választásra a család és munka között. Az Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata (European Social Survey) adatai összefüggést találtak a családi nemi szerepek tradicionalitása és a bizalmi szint mértéke között is (Tóth, 2009). *Egy a társadalmi intézményekkel és az emberekkel is bizalmatlan társadalomban kevésbé várható az a nyitottság és rugalmasság, mely valóban kedvez a gyermekvállalásnak.*

III. A SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS: CSALÁDI SZEREPEK ÉS CSALÁDMODELLEK

A női – azon belül kiemelten a kisgyermekes anyai – foglalkoztatás növelésének társadalmi, gazdasági racionalitása melletti érvelés azt a látszatot kelti, hogy ez a probléma megfelelő foglalkoztatási és gyermekgondozási, nevelési lehetőségek biztosításával egyszerűen orvosolható. A szociológusok ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy a munkavállalással és gyermekelhelyezéssel kapcsolatos döntéshozatal jóval összetettebb kérdés ennél, hiszen ebben igen erőteljes az egyéni preferenciák szerepe, amik pedig társadalmi meggyőződésekbe, értékekbe és szokásokba ágyazottak (3.1. fejezet). A külföldi modellek, tapasztalatok értékelése ezért bár nagyban segítheti a politikai döntéshozatalt, ezek áttemelése a hazai gyakorlatba távolról sem magától értetődő. Minden új modellt egy már kialakult érték- és meggyőződésrendszerben kell elhelyezni, és ezek fényében értékelni azok megvalósíthatóságát.

A társadalomtudósok által hangsúlyozott másik fontos szempont, hogy – függetlenül az egyének preferenciáitól és a munkavállalás anyagi ösztönzőitől - a nők munkavállalási döntésében fontos tényezőként jelenik meg a család, a munka- és a magánélet összeegyeztethetősége (3.2. fejezet). A munka a család és a magánélet közötti egyensúly megteremtésének igénye ezért ma prioritás az EU szakpolitikáinak rendszerében, bár ennek konkrét tartalma országonként nagyon eltérő hangsúlyokat kap. Mindemellett a család, munka és magánélet közötti egyensúly megteremtését szolgáló törekvések nem kizárólag a nők munkaerőpiaci helyzetére irányulnak, szerepet kap benne az apák és a munka, illetve az apák és a család kérdésköre is. A skandináv modellben például a kétkeresős családmódel támogatása kiegészült azon törekvésekkel, melyek igyekeztek a férfiakat aktívabb szerepvállalásra ösztönözni a háztartásban, és kiemelten a gyermekgondozásban. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy egészen másfajta kérdések merülnek fel ott, ahol valóban döntően a nők/családok választásának függvénye, hogy otthon maradnak-e vagy munkába állnak, mint az olyan országokban, – s ezek közé tartozik Magyarország is - ahol ez a választás gazdasági értelemben a társadalom csak igen szűk szelete számára adott, aminek fontos társadalompolitikai implikációi vannak.

3.1. Az egyéni preferenciák szerepe a kisgyermekes nők munkavállalásában

3.1.1. A preferencia-elmélet

Ebben a fejezetben amellet érvelünk, hogy ha nem is tudjuk egyértelmű adatokkal alátámasztani, mekkora az *attitűdök, értékek és vágyak szerepe a konkrét munkaerőpiaci szerepvállalás és viselkedés tekintetében*, azok mégis – akár hosszú távon – *meghatározóak lehetnek nem csak a munkavállalásra, hanem a gyermekvállalásra nézve is*. Az információhiányból egyértelműen következik, hogy fontos lenne e tényezők pontos hazai felmérése és elhelyezése az ismert értékek rendszerében; valamint az is, hogy figyelembe vételük a szakpolitikák kialakításakor döntő jelentőségű lehet a különböző célcsoportok tekintetében. Ehhez módszertanilag jól végig gondolt és többoldalú vizsgálatokra lenne szükség.

Az értékek és attitűdök munkaerőpiaci viselkedésre gyakorolt hatása hosszú évtizedekig nem kapott különösebb hangsúlyt a téma irodalmában annak ellenére sem, hogy az Egyesült Államokban már az 1960-as években megindult a kérdés longitudinális vizsgálatokkal történő kutatása. Így volt ez egészen az 1990-es évek végéig, amikor Catherine Hakim elkezdte e kutatások eredményeit beemelni a női munkaerőpiaci részvételről való elméletalkotás gyakorlatába. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy az Európai Unió bővülésének sok nemzetközi összehasonlító vizsgálat köszönheti létét, melyek fókuszában elsősorban olyan makroszintű elméletek és klasszifikációk állnak, melyek az országok közti általánosabb szintű intézményes és kulturális különbségek magyarázatára alkalmasak. Ezek mellett viszont nem kapnak kellő figyelmet azok a mikroszintű elméletek, melyek az egyéni motivációk és választások, preferenciák szerepét hangsúlyozzák (Hakim, 2000). Nézete szerint: „a közgazdaságtan azzal foglalkozik, hogyan hoznak az emberek döntéseket, míg a szociológia megmagyarázza, hogy valójában nincsenek is választási lehetőségeik” (Hakim, 2002, 429. old.). A nevéhez fűződő *preferencia-elmélet* ezekkel ellentétben az egyéni életmóddal kapcsolatos választásokat, preferenciákat és értékeket helyezi előtérbe úgy a nők, mint a férfiak munkavállalásról hozott döntéseinek meghatározóiként.

Kutatások az attitűdök hosszú távú szerepéről

Fontos kiemelni, hogy Catherine Hakim elméletét a preferenciák hosszú távú hatásaira alapozza, melyeket a fent említett longitudinális vizsgálatoknak köszönhetünk. Ezekben többek közt az 1968-ban 14 és 24 év közötti fiatal nőket éveken át kérdezték, mit gondolnak, mit fognak csinálni 35 éves korukban, majd ennek elérkeztevel megnézték, mennyiben valósultak meg a 10-20 évvel korábbi tervek. Azt találták, hogy a személyes tervek megdöbbentő viselkedés-előrejelző erővel bírtak: azok, akik következetesen a munkaerőpiacon látták magukat 35 éves korukban, 30 százalékponttal nagyobb valószínűséggel voltak valóban munkavállalók akkorra, mint azok, akik következetesen a munkán kívül látták jövőjüket. A fiatalon alapvetően háztartási karriert tervezők fele választotta később gazdasági tényezők, válás, a házastárs alacsony jövedelme vagy adódó lehetőségek miatt mégis a munka világát, míg a magukat munkában elképzelők egy negyede volt mégis háztartásbeli főleg a magas gyermekszám, illetve az otthon lévő iskoláskorúnál fiatalabb gyerek miatt (Hakim, 2002). Összességében ezekből az adatokból az látszik, hogy *a nők személyes életútjukra vonatkozó terveiket nagyobb részben valóra váltották, miközben megfigyelhető a gazdasági kényszerek munkaerőpiaci részvételre ösztönző, illetve a családméret onnan távoltartó hatása is.*

Székelyi Mária és Tardos Róbert 1993-as kicsit más fókuszú elemzése arra jutott, hogy *az attitűdök hosszútávú szerepe túlszárnyalja a rövidtávút.* Azt találták, hogy a jövőbeli keresettel kapcsolatos optimista tervek hosszútávú, több évtizedes hatása ugyan alulmarad az iskolázottsághoz, nemhez és kiinduló keresethez képest, ugyanakkor fontosabb, mint az életkor, származás vagy a lakóhellyel kapcsolatos változók; és az attitűdök hatása kimutatható volt a családfők és feleségeik esetében egyaránt.

Catherine Hakim preferencia elmélete ma a legkidolgozottabb, ugyanakkor legtöbbet vitatott tudományos modell, mely megkísérli az egyéni választásokat helyükön kezelni a munka és család közötti döntés meghozatalában. Hakim úgy véli, hogy *a 21. században a fejlett világban a nők számára olyan döntési lehetőségek kínálkoznak, melyek a korábbi évszázadokhoz képest tovább növelik az egyéni választások terepét és lehetőségeit:*

- a fogamzásgátlás forradalma valódi lehetőséget adott a nők kezébe, hogy kontrollálják termékenységüket;
- az esélyegyenlőség forradalma a világon először tette lehetővé a nők számára, hogy a legkülönbélebb pozíciókat, foglalkozásokat foglaljanak el a munkaerőpiacon;

- a fehérgalléros foglalkozások terjedése a korábbiaknál sokkal vonzóbb munkakörülményeket teremtett a nők számára;
- speciális munkalehetőségek biztosítása a családban második keresők számára lehetővé tette, hogy a fizetett munkát ne kelljen törvénytörően a többi életcél rovására végezni;
- a fejlődő, modern társadalmakban önmagában megnőtt az attitűdök, értékek és személyes életút-preferenciák szerepe (Hakim, 2002, 434. old.)

Ha csak a munkával kapcsolatos szerepek átalakulására gondolunk, látható, hogy míg egészen a közelmúltig a munkavállalóknak arra kellett felkészülni, hogy az általuk tanult, elsajátított munkát várhatóan aktív életük végéig egyenes úton folytatják; ennek realitása mára gyakorlatilag teljesen eltűnt. A munkahelyek, vagy akár a szakmák, szakterületek, pályák egy életúton belül akár többszöri teljes lecserélése is természetes. Ez önmagában végtelenül kibővíti az egyéni választások és preferenciák terét: az egyszer elsajátított szakma, megkezdett foglalkozás sem biztonságot, sem kényszerpályát nem jelent többé, hiszen a modern társadalomban természetes, hogy időnként kényszerűség, sokszor pedig lehetőség az új választás. Magyarországon ugyan a valódi munkaerőpiaci esélyegyenlőség forradalmáról talán korai volna beszélni, ahogyan egyelőre az is kétséges, hogy a különböző speciális (alternatív, atipikus) foglalkoztatási formák mennyiben biztosítanak valódi lehetőséget a magyar nők számára a munka és magánélet megnyugtató összehangolására (lásd az 5.3. fejezetet), sok tendencia mutat arra, hogy az egyéni döntések szerepe a korábbi történelmi korokhoz képest hazánkban is egyértelműen megnövekedett.

Hakim saját további kutatásai alapján (2000) arra jut, hogy azok a nők, akik számára alapvetően adott a választás lehetősége, iskolai végzettségtől és társadalmi helyzetétől függetlenül három nagyobb ideáltipikus csoportba sorolhatók:

- az *adaptív nők* nem kötelezik el magukat egyértelműen sem a foglalkoztatás, sem a „háztartásbeliség” mellett a másikkal szemben, inkább azok összeegyeztetésére törekszenek. Mindkettő lehet igen fontos számukra. Hakim ebbe a csoportba sorolja a nők túlnyomó többségét, átlagosan 60 százalékát, de ez az arány országonként, kultúránként 40-80 százalék között mozog. Nézete szerint a gyermekvállalás után atipikus foglalkoztatási formákat választó nők többsége adaptív, hiszen a részmunka, szezonális munka, ideiglenes munka mindegyike optimálisabb munka és család közti egyensúlyt tesz lehetővé, mint a tipikus teljes munkaidős foglalkoztatás, különösen esetleges ingázással súlyosbítva (2002, 436. old.).
- a *munka/karrier centrikus* nők vannak kisebbségben, Hakim átlagosan 20 százalékra teszi arányukat. Magasan képzettek, a másik két csoporthoz képest nagyobb arányban gyermektelenek. Az elméletalkotó úgy véli, hogy a férfiak jóval nagyobb arányban munka/karrier-centrikusok, mint a nők, és mivel ez valódi preferenciák kérdése, pusztán a nemi alapú diszkrimináció visszaszorítása nem fogja a nőket a férfiakkal egyenlő helyzetbe hozni a munkaerőpiacon.
- a *családcentrikus nők* szintén kisebbséget képeznek az adaptív csoporthoz képest, arányuk körülbelül megegyezik a karrier-centrikus nők arányával. Az ő választásuk inkább az otthon maradás, jellemzően több gyermeket vállalnak, és csakis gazdasági kényszerhelyzetben vállalnak munkát. Képzettségben nem maradnak alul a többi csoporthoz képest, de tanulásuk célja más, ők inkább a társas tőke felhalmozására törekszenek.²¹

²¹ Magyarországon Kende Anna (2000) Család és/vagy karrier címmel jelentetett meg egy tanulmányt, amelyben hasonló tipológiát alkotott magyar nőkkel folytatott mélyinterjúk alapján. A kisebb kutatás szerint a konzervatív vs. egalitáriánus gondolkodású nők vagy harmonikusan, vagy konfliktusokkal terhelt tudják életvezetésükbe építeni a munka és/vagy család dilemma ambivalenciáját.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy sem a kényszerítő tényezők, sem a lehetőségek nem azonosak a nők számára, meghatározó az iskolázottság, valamint a gyermekek életkora és száma is éppúgy, mint a foglalkoztatottsági szektor vagy a párkapcsolati státusz. A nők nem családi állapotuktól, helyzetüktől függetlenül hoznak döntést munkavállalásukról. Egyértelműen bizonyítható, hogy a férj, élettárs hozzáállása, véleménye is hatással van a nő döntésére (Kangas-Rostgaard, 2007). Természetesen Hakim (2002) is hangsúlyozza, hogy ezek a választások nem légyeres térben jönnek létre, a társadalmi és gazdasági tényezők, intézmények, jogszabályok, szokások és kulturális meghatározottságok mindegyike nyomot hagy a különböző országok foglalkoztatási mintázatán és az életvitelre vonatkozó választásokon. Ez vitathatatlan még azokban a társadalmakban is, ahol a szerző által felsorolt öt főbb társadalmi változás egységesebben van jelen, mint ma Magyarországon.

Folyamatosan hangsúlyozva, hogy fontos lenne pontos és árnyalt magyar adatokhoz jutni az egyéni értékek és preferenciák munkavállalási döntést meghatározó szerepét illetően, rá kell mutatnunk Hakim elméletének legfontosabb átgondolandó társadalmpolitikai hozadékára, mely szerint *a nők válaszkészsége a különböző népesedéspolitikai, foglalkoztatáspolitikai és szociális beavatkozásokra alapvetően függ életviteli preferenciáiktól*. Sem a nők általában, sem a potenciális munkavállaló, vagy a gyermekgondozási ellátásokat igénybevevő nők nem alkotnak tökéletesen homogén csoportot. Az 3.1. számú táblázat összegyűjti az eltérő preferenciájú csoportok válaszkészségét a különböző beavatkozások tekintetében.

3.1. táblázat: Egyéni preferenciák és válaszkészség a kormányzati intervenciókra

	<i>Családcentrikus</i>	<i>Adaptív</i>	<i>Karrier-központú</i>
<i>Érdeklődése központjában...</i>	az áll, mi könnyíti meg a gyermekvállalást, gyermeknevelést	több dolog is állhat, az aktuális helyzet függvényében	a karrier-lehetőségek optimalizálása áll
<i>Érzékenyen reagál</i>	a családi támogatások változásaira. Csökkenésük esetén jó eséllyel nem valósul meg a teljes tervezett gyermekszám. A népesedéspolitikai ösztönzők könnyen mobilizálható célcsoportja.	a szociálpolitikai, foglalkoztatáspolitikai, esélyegyenlőségi, gazdasági változásokra; az adózás, juttatások, oktatási lehetőségek, munkaidő, gyermekgondozás, nőkkel szembeni általános elvárások és közhangulat, munkajog, rugalmas és atipikus munkavállalási lehetőségek, gazdasági növekedés alakulására.	A gazdasági és politikai lehetőségekre. Alapvetők számára az esélyegyenlőségi politikák.
<i>Nem igazán elérhető</i>	foglalkoztatáspolitikai eszközökkel.		népességgpolitikai, családpolitikai eszközökkel.

Forrás: Hakim, 2002, 436. oldalán található táblázat alapján, annak átstrukturálásával és kiegészítésével

Ebből a szociálpolitikai döntéshozás számára legalább két dolog következik. Az egyik, hogy *univerzális intézkedésekkel nem lehet egyértelműen mindig bizonyos célok irányában haladni*, hiszen míg az adott beavatkozás esetleg pozitív hatással van a célcsoport egyik részére, direkt ellentétessel a másikra, a végső eredmény ezek összege lesz, a hatások gyakorlatilag akár ki is olthatják egymást. A másik, hogy *ha mégis az adaptív,*

választásaikat leginkább a körülményekhez szabó, ily módon szakpolitikákhoz alkalmazkodó csoport aránya a legnagyobb, az univerzális döntéseknek mégis lehet esélyük jelentős változtatásokat eredményezni társadalmi szinten. Ehhez átgondolt célok és prioritások, valamint összehangolt szakpolitikák szükségesek, hiszen az is látható, hogy a legkönnyebben mobilizálható csoport sokféle intézkedésre, beavatkozásra reagál érzékenyen, melyek összetett rendszere járul hozzá döntéseikhez. Ilyen értelemben tehát egyértelmű a tudatos politikák és azok retorikájának, kommunikációjának hatása a konkrét viselkedésre.

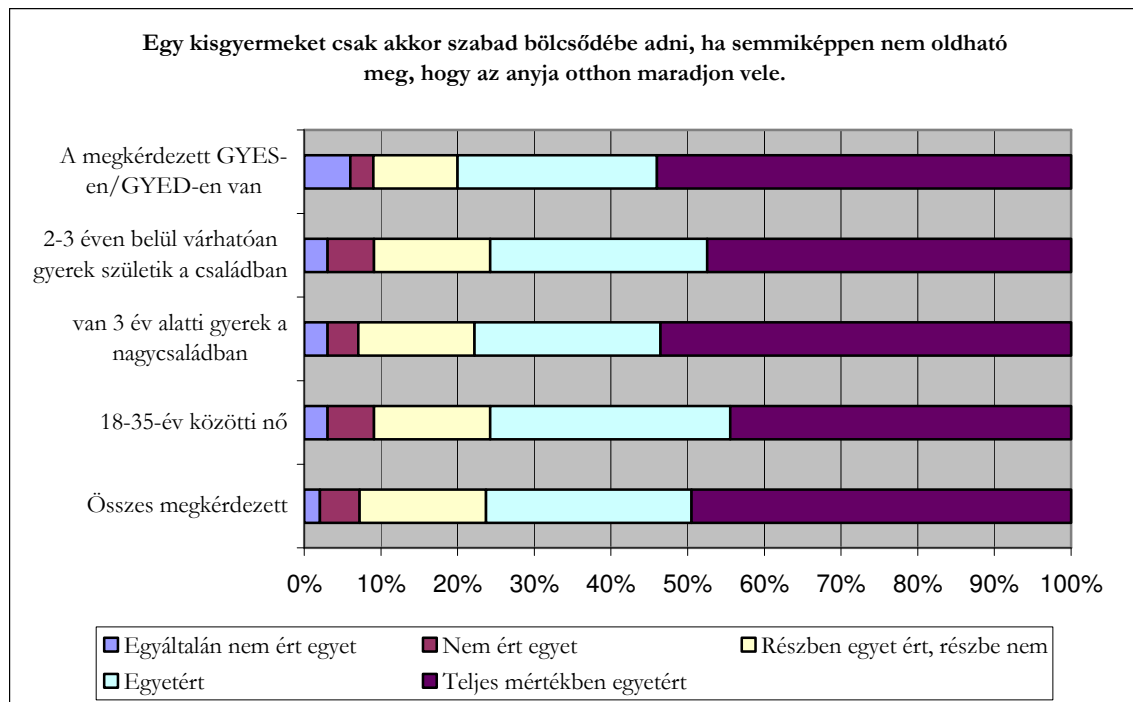
3.1.2. A magyar kisgyermekes családok munka- és gyermekvállalási preferenciái

Magyarországon a Gyes 1967-es bevezetése óta 2-3 generáció is szülővé vált, a ma gyermeket szülő nők anyja kivétel nélkül, sőt néhányuk nagyanyja is igénybe vehette a nemzetközi gyakorlatban példátlanul hosszú otthoni szülői szabadság lehetőségét. Ez a tény nagyon erős szocializációs tényezőnek mondható. A Gyes-rendszer bevezetésének deklarált célja az volt, hogy politikai megoldást találjanak az alacsony termékenységi rátára és népességfogyásra, ugyanakkor hosszú évekre – több gyermek egymás utáni vállalása esetén akár évtizedes nagyságrendben – részleges megoldást kínált a munkaerőpiacon aktuálisan el nem helyezhető rétegek számára is. A rendszer első éveiben elérni látszott célját, hiszen bevezetése után viszonylag nagyarányú és meredek termékenység-emelkedés volt tapasztalható, ám ez nem bizonyult hosszú távú tendenciának. A pénzbeni támogatások kvázi-munkanélküliségi ellátás jellege hamarosan láthatóvá vált, amit az is bizonyít, hogy elsősorban a legalacsonyabb iskolai végzettségű és keresetű nők termékenysége emelkedett a Gyes bevezetésének hatására (Barta és mtsai., 1984).

Húsz évvel később, az egyértelmű gazdasági kényszerek, Európai Unió és világszerte körvonalazódó demográfiai, foglalkoztatáspolitikai és szociális tendenciák egyértelművé tették a szemléletváltás szükségességét. Ugyanakkor, bár bizonyos mértékben a különböző politikai döntésekkel, szabályozásokkal kétségtelenül rövid- és hosszú távon egyaránt lehet befolyásolni a gyermekvállalási és munkavállalási viselkedést, stratégiákat, nem lehet eltekinteni a társadalomban kialakult meggyőződések szerepétől.

Nehéz mindezt konkrét kutatási adatok nélkül elemezni, sajnos a gyermekkel való otthon maradás vagy munkavállalás kérdése mögött húzódó különböző érték-tényezők árnyalt elemzéséhez jelenleg nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. Ugyanakkor az a kevés adat, ami rendelkezésünkre áll, bepillantást enged a probléma érék- és meggyőződés-alapú megközelítésébe is. Az érték-dimenzió egyik jelentős eleme, hogy az anyák fontosnak tartják, hogy otthon maradjanak gyermekeikkel az erre biztosított időszak végéig (Frey, 2009), melynek háttérében kétségtelenül az a meggyőződés áll, hogy a gyermeknek ezzel teszik a legjobbat, így szolgálják leginkább érdekeit. Beszédes ebből a szempontból a 3.1. számú ábra, amely azt illusztrálja, hogy hogyan gondolkodnak a magyar nők a gyerekek korai napközbeni ellátásáról. A lakosság közel fele teljes mértékben vállalja, hogy a 3 év alatti intézményes elhelyezés csakis kényszermegoldás lehet, és ez az arány a legmagasabb azok körében, ahol valóban van is 3 év alatti gyermek a családban. Az állítással egyetértők, és teljesen egyetértők aránya együtt mindenhol a 80 százalékhoz közelít, míg az azt elutasítók 6 százalék alatt maradnak, és elég csekély, 15 százalék körüli a köztes álláspontot képviselők aránya. Ez az adat önmagában látványos képet fest a magyar lakosság mostanra kialakult érték- és vélekedésrendszeréről.

3.1. ábra: Vélemények a gyerekek korai napközbeni ellátásával kapcsolatban

Forrás: Szonda Ipsos, 2008

Bár az attitűdkutatások közismert és jogos kritikája, hogy a viselkedés bejósolására igen csekély mértékben alkalmasak, és a konkrét munkavállalásról hozott döntést nyilvánvalóan nem csak ez a megközelítés fogja befolyásolni, a beavatkozások tervezésekor hiba ettől teljes mértékben eltekinteni. *A gyermek 3 éves koráig való otthon maradás lehetősége az elmúlt csaknem fél évszázadban gyakorlatilag töretlen volt, ezért kiindulási alapként kezelendő, hogy egy erőteljesen beágyazott rendszer reformjakor a változtatások ütemezésében és főleg kommunikációjában tekintettel kell lenni a már kialakult meggyőződésekre.*

Kötődéseméleti kutatások és női munkavállalás

A hatvanas évek nőket a családba visszavezető, és a hosszú távú otthonmaradást támogató politikája a kor burjánzó kötődéseméleti kutatásai által gazdagon táplált termékeny talajba hullott. A múlt század második felében megindult változások azelőtt soha nem látott mértékben széleskörű nyilvánosságot adtak a gyermek szükségleteinek, és az elsődleges gondozó – mindenekelőtt az anya – szerepének ebben²², ami időben és szemléletben is szorosan összefonódott a gyermekjogi gondolkodásmód folyamatos erősödésével is. Sharon Hays (1996) *intenzív anyaságnak* nevezi azt a jelenséget, mely a múlt század utolsó harmadára mintegy elvárás lett a nőkkel szemben. Ennek értelmezési keretében *a gyermek felbecsülhetetlen érték, gondozásának ideális, elsődleges letéteményese és felelőse pedig egyértelműen az idejét, energiáját és erőforrásait neki szentelő anya. Ez az elvárás-rendszer nem kis lélektani terhet helyez a kényszerűségből munkát vállaló anyák vállára is, nem beszélve azokról, akik esetleg saját választásuk eredményeként tartják a gyerekek mellett fontosnak a munkájukat is.*

²² Itt csak utalunk az ezen kutatások klasszikus katalizátorainak számító munkákra: Goldfarb és Spitz kutatásai a 40-es, Bowlby az 50-es és Ainsworth a 60-as évektől.

Ezek az itt csak jelzésszinten említett tendenciák különböző mértékben bár, de a fejlett világ minden pontján végbementek, ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy *Magyarország az értékrendi skála egyik végpontján helyezkedik el a tradicionális értékrend tekintetében.* Hosszú évek óta változatlanul, életkorra, iskolai végzettségre, családi állapotra vagy munkaerőpiaci aktivitásra való tekintet nélkül, *a magyarok Európa-szerte messze kiugró arányban vallják, hogy egy nő teljes élete elképzelhetetlen gyerek nélkül; nem szerencsés, ha a nő keres többet, mint a férfi; keresete elköltésébe szükséges a társ beleegyezése; valamint hogy a háztartásban végzett munka ugyanolyan értékes, mint a fizetett* (Pongrácz és Murinkó, 2009). Itt ismét visszatérhetünk az attitűdök és konkrét cselekvések egyértelmű összefüggésének hiányára, hiszen pl. a termékenységi arány alakulásában biztosan nem válik viselkedéssé a fent megfogalmazott preferencia; de általánosságban is felmerül, hogy ezek mögött a nemzetközi összehasonlításban szélsőségesen konzervatív nézetek mögött inkább egy társadalmi elvárásoknak való, azokat idealizáló megfelelési kényszer található, mint valódi értékpreferenciák (Tóth, 1998).

A termékenységi kérdések, a tervezett gyermekszám meg nem valósulása, és az ezek mögött rejlő egyéni motívumok, vélekedések Magyarországon széles körben kutatott jelenségek. Kamarás Ferenc (2002) *Családpolitika és gyermekvállalás* című fejezetében bemutatja azokat az okokat, melyek miatt a családok nem vállalnak (több) gyermeket (3.2. számú táblázat).

3.2. táblázat: Miért nem kívánnak (több) gyermeket a 45 éves és fiatalabb nők?

Indokok a gyermekes nők említése sorrendjében (%)

	Gyermekes nők	Gyermektelen nők
Ennyit szeretett volna	65	6
Anyagilag nem engedhetik meg	44	19
Bizonytalannak tartja a jövőt	38	29
Idősnek tartja magát	37	25
Nehezebben kapna munkát	22	15
Lakáshelyzete nem megfelelő	21	19
Nincs megfelelő családi háttér	16	18
A terhesség, szülés nehézségei	13	19
Egészségi állapot miatt	11	10
A gyermek gondozásával járó nehézség miatt	10	9
Szabad idejét meg akarja őrizni	10	31
Kapcsolatát nem érzi stabilnak	6	9
Hátráltatná szakmai fejlődését	6	16
Párja ellenzi	6	1
Szülők rokonok befolyásolják	1	–

Forrás: Műhelytanulmányok I. 2002, 57-58. old.

A kötetünkben tárgyalt témák szempontjából itt ki kell emelni azt, hogy *a megkérdezett gyermekes nők (gyermekszámától függetlenül) csaknem 65 százaléka egyéb más érvek hangsúlyozása mellett már megvalósították gyermekvállalási terveiket, valóra váltották intencióikat, és annyi gyermekük van, amennyit szerettek volna.* Ez az adat mindenesetre elgondolkodtató a családpolitikai beavatkozások jelentőségét illetően, mert vagy arról van szó, hogy az elmúlt húsz év családpolitikai támogatási rendszere egyaránt ideálisan megfelelt azoknak a terveknek, amelyeket a ma 45 évnél fiatalabb nők legnagyobb része képvisel, függetlenül attól, hogy egy vagy négy gyermeket akartak-e, vagy arról, hogy

kétharmaduk megvalósította a gyermekvállalásra és gyermekszámra vonatkozó terveit a családpolitika alakulásától függetlenül. Természetesen az intenciók és preferenciák kialakulása lehetett függvénye az elérhető családpolitikai támogatásoknak is. Ugyanakkor hangsúlyos érveket olvashatunk ki a táblázatból a preferencia-elmélet támogatására: a gyermektelenek esetében például vezető indok, hogy szeretnék szabadidejüket megőrizni. Természetesen van tere a családpolitikai beavatkozásoknak itt is, hiszen például a jövő bizonytalansága vagy a nem megfelelő lakáshelyzet is hangsúlyos visszatartóerőként szerepel számukra.

A vizsgálat rá is kérdezett a támogatások szerepére a döntéshozatalban. A megkérdezettek több mint fele vélte úgy, hogy a hatályos családpolitikai kedvezményeknek semmiféle szerepe nincs abban, hogy a családokat segítse az általuk tervezett gyermekszám megvalósításában. Mindemellett 26 százalékuk szerint volt valami szerepe, 16 százalék pedig nagy szerepet tulajdonított a felvétel idején működő családkedvezményeknek terveik megvalósításában (Kamarás, 2002). Az 3.3. tábla összegzi, mekkora jelentőséget tulajdonítottak a válaszadók a különböző juttatásoknak. Látható, hogy egyértelműen a családi pótlékot tartották legfontosabbnak, amit – bár meglehetősen lemaradva – a lakáskölcsönök követtek. A gyes-nek nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a gyed-nél.

3.3. táblázat: A családtámogatási juttatások fontossága a 45 éves és fiatalabb nők számára

Juttatások a gyermeket még kívánó nők rangsorában (%)

	További gyermeket kíván	További gyermeket nem kíván
Családi pótlék	30	43
Lakáskölcsön	18	14
Gyermekgondozási segély (gyes)	16	11
Gyermekgondozási díj (gyed)	13	9
Adókedvezmény	10	14
Nagyszülői gyes	3	2

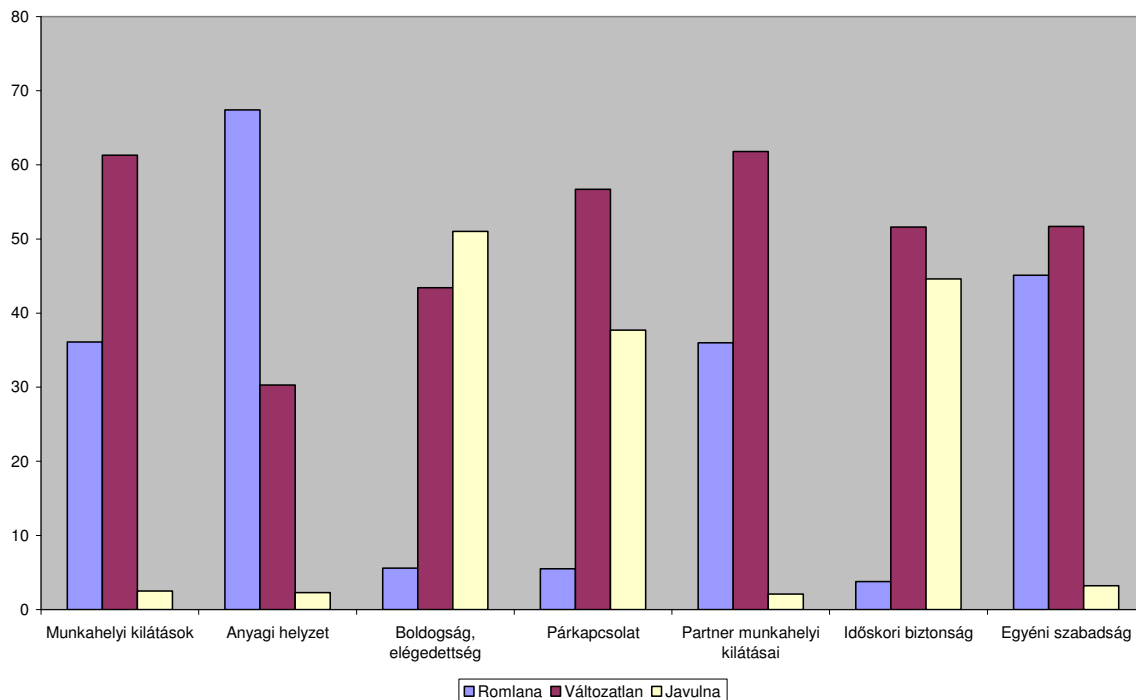
Forrás: Műhelytanulmányok 1. 2002, 59. old.

Ki kell még emelni, hogy a gyermekes válaszadók közel egy harmada említett direkt munkával összefüggő okokat, mint további gyermekvállalási akadályt: 22 százalék nehezebben kapna munkát, 6 százalék pedig szakmai fejlődését érezné hátráltatva. Ez utóbbi tényező a gyermektelenek esetében jóval nagyobb súllyal szerepel. Bár nem nevesíti direkt a munkát, illetve a munka és család összeegyeztetésének nehézségét, feltehetően ezek a tényezők állnak olyan vezető indokok mögött is, mint hogy anyagilag nem engedhetnek meg maguknak újabb gyermeket, és hogy a jövőt látják általánosan bizonytalannak.

Spéder Zsolt és Kapitány Balázs (2007, 2009) kimerítő elemzését nyújtják a gyermekvállalási intenciók megvalósulása, illetve meg nem valósulása mögötti tényezőknek, valamint az ezekre hatással bíró munkaerőpiac és pénzügyi családtámogatások kérdéskörének. Követésként vizsgáljuk adataiból egyértelmű, hogy a 3 éven belül tervezett gyermekeknek is csak kevesebb, mint egy harmada születik meg valójában. A jelenség felderítésére több oldalról körüljárták a magyar lakosság elképzeléseit a gyermekvállalás következményeiről. Megkérdezték a válaszadóktól, hogy amennyiben az elkövetkező 3 évben (további) gyermekük születne, az hogyan befolyásolná életüket különböző dimenziókban. Eredményeikből itt kiemeljük, hogy az érintettek általánosságban az immateriális értékek (boldogság, elégedettség, harmónia), illetve az időskori biztonság területén vártak pozitív változásokat, míg a munkahely, az anyagi

helyzet, és az egyéni szabadság területén egyértelműen negatív következményekkel számoltak (lásd a 3.2. számú ábrát). Leghangsúlyosabban a körülmények és a kilátások hátrányos alakulását az anyagiak és a nők munkavállalása terén várták a megkérdezettek. (Spéder és Kapitány, 2007).

3.2. ábra: Feltételezett változások jövőbeni gyermekszületés esetén

Forrás: Műhelytanulmányok 6, 2007., 89. oldal táblázata alapján

Kapitány és Spéder (2009) az aktuálisan igénybevett családtámogatási ellátások, illetve munkaerőpiaci helyzet hatásait vizsgálják a tervezett gyermekszám elérésére. Arra jutnak, hogy a jelenlegi rendszerben az alacsony munkajövedelmű nők vállalták nagyobb eséllyel tervezett gyermekeiket, mint azok a közepes vagy magas jövedelműek, akik számára a családtámogatási juttatások kompenzáló aránya alacsonyabb lenne: az ő négyötödük nem váltotta valóra a konkrétan tervezett gyermekvállalást. A középső jövedelmi kategóriákban jóval kisebb eséllyel születik meg a nők tervezett gyermeke, ha egy szülés után az anyasági ellátásról visszatértek a munkaerőpiacra; viszont ha jövedelmük igen alacsony, vagy igen magas, az átlagnál magasabb mértékben realizálják gyermekvállalási terveiket. A biztos munkahellyel rendelkező nők kicsit magasabb arányban realizálják terveiket, mint a bizonytalan munkahellyel rendelkezők, akiket aggaszt munkahelyük elvesztésének lehetősége, szerződéses jogviszonyban állnak, illetve van már tapasztalatuk a munkanélküliséggel. Bár az eltérések kicsik, az mindenképp látszik, hogy a *gyermekvállalás, és a gyermekgondozási ellátások igénybevétele nem a bizonytalan munkaerőpiaci helyzet menekülőútja a családok számára.* Látványos eredménye ugyanakkor a vizsgálatnak, hogy a gyermekvállalási tervek megvalósulásának esélye az iskolai végzettség emelkedésével folyamatosan nő (v.ö. Kapitány és Spéder, 2009). Összefoglalásul elmondható, hogy *a magyar lakosság a gyermekvállalástól anyagi helyzetének nagy mértékű romlását, valamint saját és párja munkaerőpiaci lehetőségeinek csökkenését várja, jövője bizonytalansága pedig az anyagi nehézségek mellett vezető tényező a jövőbeli gyermekvállalás elutasításában.*

3.1.3. A preferencia-elmélet kritikái

A preferencia elmélet széleskörű akadémiai vitát váltott ki, egyrészt a preferenciák viselkedésre válthatóságának oldaláról, melynek korlátait maga Hakim is hangsúlyozza; másrészt azok szerepéről a különböző gazdasági és társadalmi kényszerekhez, valamint más döntést befolyásoló faktorokhoz viszonyítva. A preferencia elméletet vitatja gyakorlatilag az összes olyan érvelés, melynek lényege, hogy a kialakult helyzet a nők ellenére van. Ha a nők a rugalmatlan munkakörülmények (ld. pl. Crompton és Harris, 1999); az állások betöltésénél megvalósuló nők, és különösen kisgyermekes nők elleni diszkrimináció (ld. pl. Kmec, 2005); a családi és munkahelyi kötelezettségek összeegyeztethetlensége (ld. pl. Maume, 2006, Bakker és Geurts, 2004); vagy eleve iskolai végzettségük által meghatározottan (ld. pl. Trappe és Rosenfeld, 2004) nemi alapú szegregáció áldozatai a munkaerőpiacon, az nem lehet választásaik eredménye. Külső körülmények, a család és a munka összeegyeztethetlenségének bizonyítékát látják abban a mindenhol megfigyelhető tendenciában is, hogy a gyermekszám emelkedésével a nők munkaerőpiacra való visszatérésének esélye folyamatosan csökken. Hakim ellenérve erre, hogy azok a nők, akik nem térnek vissza a munkaerőpiacra a gyermekszülés után, eleve kevésbé voltak munkájuk iránt elkötelezettek, mint azok, akik karrierútja a gyermekszüléssel együtt is aránylag töretlen (Kan, 2007).

Több kutató is vállalkozott arra, hogy értékelő kutatásokkal próbálják ezt a vitát eldönteni. Ezek jórészt arra jutottak, hogy a nők saját preferenciáinak, valamint a pályájukat befolyásoló kényszerek együttes hatásának valamiféle interakciója határozza meg tényleges viselkedésüket (Kan, 2007). Lehetne a mellett érvelni, hogy az adaptív nők csoportjának meghatározása eleve lefedi ezt a tényt: az ő preferenciáik nem fogalmazódnak meg élesen a csak család vagy csak karrier dimenzió valamely végpontjában, hanem a lehetőségek és kényszerek, választások és prioritások összetett mátrixában hozzák meg tényleges döntéseiket, érzékenyen reagálva mindezekre. Mivel Hakim kutatásai szerint is ebbe a csoportba tartozik a nők túlnyomó többsége, akár 80 százaléka is, nem meglepő, ha a kutatások azt találják, hogy a nők többsége az elképzelések és lehetőségek, kényszerek valamely kombinációja szerint viselkedik.

3.2. Család és munka összeegyeztethetősége

A női munkavállalás fokozásának társadalmi-gazdasági szükségessége, a háztartások többségének csak kétkeresős rendszerben való fenntarthatósága, a magas válási arányszámok és az egyszülős háztartások növekvő aránya együttesen járul hozzá ahhoz, hogy nem reális azt feltételezni, hogy minden családban korlátlanul áll rendelkezésre a fizetetlen női munkaerő, hogy a család ellátásának igényét kielégítse. Világszerte egyre elismertebb probléma, hogy *a családok, különösen a nők túlterheltek az otthon és a munkahely kettős terhe alatt, mely nem egyszerűen esélyegyenlőségi probléma, de negatív hatással lehet egészségükre, általános-érzelmi jólétükre és hatékonyságukra is, bármely szerepükről legyen is szó.* A továbbiakban ezért azt vizsgáljuk, hogy milyen kérdések merülnek fel az olyan családok, nők életében, akik számára akár választásaik, akár kényszereik mentén a családi élet és a munka összeegyeztetése fogalmazódik meg célként.

Magyarországon az alacsony női foglalkoztatottság hátterében egyértelműen a családi struktúrával (a nevelt gyermekek életkorával) összefüggő tényezők állnak. Míg a gyermektelen nők foglalkoztatottsága rátája az Európai Unió átlaga körül van (Frey, 2009),

a 3 és 5 év közötti gyermeket nevelő nők foglalkoztatási rátája 15 százalékkal, a 3 év alatti gyermeket nevelőké pedig több mint 46 százalékkal marad el az Unió átlagától (OECD, 2007). Ez így van az OECD országok mindegyikében, az anyák foglalkoztatása messze elmarad az apákétól és a gyermektelen nőkéétől is, ha dolgoznak, azt kevesebb órában teszik, és ők mennek szabadságra, szakítják meg karrierjüket a gyermek születésével és gondozásával kapcsolatos teendők miatt (OECD, 2007). Gornick és Meyers (2008) „anyasági adónak” nevezi az anyák karrierútjának megtöréséből, részmunkaidős foglalkoztatásából, az anyasággal összeegyeztethető munka választásából, és foglalkoztatói diszkriminációból álló extra költséget, mely bár országonként eltérő, mértékét jelzi, hogy az anya keresete a kétkeresős családok összjövedelméből 18 százalék körül van Németországban és Hollandiában, de Dániában és Svédországban sem éri el a 40 százalékot. Mindenképpen jogos kérdés tehát, mennyiben és milyen szempontból jelent a gyermek melletti munkavállalás problémát, mely csoportokat érinti ez a kérdés a leginkább hátrányosan, mik az esetleges védőfaktorok és megoldási lehetőségek.

3.3.1. *Jellegzetes családi szerepek Magyarországon*

Frey Mária (2002) a gyermeknevelési támogatásokat igénybe vevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségeit és akadályait feltáró 2002-es kutatásában azt találta, hogy a korábban *a munkaerőpiacon aktív nőknek csak kevesebb, mint fele szándékozott visszatérni korábbi munkahelyére*. Tény, hogy a munkaviszonnal rendelkezők csupán háromnegyedének maradt fenn változatlan formában a munkahelye a gyermekgondozási támogatások igénybevétele alatt, de még így is 30 százalék körüli volt azok aránya, akik egy meglévő és fogadókész munkahelyre sem kívántak visszatérni. Ennek okaként kicsit több mint harmaduk azt nevezte meg, hogy újabb gyermeket szeretne, másik harmaduk számára a korábbi munkahely volt taszító (több műszak, hosszú utazási idő, tömegközlekedés hiánya, ritka járatszám, alacsony kereset miatt), és további 22 százalék nevezett meg családi okokat (elsősorban idős vagy beteg felnőtt hozzátartozó gondozása). Kifejezetten *a családi kötelezettségekkel való összehangolás szemszögéből 58,5 százalék látta úgy, hogy újbóli elhelyezkedése problémát jelentene*, legnagyobb részük azért, mert munkavállalás esetén nincs kire hagyniuk gyermeküket. Nem tudjuk ugyanakkor az adatokból, hogy ez teljes mértékben a rendelkezésre álló elhelyezési módok, férőhelyek hiányát jelenti-e, vagy ebben benne van azok elfogadhatatlansága is a szülők egy része számára, akik esetleg egy családon belüli elhelyezési forma lehetősége esetén munkát vállalnának, a bölcsődét viszont nem tartják alternatívának. Ki kell emelni e mellett azt is, hogy a gyermek-elhelyezési gondok megoldása nem jelentené mindenki számára a munkavállalási akadályok elhárulását, különösen ott, ahol több gyermek is volt, említették a nehézségek halmozódását.

Korábban is szó volt arról, hogy a *magyar társadalom kiemelten konzervatív értékrendet vall magáénak a női - férfi szerepek tekintetében*. Nincs ez másként a családi munkamegosztás kérdésében sem, a nők leterheltsége általános, ám ez Magyarországon a beszámolóik szerint nem okoz számukra különösebb problémát (Blaskó, 2002; Pongrácz, 2001, 2005, Pongrácz és Murinkó, 2009). A családon belüli tradicionális szerepek elfogadása bizonyos értelemben védőfaktorok is tekinthető: nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szerint *a munka és a család összeegyeztethetőségének megítélése jobban függ a családon belüli munkamegosztással való elégedettségétől, illetve annak elfogadásától, mint a nők és férfiak közötti munkamegosztás mértékétől* (Crompton és Lyonette, 2006).

A családon belüli konzervatív szerepmegosztás tekintetében nem csak értékekről van szó: összehasonlító idő-felhasználási elemzések szerint a foglalkoztatott férfiak a legtöbb OECD országban csak negyedannyi időt fordítanak házimunkára, mint a nők, és fele annyit sem foglalkoznak a gyerekekkel. Ez utóbbi arány az egalitárius értékrend hazánkhoz képest másik végpontján elhelyezkedő Svédországban is éppen meghaladja az 50 százalékot. *A munka és a család összeegyeztethetőségi nehézsége ellenére a családok legkevésbé a gyerekektől vonják meg az időt.* Az Egyesült Államokban végzett idő-felhasználási vizsgálatok is erre utalnak: attól, hogy egy nő többet dolgozik, nem fordít kevesebb időt gyermekeire, e helyett minden más módon spórolnak: nem foglalkoztatott társaiknál hetente 7 órával kevesebbet foglalkoznak házimunkával, 6 órával kevesebbet alszanak, 5 órával kevesebb időt fordítanak magukra, és 12 órával kevesebbet szabadidős tevékenységekre. Ugyanakkor Európában is és az Egyesült Államokban is az anyák és apák többsége arról számol be, hogy szeretne gyermekeivel több időt tölteni (Gornick és Meyers, 2008).

Vannak ugyanakkor olyan adataink is (ld. alábbi szövegdoboz), amelyek azt mutatják, hogy a nagymintás szociológiai kutatások átlagos eredményei nem feltétlenül tükrözik teljesen egységes attitűdöt, viselkedést.

Hazai longitudinális kutatások a családon belüli szerepekről és munkamegosztásról

Több tanulmány szerint a magyar társadalom európai összehasonlításban az egyik leginkább családbarát, gyermekbarát társadalom, a gyermek fontosságának megítélése nagyon pozitív (Tóth, 1998). Emellett a családi munkamegosztást és a nők szerepét a társadalomban rendkívül tradicionálisan látjuk (Blaskó, 2002; Pongrácz, 2001, 2005, Pongrácz és Murinkó, 2009). Pongrácz összefoglalói szerint a rendszerváltozás óta időről-időre felmért attitűdök szinte alig változtak az elmúlt 15-20 évben: a magyarok az európai átlaghoz képest is magasan a családot és a gyermeket tartják a legfontosabbnak, tradicionális munkamegosztást preferálnak, vagyis a nőket inkább a családi, otthoni munkák és a gyermekgondozás körüli feladatkörök elvégzésében, míg a férfiakat a családfői tevékenység, a pénzkereset és a család gazdasági stabilitásának megteremtésében látják pozitívan. Ettől az átlagos nézőponttól csupán a magas iskolai végzettségű nők térnek el némileg, de ők sem tekinthetők egyértelműen munkaorientáltak. A háztartási munkamegosztást tekintve a magyarok szintén tradicionálisak, jellemző a nők túlzott leterheltsége, de a többi országhoz képest hazánkban veszik tudomásul ezt a nők a legkönnyebben (Blaskó, 2002).

Vajda és Vajda (1991) egy korábbi longitudinális vizsgálatukban 220 alsó-középosztálybeli magyar családot követtek nyomon az első gyermekkel való terhességtől kb. a gyermekek egy éves koráig. Azt találták, hogy az anyák többsége félt és szorongott a szülést követő első néhány hónapban, ezek az érzelmek legtöbbször a gondozáshoz kapcsolódtak. Adataik szerint lényegesen kevesebb esetben segítettek a nagymamák a gondozásban, mint a korábbi történelmi időszakokban, hiszen a legtöbben még aktívan dolgoztak. Ott, ahol mégis segített az anyai nagymama, a fiatal anyák szinte majdnem mindig konfliktusról számoltak be (kritizálás, rivalizálás, stb.). Az apáknál számos esetben jelentkezett az az érzés, hogy nem kompetensek a gyermekgondozásban, és úgy tűnt, hogy ezt mind az anyák, mind az egészségügy megerősíteni igyekezett. A vizsgálatban szereplő anyák inkább azt igényelték, hogy az apák jobban vegyék ki részüket a házimunkából, sokkal kevesebben tartottak igényt arra, hogy férjeik a gyerekekkel is foglalkozzanak. A kezdeti időszak után (ugyanis az apák 70%-a maradt otthon közvetlenül a szülést követően) úgy tűnt, hogy a mintában szereplő apák kiszorultak a gyermekgondozásból. Az apáknak még 15%-a sem vett részt rendszeresen a csecsemőgondozásban, 30-40%-uk pedig soha nem vett részt. Másképpen fogalmazva, a 90-es évek elején megkérdezett *családok 70%-ában a feladatok teljes köre az anyákra hárult, ami nemcsak az apák kiszorulását, hanem az anyák „beszorulását” is jelentette ebbe a kizárólagos szerepkörbe.* A vizsgálat során már akkor találtak egy olyan csoportot, amelyben a szerepek modernebb képet mutattak, és az apa aktívabban részt vett a gyermekgondozásban és a háztartási munkákban. Erős összefüggést találtak a szülést megelőző modern háztartási munkamegosztás és a gyermekgondozásban nyújtott aktivitás között. A kutatás

összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy *a születést megelőző családmódel és vélekedés sokkal inkább befolyásolta a szülest követő állapotokat, attitűdöket és viselkedéseket, mint bármely demográfiai és szociális különbség.*

A 90-es évek második felében indult longitudinális Budapesti Családvizsgálat (Gervai, 2005) 100 fős mintájában az apai és az anyai házimunka végzés mértéke minden életkorban erősen negatívan korrelált, „természetesen” az anyák szignifikánsan több háztartási munkát vállaltak, mint párijaik. Noha a változás abszolút értékben nem volt nagy, ahogy telt az idő, valamivel hagyományosabbá vált a munkamegosztás a házastársak között. Ezek az eredmények teljesen összhangban vannak az említett szakirodalommal. A kutatásban kétféle családi klasztert azonosíthattak e tekintetben: az egyik csoportba azok tartoztak, akik „egalitáriánus” módon mindvégig jobban megosztották egymással a házimunkákat, persze megtartva a fent ismertetett alaptendenciát (nők>férfiak), a másik csoport a klasszikusabb, tradicionálisabb munkamegosztást tükrözte, ahol a háztartási munkák nagy részét inkább a nők végezték (Danis, 2008).

Vagyis már a közel két évtizeddel ezelőtt végzett kisebb mintás családvizsgálatok is azt sejtetik, hogy a ma hangsúlyozott társadalmi kép nem lehet egyöntetű: nemcsak az értékek, hanem a megvalósuló gyakorlat szintjén is elkülöníthetünk klasszikus és modernebb, egalitáriánus felfogású csoportokat, akik a családi életet jelentős különbségekkel szervezik. Valószínűleg a mai kisgyermekes családok között mára már nagyobb eséllyel találkozhatunk modernebb szerep- és munkamegosztású párokkal, és ez a tendencia csak nőhet a jövőben e társadalmi és gazdasági kihívásokkal jellemezhető környezetben. Frissebb adatokon végzett elemzések során talán rálelhetünk olyan alcsoportokra, akik erőteljesen mutatják azokat a tendenciákat, amelyek Európa fejlett régióiban már nagyrészt elterjedtek. Az is valószínű, hogy nem minden esetben olyan triviálisnak tűnő tényezők állhatnak a különböző felfogások mögött, mint a gazdasági vagy szociális helyzet, hiszen az életforma választás háttérében ezek mellett az értékek családi, kulturális, szubkulturális hagyományozódását, az aktuális generáció által hordozott, közvetített trendet, valamint az adott életvitel és körülmények feszítő követelményeit is felsorakoztathatjuk, ráadásul családonként változó konstellációban. Egy ezeket a kérdésköröket feszegető elemzés nyitottabbá tehetné azokat az érveket, amelyeket ma egyértelműen a tradicionális hazai társadalomról alkotunk, és megkülönböztethetne olyan társadalmi csoportokat, amelyek különbözőképpen reagálhatnak az egyes szakpolitikai beavatkozásokra.

Egy európai országokra kiterjedő vizsgálatban arra keresték a választ, hogy mennyiben akadályozzák a munkahelyi feladatok a családi kötelezettségek ellátását és fordítva (Crompton és Lyonette, 2006). A tanulmány egyik meglepő eredménye, hogy a munka és család összeegyeztetése hasonló mértékű nehézséget mutatott olyan országokban, ahol a munkavállalók magas szintű állami támogatásokban részesültek azokkal, ahol az állami támogatás szintje alacsony. Ennek háttérében is az állt, hogy *a háztartási feladatok családon belüli munkamegosztás legalább olyan erőteljes faktor a munka és a családi élet összeegyeztethetőségében, mint a munkahelyi esélyegyenlőség.* Ki kell emelnünk azonban, hogy az összefüggés ennél is összetettebb, hiszen a családi munkamegosztás hagyományos szerepei nem működnek a munka és család nehéz összeegyeztethetőségének előrejelzőjeként, feltehetően éppen azért, mert kisebb konfliktusforrást jelentenek ott, ahol a felek ezt a fajta tradicionális munkamegosztást természetesnek veszik.

Vannak kutatási bizonyítékok arra, hogy a családon belüli döntéshozatal módja, *a párkapcsolati kommunikáció minősége is összefügg a munkával való elégedettséggel* (Perrone és mtsai., 2009). A háztartásra és gyermeknevelésre fordított konkrét idő kevésbé fontos, mint az, hogy a pár igazságosnak, megfelelőnek érzi-e a munkamegosztást; ez a házassággal való elégedettségben is alapvető változó. Erőteljes egyéni eltérések vannak

abban is, hogy valaki mennyire igényel éles határokat a munkahely és a magánélet között. Mind a pozitív, mind a negatív érzések átgyűrűzhetnek egyik területről a másikra, és viszont (Perrone és mtsai., 2009).

Hasonló magyar vizsgálatok azt találták, hogy a család és munkahely konfliktusa, az abból eredő leterheltség nőkre és férfiakra egyaránt jellemző; ugyanakkor ez egy olyan aszimmetrikus konfliktus, melynek inkább a család látja kárát: a munkahelyi teljesítményt nem rontják az otthoni feladatok, míg jellemző, hogy a férfiak és nők is túl fáradtnak érzik magukat munkájuk miatt az otthoni feladatok ellátására (Pongrácz, 2009). Különösen érdekes ennek fényében értelmezni azt a már említett adatot, hogy *a magyar nők nagymértékben elfogadóak a családon belüli munkamegosztás egyenlőtlenségével kapcsolatban.* Úgy tűnik, úgy érzik tehát, hogy a munkahelyükön a férfiakkal azonos módon teljesíteniük kell, természetes, hogy az otthoni feladatok is rájuk hárulnak, ugyanakkor panaszkodnak arra, hogy a megterhelő munka miatt ennek ellátása nehézségekbe ütközik anélkül, hogy ennek folyamányaként megkérdőjeleznék a családi munkamegosztás megszokott mintázatát.

3.2.2. *Egy egyenlőbb elveken alapuló társadalom kialakításának modellje*

Bár a családi szerepek, tradicionális értékek meglepően stabilnak tűnnek, nyilvánvaló, hogy van tere a különböző társadalompolitikai beavatkozásoknak, és a társadalom a konkrét viselkedés szintjén rövid távon is reagál ezekre (pl. a Bokros csomag bevezetésekor a Gyed eltörlését követően a munkaerőpiacon magasabb státuszú nők azonnal elhalasztották gyermekvállalási terveiket, Spéder, 2009). A női foglalkoztatás fokozása érdekében tett lépések is bizonyosan visszavezetik majd a nők egy részét a munkaerőpiacra, kérdés azonban, hogy ez milyen további terheket ró rájuk. Az eddigi tapasztalatok szerint *önmagában az, hogy a nő munkát vállalt, gyakorlatilag nem változtatott a családon belüli munkamegosztáson (Pongrácz és Murinkó, 2009).* Ez viszont, amellet, hogy *a régóta fennálló egyenlőtlenségek elmélyítéséhez járul hozzá, tovább fokozza a nők terheit,* miközben a gyerekek eddiginél nagyobb aránya nő fel olyan családban, ahol az érte felelős személyek mindegyike a család és a munkahely között próbál egyensúlyozni. *Kérdés azonban, hogy van-e a társadalompolitikának lehetősége a hagyományos családmodell alakítására, és egy minden tekintetben egyenlőbb munkamegosztás ösztönzésére.*

Gornick és Meyers (2008) amellet érvel, hogy a nemek közti esélyegyenlőség, a családdal tölthető idő és a gyermekek jóléte, minőségi gondozása nem csak egymás rovására valósítható meg: *felvázolják egy kétkeresős-kétgondozós társadalom lehetőségét, ahol a nők és férfiak szimmetrikus szerepet vállalnak a családban is és a munkahelyükön is.* Az Európai Unió családpolitikai prioritásaival foglalkozó keretes szövegben (1.5. fejezet) bemutattuk, hogy a különböző jogok és irányelvek fejlődése, térnyerése és a nemzetközi, valamint nemzeti jogrendszerbe szervesülése hogyan hozza bizonyos megoldások szükségességét. A 3.4. számú táblázatban röviden összefoglaljuk, hogy ezek logikájából milyen típusú beavatkozások következnek. Jellemző, hogy ezeket külön jogszabályalkotói aktusokkal, akár évtizedes eltérésekkel érik el a különböző országok. Látható ebből az is, hogy a jó minőségű gyermekgondozás az egyetlen vitathatatlan közös pont, mely minden érvrendszer logikájában a fókuszcsoporthat érdekeit szolgálja (bár a gyermek szükségleteire fókuszáló érvek éles vitát jelenítenek meg ennek kívánatos és megengedhető idejéről), a többi megoldás akár kiküszöbölhetetlen ellentétben áll egymással, ezzel azt a nézetet erősítve, hogy a különböző célok csak egymás rovására teljesíthetők.

3.4. táblázat: Családpolitikai prioritások és szakpolitikai beavatkozások

<i>Fókuszban:</i>	<i>Irányelvek, egyezmények:</i>	<i>Szakpolitikai szintű megoldások:</i>	
<i>A gyermek szükségletei, jóléte</i>	Gyermekjogi	Adókedvezmények, szülői szabadságok biztosítása	Jó minőségű napközbeni gyermekgondozás biztosítása
<i>Család és munka egyensúlya</i>	Családi kötelezettséggel bíró munkavállalók; anyaság védelme	Részmunka, job-share, távmunka, rugalmas munkaidő	
<i>A női egyenlőség (feminista megközelítés)</i>	Esélyegyenlőség, a megkülönböztetés tilalma	Foglalkoztatási akadályok, diszkrimináció megszüntetése	

Gornick és Meyers (2008) azt hangsúlyozza, *hogy a probléma feloldásához egy olyan ideálból kell kiindulni, ahol egy munka és családi gondozás terén is egyenlőségelvű társadalom biztosítja a gyermekek maximális jólétét.* A különböző ideológiai prioritásokat a Crompton (1999) által a munkamegosztás tradicionlitása szerint megrajzolt kontinuumon elhelyezve a 3.5. számú táblázatban összefoglalható eredményre jutunk.

3.5. táblázat: Ideológiai prioritások és munkamegosztás

	<i>Kenyérkereső férfi / Otthoni feladatokat ellátó nő</i>	<i>Kétkeresős/ a nő részidőben otthoni feladatokat lát el</i>	<i>Kétkeresős / a gyermekekről, ellátandókról való gondoskodás állami vagy piaci feladat</i>	<i>Két kereső/ két gondozó</i>	<i>* A mai magyar modell</i>
<i>A szülő gyermekével tölthesse idejét</i>	Hangsúlyos	Hangsúlyos	--	Hangsúlyos	Hangsúlyos
<i>A munka és a család egyensúlyba kerülhessen</i>	--	Hangsúlyos	Hangsúlyos	Hangsúlyos	--
<i>Legyen egyenlőség a munkaerőpiacon</i>	--	--	Hangsúlyos	Hangsúlyos	Hangsúlyos

Forrás: Gornick és Meyers, 2008, 321. oldal; az utolsó oszlopot kiegészítőleg tettük hozzá

A kontinuum első állomása, bár évszázadokig meghatározó volt, ma már meglehetősen ritka az OECD országokban, kivéve éppen a kisgyermekes nők helyzetét. A Magyarországon *rendkívül magas arányban a munkaerőpiacról távolmaradó, gyermeket nevelő nők helyzete* ebben a tekintetben is *a skála legklasszikusabb és tradicionálisabb végpontján található.*

Frey Mária korábban idézett 2002-es vizsgálatának egyértelmű eredménye volt, hogy a gyermeknevelés és munka összehangolását nehéznek tartó magyar nők ideálja a fenti kontinuum második állomása: az igen kedvelt és nagy arányban igénybe vett szülői szabadság mellett azt várták a munkáltatóktól, hogy rugalmas munkavégzéssel és munkaidővel, valamint a részmunkaidős foglalkoztatás lehetővé tételével, valamint további különleges szabadságok engedélyezésével tegyék könnyebbé számukra feladataik összeegyeztetését. Ez a nálunk sokak által vágyott *részmunkaidős foglalkoztatási forma sok nyugat-európai ország (köztük Hollandia és az Egyesült Királyság) jelenleg is jellemző modellje, melyben érték a szülői gondoskodás, és az egymással ütköző követelmények összehangolása, ugyanakkor az otthoni és gyermeknevelési munka, valamint a munkaerőpiaci szerepvállalás tradicionális nemi szerepmoddelljei változatlanok maradnak.*

A piaci alapú gyermekgondozás modellje (a harmadik modell) leginkább az Egyesült Államokra jellemző, ahol a rendkívül rövid szülési és sok helyen nem létező gyermeknevelési szabadság a teljes munkaidős női foglalkoztatással társul, a piacra bízva a gyermekek ellátásának biztosítását. A modell fő és legtöbbször vitatott problémája, hogy nem biztosítja kellően a szülők jogát, hogy gyermekükkel törődjenek, ezzel még nagyobb nyomás alá helyezve a család és munka között egyensúlyozó nőket, ezzel pedig tovább mélyítve a nemek közti egyenlőtlenségeket.

Magyarország, bár az állami szerepvállalás a napközbeni gyermekgondozás terén – az alacsony (kb. 10%-os) elérhetőség ellenére – nemzetközi összehasonlításban magas, mégsem sorolható ebbe a modellbe, hiszen itt a szülő joga a gyermekkel töltött időre elismert és biztosított. Bár kétségtelenül van még tere a fejlődésnek a munkaerőpiaci esélyegyenlőség szempontjából is, *a három szemléleti-ideológiai pillér közül hazánkban talán a munka és család összeegyeztetését hangsúlyozó hiányzik leginkább*, amit a különböző atipikus foglalkoztatási formák iránt megfogalmazódó igény is jól mutat.

Gornick és Meyers (2008) szerint *a valódi egyenlőségen alapuló társadalmi rendszerben:*

- *értékes a szülői gondoskodás is és a piaci munka is*
- *a nők és férfiak szerepvállalása mindkettőben szimmetrikus*
- *a szülőknek jogában áll megválasztani, hogy maguk gondozzák gyermekeiket, vagy azt másra bízzák*
- *az anyák és apák számára egyaránt reális lehetőség a gyermekgondozás és a munka összehangolása*
- *az állam támogatja a gyermekek szülők és nem szülők által történő nevelését is, mindenképp szerepet vállalva a gyermekek neveléséhez nyújtott segítségben, és egyenlő esélyeket biztosítva a jó minőségű gyermekgondozáshoz (322. old.).*

Ez a modell ma utópikus, egyetlen társadalomban sem található meg, ugyanakkor a szerzők szerint világosan meghatározható, hogy milyen *társadalmi, intézményes és strukturális átalakulások szükségesek ahhoz, hogy megvalósuljon*. Először is, a szimmetrikus nemi szerepvállalás és a magas szintű szülői jelenlét kettős követelménye azt feltételezi, hogy a *nők munkalehetőséget találjanak, a férfiak pedig idejük jelentékeny részét csoportosítsák át a munka világából a családba*. Másodsor, ez a modell alapvető változásokat feltételez a munkahelyeken is, melyek lehetővé teszik, hogy az *apák és anyák egyaránt csökkentett munkaidőben dolgozzanak*, különösen gyermekeik kisgyermekkorában. Harmadrészt, társadalmi aktivitást feltételez annak érdekében, hogy a szülők vállalhatatlan anyagi áldozat kockázata nélkül szakíthassanak időt gyermeknevelési feladataik ellátására, valamint annak érdekében, hogy minden *család hozzáférhessen a megfizethető, magas minőségű gyermekgondozáshoz (323. old)*.

Gornick és Meyers családpolitikai modellje

Gornick és Meyers (2008) ideális családpolitikai modelljüket létező gyakorlatok kombinációjaként állították össze, így az alábbi megoldások összessége sehol nem található meg, ugyanakkor az intézkedések mindegyikére van jól működő példa.

Ideáltipikus modelljünkben a nemek közötti egyenlőséget célzó *családi szabadságok rendszere* az alábbi alapelveken nyugszik:

1. minden foglalkoztatott anya, apa, elsődleges gondozó jogosult 6 hónap fizetett szabadságra a gyermek születése vagy örökbefogadása után.
2. mindkét foglalkoztatott szülőnek jár szabadság teljes mértékben átruházhatatlan.

3. a munkavállalók a fenti szabadság idejére fizetésük 100 százalékát kapják, egy meghatározott plafon erejéig. Finanszírozása társadalombiztosítási alapú.
4. a szülők akár egyben, akár részdíós foglalkoztatás mellett kivehetik szabadságukat, akár évek alatt felhasználva a rendelkezésükre álló 6 hónapot (a munkaadók előzetes tájékoztatásának kötelezettsége mellett).
5. az anyák és apák is igénybe vehetnek évente bizonyos számú fizetett szabadnapot „családi okokból”, váratlan helyzetek esetén, állásuk megtartásának biztonsága mellett.

A modellben külön szerepet kap a *munkaidő szabályozásának rendszere*, mely alapvető eszköz a kétkeresős-kétgondozós családok támogatásában:

1. heti teljes munkaidő maximuma 36-39 óra; a túlórákat kompenzálni kell és kötelezővé tenni nem lehet.
2. a munkavállaló szülők plusz fizetett szabadnapokra jogosultak, ami éves szinten legalább egy hónap. Ez segítene megoldani a gyermekelhelyezést pl. iskolai szünetek idején, és zavartalan családi időt biztosítana a szülők számára.
3. növelni kell a részmunkaidő után járó fizetést és juttatásokat, hogy az valódi választási lehetőség legyen.
4. minden munkavállalónak joga van a munkaadóval való megegyezés szerint csökkentett vagy rugalmas munkaidőt kérni.

A *koragyermekkori intézmények rendszerétől* a modell az alábbiakat várja el:

1. a szolgáltatás elérhetőségének biztosítása állami feladat.
2. a költségek legalább 80 százalékát az államnak kell állnia annak érdekében, hogy a hozzáférés valóban egyenlő legyen; a maradék 20 százalék hárulhat csak a családokra, jövedelmük függvényében. Azok számára, akik ezt sem tudják megfizetni, ingyenessé kell tenni a szolgáltatást. Ez történhet direkt intézményfinanszírozás keretében is, és a szülőknek adott támogatások formájában is, melyből magán-szolgáltatásokat vásárolhatnak.
3. a szülőknek széles körű választási lehetőségeket kell biztosítani a gyermekek ellátásának formáját illetően, melyek mindegyikének államilag kontrollált minőségbiztosítással kell működnie.
4. minden szolgáltatásnak alkalmazkodnia kell a szülők munkaidejéhez.

A szerzők hangsúlyozzák, hogy társadalompolitikai beavatkozások tervezésekor az ördög a részletekben rejlik. A nagyvonalú szülői szabadságok például hozzájárulhatnak a nemek közötti egyenlőség elősegítéséhez, ahogy az egyenlőtlenség elmélyítéséhez is; de a részmunkaidő mennyiségének növelése, elismertségének fokozása nélkül csak ront a dolgozó szülők anyagi helyzetén; az elérhető, ám nem magas minőségű gyermekgondozás pedig ártalmas a szolgáltatás használóira, dolgozóira és az egész társadalomra nézve is (Gornick és Meyers, 2008). Annak ellenére, hogy az általuk vázolt intézkedések, szolgáltatások bizonyos kombinációi több országban is megtalálhatók, azok mindegyike mégis igen távol áll a nemi egyenlőségen alapuló társadalom ideáljától mind a keresetek, munkaerőpiaci részvétel és családi munkamegosztás tekintetében.

3.2.3. A nemi szerepek egyenlőbb megosztását ösztönző beavatkozások kritikái

Gornick és Meyers modelljének kritikái közül a leghangsúlyosabb az az érv, miszerint a munkaidő – és ez által a jövedelem – csökkentése önmagában *alacsonyabb életszínvonal* eredményez. Maguk a modellalkotók Mishelt idézve leszögezik, hogy Amerika aránylag hosszú munkaórái kapcsán „az Egyesült Államokban tapasztalható magasabb életszínvonal jelentős részben nem a többi gazdaságnál hatékonyabb munkavégzésnek köszönhető, hanem egyszerűen a hosszabb munkaidőnek” (Gornick és Meyers, 2008, 341. old.).

Felhívják a figyelmet ugyanakkor arra, hogy az életminőség nem pusztán a gazdasági jólét függvénye, abban legalább olyan súllyal szerepel az is, hogy mennyi időnk van élvezni azt.

A második fő kritikai irány az *egyéni választási lehetőségekkel* kapcsolatos, melyeket számos ponton a fenti program szűkre szab. A szerzők rámutatnak, hogy modelljüknek számos alternatívája mutatkozik ebben az irányban, elképzelhető a támogatások anyagi fedezetének részleges vagy akár egészen történő átadása a szülőknek, ezzel tökéletesen szabad választást adva nekik, hogyan hasznosítják, mire fordítják azt; ahogy a szabadságok átruházhatóságának engedélyezése is növeli egyéni lehetőségeiket. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a mélyen társadalmi szerepek, szokások, meggyőződések közé ágyazott hiedelmek és gyakorlatok átalakításához társadalmi lehetőségekre és támogatásra van szükség. A modell egyáltalán nem említi külön az egyszülős háztartásokat, pedig az egyedül gyermeket nevelő szülők aránya is nő, problémáik pedig kiemelten jelentkezők a család és munkahely összeegyeztetésének nehézsége kapcsán. Bár az általuk javasolt intézkedések jó része segítheti az egyedülálló szülők életét, hangsúlyosan merülnek fel a rugalmasság és egyéni igényekre szabhatóság kérdései az egyszülős családok kapcsán.

Ugyanígy kérdéses, hogy a rövidebb munkahét, részmunka és szülői szabadság lehetőségéből az apák kérnek-e egyáltalán, mert ha nem, és ezeket a lehetőségeket csak a nők veszik igénybe, azzal tovább mélyülhet a *nemek közötti egyenlőtlenség*. Visszautalva Hakim preferencia-elméletére, felmerül, hogy a nők egy részének semmiféle igénye nincs ezen szerepek megosztására, egyenlőbbé tételére, és megint társadalmi szemléletformálásról lévén szó, kérdés az is, hogy a férfiak igényei hogyan alakulnak ebben a tekintetben.

Nehéz megmondani, hogy a családi és nemi szerepek, hiedelmek és egyéni preferenciák szerepe mekkora a munkavállalásról hozott döntés kapcsán, és főleg, hogy azok mennyiben és milyen eszközökkel változtathatóak meg. Egyesek a mellett érvelnek, hogy az új individualizmus korában a korábbi családi és nemi szerepek megrendültek, mások szerint a változás elindult ugyan, de nagyon lassan, és a konkrét szakpolitikai változtatásoknak inkább üzenet-értékük van, mint konkrét hatásuk (Scott, 2006). Annyi bizonyos, hogy bár a kutatások, elemzések nagyrészt általános érveket használnak átlagos eredmények felhasználásával, feltételeznünk kell, hogy minden fentebb tárgyalt szociológiai jelenség (értékek, attitűdök, viselkedés) mentén elkülöníthetők csoportok, akik az egyes beavatkozásokra különbözőképpen reagálhatnak, és más-más életformát, és intézkedéseket preferálnak. A szakpolitikai döntéshozást hazai szinten is elősegíthetné ezeknek a tendenciáknak a feltárása, a különböző csoportok azonosítása.

IV. A FEJLŐDÉSLÉLEKTANI PERSPEKTÍVA: GYERMEKI SZÜKSÉGLETEK

Az evolúciós ismeretek és a társadalmi-kulturális hagyományok mellett a modern fejlődéslélektani kutatások szakirodalma (Bornstein, 2002; Cole és Cole, 2006; Damon és Lerner, 2006; McCartney és Phillips, 2005; Shonkoff és Phillips, 2000) ismeretében is egyértelmű – ma már szinte közhelyszerű –, hogy mennyire fontosak a korai évek egy gyermek életében. A koragyermekkorai fejlődés jelentősége erőteljesen kihangsúlyozódott az elmúlt évtizedekben zajló neuropszichológiai kutatások révén, amelyekben erős kapcsolatot mutattak ki az agy fejlődése és a koragyerekkori élmények között. Ma már köztudott, hogy *az agy fejlődésének jelentős része lezajlik az első 5-6 évben*. Az agy komplexitása (vagyis a neurális kapcsolatok száma, hossza, bonyolultsága) a genetikai adottságoknak, valamint a korai élmények minőségének és sokféleségének közös eredménye. Attól függően, hogy milyenek ezek a korai élmények, a jövőbeni fejlődést robusztus vagy törékeny útvonalakra terelhetik. Természetesen az agy az egész életút során fejlődik, a tanulás mégsem megy végbe soha többé olyan rohamosan, mint a koragyerekkorban (Egyed, 2009). *Az, hogy a gyerekek mit és hogyan tanulnak meg, nagyon függ tehát a szüleikkel és/vagy a gondozóikkal való kapcsolatok minőségétől, valamint azoktól az élményektől, környezeti ingerektől, amelyeket korai élet éveikben megtapasztalnak*. Az elsődleges gondozóknak, a szülőknek kitüntetett szerepük van abban, hogy születéstől kezdve folyamatosan segítsék gyermekeik adottságaikhoz és lehetőségeikhez mért optimális fejlődését, ezzel felkészítsék a gyerekeket a családon kívüli sikeres és tartalmas életre: a különböző feladatokkal és kihívásokkal való megküzdésre és a közösségben való boldogulásra (Danis, 2009). E folyamatba azonban változó életkorokban „külső” szereplők, gondozók, valamint kortársak is belépnek az intézményesített gondozás-nevelés-oktatás területéről. Ahogy egyre inkább általánossá válik a gyerekek korai nem-szülői gondozása, napközbeni ellátása is, egyre inkább válik nélkülözhetlenné annak tudományos bizonyítása, hogy mit is jelentenek ezek a hatások a gyerekek fejlődésére nézve. E kutatások következtetései révén megalapozhatók olyan hatékony politikai döntések, intézkedések, amelyek biztosíthatják, hogy gyermekeink pozitív és a fejlődésüket serkentő élményekhez jussanak az intézményekben, amelyekben napjaik kisebb-nagyobb részét töltik különböző életkoruktól fogva (Shonkoff és Phillips, 2000; Danis és mtsai., 2009).

A családi kötelek, a gyermeknevelés és az oktatás jelentőségéről szóló általános emberi, filozófiai, lélektani megállapítások mellett mára már az is bizonyított tény, hogy *az első 6-7 év jelentősége és feladata nemcsak individuális, hanem társadalmi szempontból is rendkívüli*. (A gyermekközpontú családpolitika társadalmi és gazdasági előnyeiről már volt szó korábban (ld. 2.2. fejezet)). A szülők (a különböző életkorban megkezdett intézményes segítséggel) ebben a korai időszakban alapozhatják meg minden területen gyermekeik fejlődését, felkészítve ezzel gyermeküket a formális oktatási (majd ezen keresztül a későbbiekben releváns munkavállalási és társadalmi szerepvállalási) „karrierre”. A tartós testi és mentális egészség, valamint a jó kognitív képességek, az érzelmi jóllét és a szociális kompetenciák együttesen építik fel egy sikeres felnőtt életét. Ezek a koragyermekkorban az egészséges fejlődés előmozdításával, a szülő és gyermeke között kialakuló erős érzelmi kötelék biztonságában, a közvetlen interakciókon keresztül alapozhatók meg (ld. bővebben Danis és mtsai, 2009). Azok a gyerekek, akik törődő, érzékeny és válaszész környezetben nőnek fel, és számos intellektuálisan stimuláló élményben van részük, mire iskolába indulnak, olyan természetes tanulási tapasztalat áll mögöttük, amely nyitottá, motiválttá teszi őket az intézményes keretek között zajló tanulás folytatásához, és az új iskolai

közösségbe való beilleszkedéshez. Azok a gyerekek viszont, akik e tapasztalatok hiányával érkeznek az iskolába, már a kezdetek kezdetén hátrányban lesznek, amely megnehezíti, vagy meggátolja az iskolai, tanulmányi sikerességet (Shonkoff és Phillips, 2000; Nagy, 2008).

A tudományos vita mellett – erre alapozva – arról persze nemzetközi politikai vita és eszmecsere folyik, hogy a korai időszakban mikor és mennyire pótolhatatlan vagy pótolható, illetve kiegészíthető, netán kiegészítendő a szülői gondozás. A nemzetközi gyakorlatban az is különbözik, hogy hogyan fogják fel az első 6-7 év történéseit, milyen intézményi háttérrel és társadalmi, kormányzati apparátust létesítenek e fejlődés biztosítására, támogatására. E kérdéskör tárgyalása a következő fejezet témája.

A fejezetben először (4.1.) ismertetjük azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek a nem-szülői gondozás szerepének jelentőségét ma kiemelik, majd kitekintünk (4.2.) azokra a nézőpontokra és elemzési kísérletekre, amelyek a korai nem-szülői gondozás hatásairól születtek az elmúlt évtizedek során. A fejezet következő részeiben három fő kérdést próbálunk megválaszolni a ma elérhető legfrissebb adatok alapján: veszélyezteti-e a korai napközbeni ellátás az anya-gyermek kapcsolat minőségét (4.3.), milyen hatásokkal bír a napközbeni ellátás a gyerekek kognitív, nyelvi, szociális és viselkedéses fejlődésére (4.4.), valamint milyen esetekben tekinthetünk a korai intézményes gyerekgondozásra védő-, vagy éppen kockázati tényezőként (4.6.).

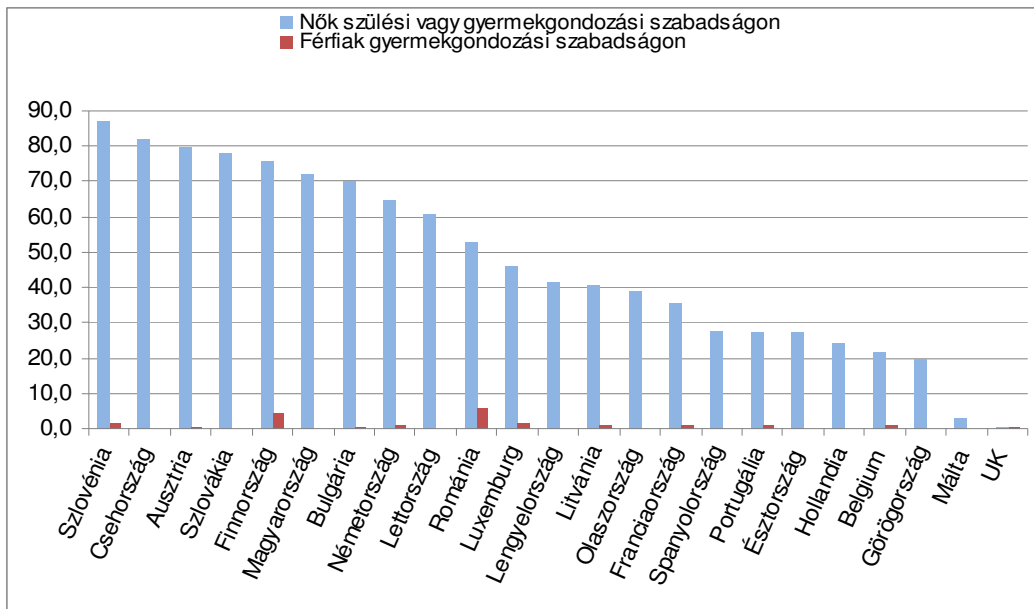
4.1. A nem-szülői gondozás, mint alternatíva

A kétkeresős családmóddal megszilárdulása révén a család mellett az intézményes (szűken értelmezve és a magyar rendszerre gondolva a bölcsőde, az óvoda, és a családi napközi) gyerekgondozás, -nevelés lett az, amely Nyugat-Európában és a tengerentúlon a legtöbb gyerek fejlődésének kulcsát jelenti az iskolába lépés előtt. Ezek a kisgyermeket fogadó intézmények sok szempontból jelentenek első állomást a gyerekek életében. A gyerekek itt tanulnak meg először szervezett körülmények között interakcióba lépni más, hasonló korú gyerekekkel, itt alakítanak ki először erős köteléket a szüleiken kívül más felnőttekkel is, itt kapnak először szervezett módon (pedagógiai programok alapján) kognitív és nyelvi tanuláshoz szükséges korai tanulási lehetőségeket, és ezeken a helyszíneken találkozhatnak először az iskolaihoz némileg hasonló környezettel és feltételekkel (Shonkoff és Philips, 2000).

Az utóbbi időben az egészen korai intézményes gondozás is normává vált egy sor országban (főleg az USA-ban). Manapság az amerikai nők többsége (kb. 60%-a; Flanagan és West, 2004) már gyermekük egy éves kora előtt újra munkába áll, míg ez az arány 1970-ben csak 27%, 1985-ben pedig 46% volt (Belsky, 2005). Jellemző, hogy még azokban az országokban sem veszi igénybe minden szülő a gyerekgondozási szabadság lehetőségeit, ahol mód van legalább a gyerekek egy éves koráig otthon maradni. Emellett persze azokban az országokban a legvalószínűbb esemény, hogy egy anya otthon legyen még a gyermeke egy éves korában, ahol a kormányzatok hosszú (legalább két éves) gyerekgondozási szabadságot engedélyeznek. Illusztrálva ezt, a 4.1. ábra szerint Magyarországon 2006-ban a nők több mint 70%-a volt otthon egy éves gyermekével. Ennél csak néhány országban számolhatunk magasabb aránnyal. Azt is láthatjuk, hogy mennyivel ritkább esemény az, ha édesapák vannak otthon gyermekükkel (erről később ld. bővebben). (OECD Family Database, PF8, 2009)

E drámai változás a múlthoz képest egyben azt is jelenti, hogy a napközbeni ellátás nagyon jelentős kiegészítő alternatívaként jelenik meg a szülői gondozás mellett. Ugyanakkor egy sor kérdést vet fel – nem ritkán aggodalmat és szorongást is szül – nemcsak a szülők, hanem a szakemberek részéről is, hogy vajon milyen hatásai vannak a korai intézményes gondozásnak-nevelésnek a gyermekek fejlődésére.

4.1.ábra: Nők és férfiak szülési vagy gyermekgondozási szabadságon

Forrás: (OECD Family Database, 2009: Chart PF8.1, 2006)

Természetesen a szülői dilemmák arról, hogy hogyan gondozzák és neveljék gyerekeiket, nem újkeletűek, e döntés meghozatala az egyik legrégebbi problémája a humán társadalomnak (Rossi, 1977). A történelem folyamán és minden kultúrában az anyáknak mindig is több feladatuk volt, amit el kellett látniuk, és ami indokolta, hogy csecsemőik és gyerekeik felügyeletét megosszák másokkal (korábban leginkább idősebb női rokonokkal, vagy a gyermek nagyobb testvéreivel) (Lancaster és Lancaster, 1987; LeVine és mtsai., 1994, magyarul Herczog és Neményi, 2009). *Ami újkeletű nemzetközi viszonylatban, az a gyerekek intézményben való elhelyezésének rohamos növekedése és a kormányzatok társadalmi és anyagi támogatása ebben az ügyben.* Bár a legtöbb országban a gyermekkel legalább egy évig történő otthon maradás feltételei sem adóttak, ez nem azt jelenti, hogy a dolgozó szülők csecsemői egytől egyig napközbeni gyermekintézményben töltik első életévüket (az országok többségében 25% alatt marad a három év alattiak közül intézménybe járók száma; UNICEF, Innocenti Report Card 8, 2008). Azonban míg a szülői, rokoni, valamint az informális gondozás még mindig nagymértékben jelen van, rohamosan növekedik a koragyerekkori intézményes szinterek mint legelérhetőbb források jelentősége, ami egyúttal a nem rokonok által, de a családi otthonban való gondozást is háttérbe szorítja valamennyire²³ (Shonkoff és Phillips, 2000).

²³ E folyamatnak egyik kulcskérdése a szakszerűség és az ellenőrizhetőség kérdésköre. Vagyis míg az informális gondozás kevésbé ellenőrizhető, szabályozható, és nehéz feltárni a szakszerűtlen gondozás következményeit, addig az intézményes gondozás sokkal kontrollálhatóbb gondozási kereteket képes nyújtani. Bár Magyarországon éppen hogy növekvő tendenciát mutat a házi gyermekfelügyeletet biztosító segítők (bébiszitterek) igénybevétele, Nyugat-Európában és az USA-ban ennek óriási hagyománya volt, amely mostanában kezd némileg visszaszorulni az intézményes gondozás előtérbe kerülésével. Emellett az USA-ban és az EU-ban a házi gyermekfelügyelet

A napközbeni ellátás ügye mára már nagy világszervezeteket (EU Bizottság, OECD, Világbank, UNESCO, UNICEF) megmozgató szakpolitikai téma lett, és az egyes országokon belül is – különböző intenzitással persze, de – nagyon jelentős társadalmi üggyé vált a demográfiai és a munkaerőpiaci összefüggések előterében. Konszenzus alakult ki arról most már nem csak a tudományos világban (pl. Shonkoff és Phillips, 2000), hanem a politikai döntéshozók körében is (OECD, 2001, 2002), hogy az első életév(ek) kifejezetten fontos(ak) a fizikai, kognitív, szociális és érzelmi fejlődés megalapozásában. Így a szülési és gyermekgondozási szabadságra, és ennek révén a nem-szülői gondozói környezet támogatására vonatkozó politikai döntések az egyik, ha nem a legfontosabb komponense és programja a korai gyereknevelés és gondozás (Early Child Education and Care, ECEC) kérdéskörének (OECD, 2001).

A korai, de minőségi gyerekellátás pozitív hatásairól szóló kutatások (pl. skandináv országokban, Franciaországban, Angliában, ld. Kamerman és mtsai., 2003 összefoglalóját és a későbbi alfejezeteket) azt bizonyítják, hogy az intézményes keretek között zajló gyerekgondozás jó alternatívája, kiegészítője lehet a korai szülői gondozásnak. Ugyanakkor jelentős különbségek vannak a kormányzatok között abban, ahogyan felfogják a koragyerekkori napközbeni ellátás célját, feladatait, felelősségét. *A két egymással persze nem ellentétben álló érvrendszer – vagyis hogy a koragyerekkori napközbeni ellátás elsősorban a gyerekek számára biztosított fejlődési/fejlesztési program avagy alapvetően egy támogató szolgáltatás a dolgozó szülők részére – számos politikai vita alapját képezi. E két különböző felfogásmód a legnyilvánvalóbb oka azoknak a szakpolitikai vitáknak, amelyek arról szólnak, hogy felelőssége-e széleskörű, központilag ellenőrzött minőségi napközbeni ellátást biztosítani egy kormányzatnak (ld. ezekről a kérdésekről bővebben az V. fejezetben).*

4.2. A napközbeni nem-szülői gondozás és a koragyerekkori fejlődés

4.2.1. Dilemmák a napközbeni gyerekellátásról

Sok évtizede zajló szakmai vita, hogy vajon a gyermekeket nem érinti-e hátrányosan a korai intézményes gondozás. Számos egymásnak ellentmondó érv hangzik el ma is, amikor a napközbeni gyerekgondozás mérlegeléséről van szó. A gyakrabban hangoztatott aggodalmak mellett bizonyos esetekben feltétlenül igaz, hogy a valamilyen okból „rosszul” vagy nehezen működő (diszfunkcionális) családokban kifejezetten jótékony hatása lehet, ha a gyermek akár a korai hónapoktól nem-szülői gondoskodásban is részesül. Egyértelmű példáit látjuk ennek a szegény sorban, szociálisan hátrányos helyzetben élő családok esetében, valamint a szülők pszichés problémái (pl. depresszió, alkoholproblémák), illetve éretlensége (ld. serdülőkori anyaság) esetén. Amikor a korai napközbeni ellátás nagyon jó minőségű (ld. célzott korai intervenciók programok esetében), az akár a korai felnőttkorra is pozitív kihatással lehet, főleg a legszegényebb sorból származó gyerekek esetében (ld. 2.2. alfejezet). A másik oldalon viszont igaz, hogy azoknak a csecsemőknek, akik „túl” hamar, „túl” intenzíven kezdik meg intézményes „pályafutásukat”, limitált lehet a lehetőségük pl. a hosszan tartó szoptatásra, amelynek akár egészségügyi kockázata is

tekintetében is előtérbe kerültek a formális keretek: az engedélyeztetés, a szabályozás és a rendszeres szupervízió előírása.

lehetnek (ld. későbbiekben). Csecsemőkorú gyerekeknél az érv lehet továbbá az is, hogy a sokidejű nem-szülői gondozás csökkenti az idejét az egy felnőtt személlyel folytatott közvetlen interakcióknak, különböző tevékenységeknek, mivel a nem-szülői gondozói környezetekben túlnyomórészt magasabb a gyerek-gondozó arány, mint az átlagos családokban. Végül, de nem utolsó sorban, mivel a napközbeni ellátás/gondozás teret ad az anyai (szülői) munkavállalásnak, számolnunk kell ennek a csecsemők és a kisgyerekek jóllétére gyakorolt hatásaival is (pl. a nagyobb bevétel pozitív hatásokkal járhat, azonban a munkahelyi stressz egyértelműen negatív hatásokkal bír) (Baker és mtsai., 2005).

Azoknak a szülőknek a megnyugtatóására, akik bármilyen okból a koragyerekkori napközbeni ellátást választják, újra és újra meg kell erősíteni, hogy (mint azt látni fogjuk a kutatási eredményekből) *optimális körülmények között a nem-szülői gondozás nem rizikó tényező a gyermek fejlődésére nézve, és hogy szó sincs arról, hogy a szülő legfőbb hatását a gyermek fejlődésére átvinné a nem-szülői gondozási környezet.* Természetesen tisztázni kell, hogy melyek azok az optimális körülmények, amiktől ez a kiegészítő gondozás a lehető legtöbbet képes adni egy gyermek fejlődéséhez, és nem pedig veszélyezteti azt. Erre teszünk próbálkozást ebben a fejezetben.

Legjobb esetben a napközbeni gondozás jelentős forrása a gondoskodásnak, a barátságoknak, a korai tanulásnak. Természetesen mindezt akkor képes biztosítani, ha a gyermek stabil, jó minőségű környezetbe kerül. Legrosszabb esetben, rossz minőség esetén, a gyerekek nem biztonságos, extrém módon nem- vagy éppen túlstimuláló, nem érzékeny gondozásba kerülhetnek, ami egyértelműen veszélyeztető a fejlődésükre nézve. Nem meglepő módon a magas minőségű nem-szülői gondozás egyértelmű párhuzamokat mutat a jó szülői gondozással, s ugyanígy az alacsony minőségű gyerekellátás a problematikus szülői viselkedéssel. *A gyerekek alapvető – környezettől független – szükséglete a konzisztens, érzékeny, stimuláló gondoskodásra áthidalhatja a különbséget az otthoni és a nem otthoni gondozás között. Ha pedig az otthoni környezetről éppen azt gondoljuk, hogy valamilyen okból nem tudja biztosítani ezeket a feltételeket, akkor a nem-otthoni gondozás kifejezetten védőfaktorral válhat, és elősegítheti a gyerekek egészséges fejlődését* (ld. halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek). Éppen ezért *a gyermek és a család szempontjából a politikai döntéshozók célja minden szempontból az kell, hogy legyen, hogy minőségi gyerekellátási hálózatot hozzanak létre, biztosítsanak széles körben.* A tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják, hogy pont azok a gyerekek, akik a legtöbbet profitálhatnának belőle, nagyon gyakran nem érik el ezeket a szolgáltatásokat (Shonkoff és Phillips, 2000).

4.2.2. A kutatások korlátozott „látóköre”

A kutatásokban többnyire két irányvonal jelenik meg a koragyermekkor e releváns kérdéskörének megközelítésére. Az egyikben az anyai munkavállalás²⁴, a másikban pedig a

²⁴ A továbbiakban nem foglalkozunk ennek a kérdéskörnek a részletes kifejtésével, mert azt gondoljuk az eredmények egyértelműen összemosódnak a fókusz témánkkal. Azonban néhány frissebb eredményt közlünk a témával kapcsolatban. Bár az anyai munkavállalással nem járnak együtt negatív kimenetek iskoláskorú gyerekeknél, de a nagyon kicsi gyerekeknél az eredmények már nem ennyire megnyugtatóak (Smith és mtsai., 1997). Vannak bizonyítékok arra, hogy az egy éves kor alatt kezdett munkavállalás negatív hatással van a kognitív fejlődésre, míg az egy éves kor után kezdett munkának pozitív hatásai lehetnek (összefoglaló: Kamerman és mtsai., 2003). Frissebb kutatások szerint a teljes idejű munkaviszony a gyermek első életévében negatív hatással van a kognitív fejlődésre, és néhány vizsgálatban ezek a hatások 7-8 éves korig fennmaradtak (Han és mtsai., 2001; Waldfogel és mtsai., 2002). Han (2004, 2005) ugyanakkor azt is kimutatta, hogy a (főleg már az első évben) nem szünetelt időben – esténként, éjszakánként, változó időbeosztásban – dolgozó anyák gyerekei 15, 24 és 36 hónapos korukban is alacsonyabb kognitív és nyelvi eredményeket értek el, mint a szünetelt időben dolgozó anyák.

nem-szülői gondozási környezet hatásait próbálják meg fókuszba állítani. Meglátásunk szerint e két irány elkülönítése nem kezeli a problémát olyan komplexen, ahogy azt lehetne, kellene. Természetesen a kutatások számos (anyagi, szervezési, elérhetőségi stb.) korlátja teszi szükségessé, hogy egy-egy problémát „szétdaraboljunk”, de elméleti szinten mindenképpen tisztában kell lennünk azzal, hogy a kérdéskör nagyon komplex. Ha azt akarjuk megvizsgálni, hogy a gyermek és a család életében milyen változásokat és későbbi fejlődési hatásokat fog hozni az a döntés, hogy mindkét szülő munkába áll a gyermek bizonyos életkorában, akkor számos területről kell információt szereznünk, pl.:

- a szülői döntés háttéréről, folyamatáról, a választások indokairól,
- a család szociális-gazdasági-kulturális háttéréről,
- az anyai (és az apai) munkavállalás körülményeiről, a munkahelyi viszonyokról és a stressz mértékéről,
- a gyermeket napközben ellátó intézmény vagy személy szolgáltatásairól, azok minőségéről,
- a döntés következményeként a családi élet és körülmények megváltozásáról,
- a gyermek sajátosságairól, adottságairól,
- a szülők fizikai, lelki állapotáról, kapcsolati jellemzőiről,
- a tágabb környezetről (nagycsalád, rokonok, barátok, közösség, társadalom) stb. (ld. szociálpolitikai döntéshozásokat támogató kutatások ajánlására Danis és Kalmár, 2009)

Ma még nem igazán olvashatunk olyan kutatásról, amely egyszerre próbálja elérni mindezeket a faktorokat. Vagyis *annyi tényező, és ezek kölcsönhatásai állhatnak egy gyermek fejlődése háttérében, hogy kutatói és döntéshozói szemmel minden a következő oldalakon olvasott információt csak mozaikdarabkáknak foghatunk fel, amelyek egybehangzósága adhat alapot az általános következtetések levonására*. Semmi esetre sem szeretnénk azt az illúziót kelteni, hogy az alábbi eredmények leképezik a valóság teljes spektrumát²⁵.

4.2.3. *Utazás az időben: hogyan vélekedtek a napközbeni nem-szülői gondozás hatásairól az elmúlt évtizedekben?*

A nem-szülői gondozás hatásairól számos szempont, nagyobb gondolkodási hullám látott napvilágot az elmúlt évtizedekben (összefoglalóan ld. Belsky, 2005).

1. Az egyik klasszikus, de ma már túlhaladott álláspont azt gondolta, hogy a fejlődést inkább befolyásolják a gének, mint a tapasztalat, tehát mind az anyai, mind a nem-anyai gondozásban mutató különbségek hatása elenyésző, ha az „elég jó” gondozás adott²⁶.
2. Mások amellet érveltek, hogy ha a gyermek sok időt tölt nem-szülői gondozási helyzetekben, akkor valószínűbben alakul ki nála bizonytalan kötődés a szüleihez, valamint megemelkedett (de persze nem klinikai jelentőségű) agresszív és engedetlen magatartás.
3. Megint mások úgy vélték, hogy nem a napközbeni gyerekegészségügyi ellátás mennyisége, hanem annak minősége, ami fontos, és hatással van a fejlődésre: vagyis a kérdés az,

²⁵ A függelékben összegyűjtünk néhány kritikát is, amelyek a társadalomtudományi kutatások korlátozottságának ismeretében az eredmények mértéktartó értelmezéséhez járulhatnak hozzá.

²⁶ A mai modern fejlődéslelektan azt gondolja, hogy a gyermek fejlődése biológiai adottságai, karaktere és a (társas és tárgyi) környezet között zajló folyamatos, aktív, kétirányú kölcsönhatásokból (ún. tranzakciós folyamatok során) alakul (részletesen ld. Danis és Kalmár, 2009).

hogya a gyerekgondozók vajon figyelmesek, gondoskodóak és optimális mértékben stimulálóak-e.

E kérdések és feltevések maradéktalan megválaszolására nehéz kimerítő helyzetet teremteni, hiszen melyik szülő adná oda pár hónapos kisgyermekét heti 40 órára szakképzetlen gondozók kezébe pusztán a tudomány nevében? Éppen ezért az alternatíva az, hogy *a gyerekellátási formák természetes (típus, minőség, életkor, ott töltött idő, családi háttér adta stb.) variációit vizsgáljuk meg, és azt vesszük számba, hogy ezek a variációk milyen összefüggésben vannak a gyerekek fejlődésében mutatkozó különbségekkel.*

Visszatekintve a korai vizsgálatokra e témában, a szülőket az 1970-es, 1980-as években inkább olyan információk érték, amelyek elméletekre (Ainsworth és mtsai., 1978, Mahler és mtsai., 1975), és nem vizsgálati tapasztalatokra alapozódtak. E teóriák egy 3 éves kor alatti kisgyerek szeparációját az édesanyjától egyértelműen károsnak ítélték (Andersson, 2003). A kételkedők azzal is érveltek, hogy a napközbeni ellátás alapvetően csökkenti annak az időnek a mértékét, amikor az anya megtanulhatja gyermekének jelzéseit és ritmusát, negatív hatással lehet arra, hogy mozgósítsa érzékeny válaszait a gyerek jelzéseire, amelyek pedig megalapozzák a biztonságos kötődést (Brazelton, 1986).

Hosszú ideig a kisebb kutatásokból eredő tapasztalatok ellentmondásosak voltak, és nem adtak alapot arra, hogy kimondhassuk, a napközbeni ellátás káros, semleges vagy éppen fejlesztő hatású a gyerekek fejlődésére nézve.

Az 1980-as évekre egy sor kutatási eredményből – amelyeket legtöbbször jó minőségű ellátási formákban mértek – kialakult egy konszenzus, hogy a 3. évtől megkezdett nem-szülői gondozás nem okoz problémákat a fejlődésben, sőt pozitív hatásokkal bírhat. Jay Belsky jelentős személyiség volt azok között a fejlődépszichológusok között, akik megfogalmazták ezeket a konklúziókat (pl. Belsky és Steinberg, 1978; Belsky és mtsai., 1982). Az 1980-as évek végén azonban Belsky újra felülvizsgálta az irodalmat a lehetséges negatív hatások tekintetében. Ebben az időben viszont kifejezetten a csecsemőkkel foglalkozott. Valamennyire megváltoztatta véleményét a korábbiakhoz képest, és azt állította az áttekintett kutatásokra alapozva, ahol a kötődésvizsgálatok klasszikus tesztjét (Ainsworth-féle Idegen Helyzet Teszt; Ainsworth és mtsai., 1978; magyar összefoglalást Tóth és Gervai, 2005, ld. később) használták, hogy a korai nem-anyai gondozás sok óraszámban negatív hatásokkal járhat a nagyon fiatal (csecsemőkorú) gyerekekre. Belsky munkái (pl. 1988, 1989, 1994) akkortájt mérhetetlen mennyiségű újságcikket születtek a népszerű magazinokban, és így nagyon nagy hatással voltak a közgondolkodásra.

Ezzel szemben az 1980-as évek végén és a 1990-es évek elején jelentek meg az első svéd publikációk, amelyek azt mutatják, hogy a korai intézményes gondozás akár előnyös is lehet a gyerekeknek (Andersson, 1989, 1994a, 1994b). Az eredmények ellentmondtak a legtöbb várákosnak, és ez az amerikai pszichológusokat arra bírta, hogy a témát egy sokkal szélesebb ökológiai perspektívából figyeljék. Már nem az az egyszerű kérdés létezett, hogy a bölcsőde támogató-e vagy sem, sőt nem is csak arról szólt, hogy mely életkorban lehetséges a gyermeket bölcsődébe adni. *Annak érdekében, hogy a svéd és amerikai vizsgálatok ellentmondásosságát feloldják, új változók (ld. a gondozás minősége) bevonására lett szükség, amelyek idővel (és mára) sokkal hangsúlyosabbá váltak. Az amerikaiak az eredmény különbségek fő okának ugyanis a híresen magas színvonalú svéd ellátó rendszert gondolták. Svédországban a korai gyerekellátást az első élet évektől kezdve már akkoriban nagy hagyománnyal az oktatási rendszer részének tekintették, az óvodai nevelők 3 éves egyetemi képzéssel, a gyerekgondozók három éves szakképzéssel készültek hivatásukra, és jól megfizették munkájukat. Ezzel akkoriban egyedülálló viszonyokat teremtettek a korai gyerekellátás területén.*

Az első kutatási hullámban minden érdeklődő országban a kutatások nagyrészt kisszámú mintán, és ha igen, akkor is csak rövid ideig követték. Sajnos ezeknél a kutatási design-oknál számos probléma felvetődik: egyrészt a kis elemszámú minta eredményeiből nehezen vonhatunk le következtetéseket a populáció egészére, másrészt nem tudunk nyilatkozni a gyerekekellátás hosszú távú következményeiről. Feltételezhetően néhány (akár pozitív, akár negatív) hatás nem közvetlenül a bölcsődei időszak alatt vagy után jelentkezhet, hanem a későbbi életkorokban (ún. „alvó hatások”; Andersson, 2003).

A gyerekekkel folytatott kutatások mellett az 1990-es évek elején tettek egy közvetett (nem közvetlenül a gyerekeket vizsgáló) próbálkozást is arra, hogy a témát körbejárják. Penelope Leach²⁷ vezetésével az 1990-es években lefolytattak egy olyan kérdőíves kutatást, amelyben csak szakmabelieket kérdeztek meg névtelenül arról a kérdéstről, hogy *mikortól optimális egy gyereknek közösségbe járnia* (Leach, 1997). Érveik szerint a csecsemők és kisgyerekek fejlődéséhez értő szakemberek gyakran vitatkoztak erről a kérdéstről, azonban az erős politikai nyomás miatt kevésbé kerültek ezek a nézetek a nyilvánosság elé. Ezért névtelen kérdőívet küldtek ki a szakma képviselőinek azzal a kérdéssel, hogy csakis a csecsemők és kisgyerekek szükségleteit és érdekeit tekintve milyen döntéseket tartanak ideálisnak a 0-4 éves korosztály szülei számára²⁸. A kérdőíveket a World Association for Infant Psychiatry and Allied Disciplines szervezet többszáz tagjának küldték el 56 országba. Az eredmények röviden a következők voltak:

- *Csakis a gyerekek szempontjából közelítve a kérdéshez a válaszadó szakemberek a különböző ellátási formákat tekintve egyértelműen az anyai gondozást preferálták a gyerekek 36 hónapos koráig.*
- *A gyerekek egy éves koráig nagyon fontosnak tartották, hogy az édesanya a nap 24 órájában elérhető legyen a csecsemő számára.*
- *Ideálisnak azt tartották, ha a gyermekről két éves koráig elsősorban az édesanyja gondoskodik a nap nagy részében.*
- *Csak néhányan említették, hogy azon kisgyerekek számára, akik nagyon jó otthoni gondozást kapnak, a csoportban való részvétel ezen felül jelentős pozitív nyereséget jelentene.*²⁹
- *Ha nincs más választás, mint hogy nem-szülői gondozásba kerüljön egy gyermek, 1,5 éves korú gyerekekről gondolkodva a válaszadók 15%-a, 30 hónapos kor esetében 45%-a, míg 3 évesnél idősebb gyerekeknél 62%-a jelölte ideálisnak a csoportos gondozási formát. Vagyis az első három év során inkább másik gondozó személy bevonását tartották optimálisnak.*

Ez az eredmény a klasszikus modell továbbélését jelentette a szakemberek körében, vagyis a csoportba kerülés fejlődéslelektanilag átlagos, optimális időszakát 3 év körül jelölték ki.

²⁷ Megjegyzés: A híres gyermeknevelési kézikönyv – magyarul Picik és kicsik (2006) - szerzője

²⁸ A kutatás nem kérte arra a résztvevőket, hogy abban a bonyolult kérdésben tegyenek ajánlást, ami a női munkavállalást és a nem-szülői gondozás igénybevételét érintik. Nem is a bölcsődékről, mint intézményekről kérdeztek, hanem csakis a csecsemők szükségleteiről. A válaszolókat arra kérték, hogy válaszaik megadásakor gondolkodjanak minden fajta ellátási formáról – szülő, bébiszitter, családi napközi, bölcsőde stb. – mint jó minőségű, mindenki számára elérhető és megfizethető szolgáltatásról. Vagyis az ideális, és korántsem a reális körülmények szem előtt tartása volt a cél. Ugyancsak nem kérdezték őket arról, és a válaszadók nem is kommentálták azokat a pozitív lehetőségeket, amelyek olyan gyerekek szerezhetnek az intézménybe kerüléssel, akik hátrányos helyzetből indulnak.

²⁹ A válaszadók csak 2%-a gondolta azt, hogy az egész napos, 3%-a pedig, hogy a fél napos csoportos gondozás a legjobb megoldás egy másfél éves kisgyerekeknek. Ugyanezek a számok csak 6 és 13%-ra emelkedtek a 30 hónaposok körében. A válaszadók 25%-a gondolta azt, hogy az életkortól függetlenül az egész napos csoportos ellátásból nem származnak pozitív hozadékok a gyerekek számára.

Ezek a vélemények nemcsak attól különböztek nagyon, ahogy akkortájt a gyerekeket ellátták, hanem a döntéshozók és a szülők elképzeléseitől is.

Az eredmények azt sugallják, hogy még a legjobb minőségű ellátás esetében sem egyezhetnek meg a felnőttek nézőpontjai a gyerekek szükségleteivel. Bár arra a kérdésre, hogy mikortól ajánlott egy gyermeknek a közösségi lét, később még visszatérünk, itt mégis fontos megjegyeznünk, hogy az „átlagról” szóló eredmények gyakran félrevezetőek. Az átlag nem más, mint a valóságban megfigyelhető sokszínűség és változatosság leegyszerűsítése, egy mutatóban való meghatározása. Természetesen ez hasznos azokban az esetekben, amikor nagyszámú gyerekcsoportokat szeretnénk összehasonlítani egymással. Azonban még akkor is, ha csak az egyedi gyermek oldaláról tekintünk a kérdésre (és a szülei, a családja, a tágabb közösség és a társadalom szempontjait nem is mérlegeljük), a gyerekek temperamentumában, érdeklődésében, fejlődési ütemében mutatkozó egyéni különbség sokféle lehetséges, és egyben „optimális” variációt feltételez. Konkrétá téve az érvelést, a tapasztalatok azt mutatják, hogy vannak gyerekek, akik jóval a 3 éves kor előtt, és vannak bizony, akik jóval utána érnek meg a közösségi létre, és profitálhatnak a csoportos napközbeni gondozásból. Természetesen nagyon kevés szülő teheti meg, főleg azokban az országokban, ahol nagyon rövid ideig tart a gyerekgondozási szabadság, hogy megvárja ezt az időpontot. Nincs kétség afelől, hogy mind a szülők, mind pedig a döntéshozók a legjobbat akarják a gyerekeknek, ugyanakkor az is biztos, hogy a mindenki számára ideális megoldások megtalálása legtöbbször nem lehetséges társadalmi döntéseknél, sőt talán még családi döntéseknél sem.

Visszakanyarodva a történeti szálhoz, az amerikai kormány, a korai nem-anyai gondozás jelenségének egyre nagyobb jelentősége és a közéleti érdeklődés (egyben kételyek és aggodalmak) miatt, az 1990-es évek elején egyedülálló kezdeményezést indított a fejlődési hatások tisztázása érdekében. A kutatást a National Institute of Child Health and Human Development intézetben NICHD Study of Early Child Care elnevezéssel indították útjára. Több mint 1300 gyerek családját vonták be a vizsgálatba, akiknek gyermekei 1991-ben születtek az államok 27 városában. A családi tényezők széles körét mérték fel, hogy ezzel is statisztikailag kontrollálni tudják a gyerekellátási formák hatását a gyerekek fejlődésére (vagyis a fentebbi kritikánkat felidézve, a kutatás próbálta komplexen megvizsgálni a kérdést). A gyerekellátások minőségét, mennyiségét rendszeresen megfigyelték a gyerekek 6, 15, 24, 36 és 54 hónapos korában. Emellett mérték a gyerekek szociális-érzelmi, kognitív és nyelvi fejlődését, valamint egészségi állapotát egészen az iskolai évekig (ld. bővebben Az NICHD vizsgálat szövegdobozt). A fejezet során más országok eredményei mellett számos alkalommal idézzük majd e kutatást, mivel a mai tudásunk a korai nem-szülői gondozás hosszabbtávú hatásairól nagyban ezekre a longitudinális eredményekre támaszkodhat. Az NICHD kutatásokban mutatták ki először ugyanis, hogy milyen fejlődési különbségeket magyarázhatnak az otthoni és a nem-otthoni ellátásokban mutatkozó minőségi különbségek. Ezek nyomán mára már a minőségi kérdések kerültek a közgazdasági, politikai kutatások fókuszába is.

Az NICHD vizsgálat

Annak tudatában, hogy egyre többen vették igénybe a napközbeni gyerekellátásokat, és egyre szélesebb körű politikai és közéleti érdeklődés alakult ki a témában, az amerikai egészségügyi és szociális ügyek minisztériumához (Department of Health and Human Services) tartozó National Institute of Child Health and Human Development (NICHD) elindított egy átfogó követéses vizsgálatot, amelynek az volt a célkitűzése, hogy hosszútávon kövessék a korai nem-anyai

gondozás gyerekek fejlődésére gyakorolt hatásait. A témában ez a kutatás ma is a legátfogóbb, csecsemőkortól indult prospektív longitudinális vizsgálat a világon³⁰.

1364 gyerekkel és családjaikkal kezdték meg a kutatásokat 1991-ben, a legkülönbözőbb szociális, gazdasági és etnikai háttérrel, az ország 10 különböző régiójában. Amikor a gyerekek a harmadik osztályba léptek, még mindig 1100 család vett részt a kutatásban. A kutatás nem kísérleti jellegű volt, hanem a természetes variációk feltérképezése történt, vagyis a szülők választották meg, hogy hová járjanak a gyerekek, és hogy mennyi időt töltsenek el napközbeni gondozásban. Így a kutatóknak alkalmuk nyílt számos gondozási környezetet megvizsgálni: az apai, vagy más rokonok által biztosított gondozást, a saját otthonban történő gondozókat (nanny-k, bébiszitterek), családi napköziket és bölcsődéket. A kutatói team több szempont alapján figyelte meg ezeket a helyzeteket, valamint az anyai gondozást a gyerekek 6, 15, 24, 36, és 54 hónapos korában annak érdekében, hogy megállapítsák az otthoni és az otthonon kívüli gondozás minőségét. A tapasztalatok szerint a minőség nagyon különböző volt a megfigyelt ellátásoknál. A fő cél az volt, hogy ezeket a természetes különbségeket összefüggésbe hozzák a gyerekek fejlődési mutatóiban mutatkozó változatossággal. Ennek érdekében felmértek egy sor családi változót és a gyerekek különböző fejlődési mutatóit (ld. táblázat).

A gyerekellátás jellemzői	Családi jellemzők	Gyerek fejlődési mutatók
Életkor a belépésnél	Gazdasági helyzet	Intellektuális fejlődés
A gondozás mennyisége (óra/hét)	Etnikai hovatartozás	Nyelvi fejlődés
A gondozás stabilitás (a különböző igénybevett szolgáltatások száma)	Családszerkezet (egyedülálló szülő vs. kétszülős család)	Szociális fejlődés
A gondozás minősége	Anyai szókincs	Érzelmi fejlődés
A gondozás típusa	Szülők iskolai végzettsége	Anya-gyermek kötődés
A gondozók végzettsége	Szülők pszichológiai jólléte	Fizikai egészség
A gondozók szakképesítése	Szülők gyermeknevelési attitűdjei és szokásai	Viselkedés - alkalmazkodás
Felnőtt-gyerek arány	Anyá-gyerek interakciók minősége, anya szenzitivitása	
Csoportnagyság	Otthoni környezet, stimuláció mértéke	
Biztonság és egészség		

A kutatók már a felvételek IV. hullámán is túl vannak, amikor is a gyerekek 14-15 évesek voltak. Az eredményeket folyamatosan közlik a kutatók tudományos találkozókra és publikációkban. Mindig frissített információkra lehelünk a következő linken: <https://secc.rti.org/>

A fejezet következő három alfejezetében *három központi kérdést* teszünk fel a gyerekgondozás és a fejlődés kapcsolatára vonatkozóan: (1) *veszélyeztet-e a korai napközbeni gondozás az anya-gyermek kapcsolat minőségét;* (2) *hogyan hat a korai napközbeni ellátás a gyerekek fejlődésére;* valamint (3) *mely esetekben lehet-e a bölcsőde protektív és ajánlott vagy éppen megterhelő és akár veszélyeztető.*

Mielőtt azonban a napközbeni gyerekellátással kapcsolatos fejlődéslélektani eredmények értelmezésébe kezdene az olvasó, a feldolgozás elősegítése érdekében érdemes lehet megismerkedni először egy a fejezet további részeiben gyakran említésre kerülő,

³⁰ Több olyan prospektív vizsgálatot indítottak útnak az utóbbi időben, amelyek szintén gyűjtenek adatokat a koragyermekkori ellátásokról. Az angliai EPPE Project az első hosszútávú prospektív gyerekvizsgálat Európában, azonban ez a kutatás az óvodáskori (3 és 7 év közötti) fejlődésre fókuszál. A FCCC (Families, Children and Child Care) szintén Angliában indult 1200 gyerekkel, és számos kutatási eredményről számoltak be a 0 és 6 év közötti gyerekek fejlődéséről. Tanulmányunkban hivatkozunk ezekre az eredményekre is. A Longitudinal Study of Australian Children (LSAC) 2003-ban indult 5000 gyerekkel, számos eredményt olvashatunk majd a jövőben a koragyermekkori ellátásokról is. Más amerikai kutatások, mint az Early Childhood Longitudinal Study (ECLS) eredményei is nagyon fontosak, de főleg óvodáskori hatásokkal kapcsolatban. Számos ország indított el az utóbbi időben nemzeti longitudinális gyerekvizsgálatot, amelyek eredményei meghatározhatják a közeljövő döntési irányait.

kulcsfontosságú témával, nevezetesen a *minőségi gyermekellátás* jelentésének értelmezésével, melyet a 5.6.1. fejezet ismertet.

4.3. Veszélyezteteti-e a korai napközbeni ellátás az anya-gyermek kapcsolat minőségét?

A korai meleg, törődő, stabil kapcsolatok (biztonságos korai kötődés) nemcsak az érzelmi-szociális jóllét és biztonság kiépülésére, illetve az életen át tartó egészséges személyiségfejlődésre és kapcsolatteremtési képességre hatnak, hanem közvetetten erősen befolyásolják a tágabb személyi és tárgyi környezet megismerése iránti vágyat és bátorságot, a felfedezési kedvet, és ezzel együtt a megismerő funkciók és tudás fejlődését is (ld. bővebben: Tóth, 2009). A neurológiai kutatások fontos felismerése, hogy a környezet ingergazdagsága mellett a gyerekek és a számukra fontos felnőttek közötti kapcsolat, az együttlétek során megélt érzelmek minősége is meghatározó jelentőségű az agy fejlődése szempontjából. Mindezek együttesen hatnak az agyban zajló folyamatokra és ezen keresztül az értelmi fejlődésre (ld. bővebben: Danis és mtsai., 2009; Egyed, 2009).

Az elmúlt évtizedekben *központi kérdésfeltevésként vetődött fel, hogy a nagymértékű rendszeres nem-anyai gondozás sérülékennyé teszi-e az anya-gyermek kötődés* (ld. A korai kötődés jelentősége és formálódása c. szövegdobozt) *optimális alakulását.* Korábban kutatók (pl. Sroufe, 1988) azt feltételezték, hogy a napi szeparáció feldúlhatja a csecsemőt és elbizonytalaníthatja a szülei elérhetőségébe és válaszkészségébe vetett hitét, valamint hogy a korai nem-anyai gondozás a kötődés kialakulásához szükséges közeli interakciók gyakoriságának lehetőségét csökkenti. (Ki kell emelnünk, hogy a kötődés kérdésköre leginkább a gyerekek első életévében releváns. Magyarországgal ellentétben pl. az USA-ban a gyerekek nagy része (kb. 60%-a) már az első évében nem-szülői gondozásba is kerül. Ezzel szemben pl. Kanadában, Svédországban, Szlovákiában, Magyarországon minimum az első évben a szülők fizetésük jelentős részét hazavihetik, hogy otthon maradjanak a gyerekeikkel. Ezekben az országokban a gyerekek nagyon kis hányada kerül intézménybe egy éves kora előtt, és az arról való vita, hogy mikor menjen vissza dolgozni egy édesanya, csupán a gyerekek első életéve után következő időszakra vonatkozik (Cleveland és Krashinsky, 2003))

A korai kötődés jelentősége és formálódása

John Bowlby (1969/1982) klasszikus álláspontját a kötődés elméletéről az evolúciós pszichológia, a kognitív tudományok, az etológia és a fejlődépszichológia tanulmányozása után dolgozta ki. Véleménye szerint *az embercsecsemőre veleszületetten jellemző késztetés, evolúciósan megalapozott szükséglet, hogy közvetlen környezetében egy vagy néhány gondozóval³¹ kialakítson kötődési kapcsolatot.* Ez evolúciósan a gyermek és gondozója közti testi közelség elérését és fenntartását, és ezzel a biztonságot, valamint a túlélési potenciált alapozza meg.

A kötődési kapcsolat a megszületéstől kezdve az első év folyamán alakul ki a gondozókkal folytatott rendszeres interakciók során (Bowlby 1969/1982, de ld. még Marvin és Britner 1999-es összefoglalóját). Ezeknek az interakcióknak – melyek kezdetben főleg a csecsemő szükségleteinek kielégítését szolgáló célvezérelt folyamatok – valamint a rendszeresen megnyilvánuló gondozói

³¹ A legtöbb csecsemő az anyán kívül legalább egy gondozóval, legtöbbször az apával, erős köteléket alakít ki, de a szülőkön kívül testvérekkel, nagyszülőkkel, bölcsődés gondozókkal, és stresszes szituációkban akár más csecsemőkkel is kialakulhat kötődési kapcsolat. A kötődési személyek száma nem korlátlan, és egyfajta hierarchia jellemzi a kötődési személyeket, amelyben elsődleges természetesen az anya.

viselkedésnek a sajátosságai (érzékenységben, válaszkészségben mutakozó változatossága) a csecsemő első életévének végére egy az adott kapcsolatra vonatkozó, egyedi kognitív struktúra, *mentális reprezentáció* kialakulását eredményezik. *A gyermek ún. belső munkamodellt alakít ki a környezetéről, magáról, a gondozójáról és a kettejük kapcsolatáról. E reprezentáció a későbbi szociális tapasztalatok (kortárs- és párkapcsolatok, valamint a későbbi gondozási kapcsolat) szerveződését és értékelését is nagyban befolyásolja* (ld. bővebben, Tóth, 2009).

Csecsemőkorban e belső munkamodell sajátosságai csak a gyermek viselkedésének megfigyelésével követhetők nyomon. A kötődési minőség vizsgálatára a klasszikus Ainsworth-féle Idegen Helyzet Tesztet használják a kutatók (Ainsworth és mtai., 1978, magyarul ld. Tóth és Gervai, 2005). Ez a sztenderd teszt az anya és a gyermek közötti szeparációk és újraláalkozások sorozatából áll. Ennek segítségével a gyerek reakcióinak, viselkedésmintázatának kódolásával állapítják meg a kötődés minőségét a kiképzett kutatók. A teszt során a gyerek közepes stressznek van kitéve, amelyben az anyához, mint a megnyugtató bázisához való viszony és a viselkedési stratégiák hatékonysága érhető tetten. *A biztonságosan kötődő csecsemők*, bár feldúltak a szeparációnál, megnyugszanak az édesanyjukkal való újraláalkozásnál, míg a *bizonytalanul kötődő csecsemők* nem így reagálnak (nagyon leegyszerűsítve vagy nem mutatják a kezdeti feldúltságot, vagy nem nyugszanak meg az anyjuk visszatértekor) (ld. bővebben Tóth és Gervai, 2005).

A korai vizsgálatok vegyes eredményekre jutottak a kérdés megválaszolásában. Ennek tisztázása érdekében is született az NICHD kutatás, amely 1364 gyerekkel indította el a vizsgálatait. A kötődés vizsgálatára itt is a klasszikus Ainsworth-féle Idegen Helyzet Tesztet használták a kutatók (lásd A korai kötődés jelentősége és formálódása című szövegdozot)

A kötődési biztonság és öt paraméter kapcsolatát vizsgálták meg az NICHD kutatói: a gyerek életkorát, amikor nem-anyai gondozásba került, a gondozás folytonosságát, a gondozás típusát, a gondozás minőségét és a gondozás mennyiségét. Meglepő módon egyikkel sem kaptak szignifikáns összefüggést a kutatók, kivéve, ha az édesanyák alacsonyabb szenzitivitást (érzékenységet)³² mutattak a gyerekükkel (NICHD, 1997). A kötődési biztonság kialakulásának legerőteljesebb előrejelzője az anya szenzitív viselkedése (pozitív figyelem a gyerekre, válaszkészség, a beavatkozás és az ellenségesség hiánya) volt, amely azt valószínűsíti, hogy *az anya-gyerek interakciók minősége és nem pedig az anya hiánya vagy a nem-anyai gondozás megtapasztalása határozza meg elsősorban a kötődés minőségét*. Azonban a nem-anyai gondozásban töltött (heti 10 óránál) több idő, az alacsony minőségű gondozás és az idő folyamán változó gondozási formák rizikótényezőknek számítottak a kötődésre nézve, és valószínűsítették a bizonytalan kötődés kialakulását. Az eredmények szerint tehát, ellentétben a korábbi feltételezésekkel, *a rendszeres nem-anyai gondozás egymagában nem növeli a bizonytalan anya-csecsemő kötődés kialakulásának valószínűségét, a gyerekek egy nehezebb beszoktatási periódus után (ld. később) alkalmazkodnak a körülményekhez, számítanak az elválásokra és az újraláalkozásokra*. A másik fő következtetés a „kettős rizikó” elvének érvényesülése: *ha az anya otthon nem érzékeny és válaszkész és ez párosul a nem-anyai gondozásban mutakozó legalább egy kockázati tényezővel (nem megfelelő gondozói viselkedés, magas intézményben töltött óraszám hetente, jelentős váltások a gondozói környezetben)³³, akkor megnő a bizonytalan kötődés kialakulásának az esélye*. A tapasztalatok szerint a jó minőségű nem-anyai gondozás némileg kompenzálhatja, míg a kevésbé optimális nem-anyai gondozás felerősítheti az anya-csecsemő kapcsolatban jelen lévő kevésbé optimális viselkedési mintázatokat.

³² Független megfigyelők kódolták az anyai viselkedést otthoni környezetben.

³³ Amikor a kötődést újramérték 36 hónaposan, ott már csak az idői szempont mutakozt szignifikáns összefüggést (> 10 óra/hét) (NICHD, 2001a).

Izraeli csecsemők nagyszámú (n=758) mintájának vizsgálata során a nagyon alacsony színvonalú központokban való gondozás a bizonytalan kötődés előfordulási gyakoriságának növekedésével járt együtt (Sagi és mtsai., 2002) akkor is, ha figyelmen kívül hagyták az anya szenzitív viselkedését. Az izraeli központok minősége általában még alacsonyabb szintű volt, mint az NICHD kutatásban szereplő amerikai intézményeké. Ez a tény erősen kihangsúlyozza a nem optimális nem-anyai gondozás minőségének kockázatát az anya-gyerek kapcsolatra vonatkozóan.

További adatok az anya-gyermek interakciókkal kapcsolatban arra mutattak rá, hogy bár a kötődés nem „sérült” az esetek többségében, az anyák valamennyivel kevésbé voltak érzékenyek a gyerekeikkel, és a gyerekek konzekvensen kevésbé voltak pozitívan bevonódva az interakciókba anyjukkal, ha több nem-anyai gondozásban részesültek (NICHD, 1999). Az anya-gyermek interakciók mintázata (követve 6 hónapos kortól 36 hónapos korig) valamennyivel kevésbé volt harmonikus, ha a gyermek több időt töltött bármilyen egyéb ellátásban (mindegy, hogy milyen minőségűben) (NICHD, 2001b).

Persze kritikaként felmerülhet, hogy ezeknél az együttjárásoknál mi lehet a valós ok-okozati sorrend: az alacsony minőségű és sokórás napközbeni ellátás negatívan hat-e az anya-gyermek kapcsolatra, vagy éppen fordítva, a szenzitív szülők jó minőségű nem-anyai gondozást biztosítanak gyerekeiknek, nem túl sok óraszámban, míg a nem érzékeny szülők hajlamosabbak nem megfelelő intézményt nagy óraszámban igénybe venni gyermekeik felügyeletének biztosítása érdekében. Ezek felderítéséhez mindenképpen hosszabb távú, longitudinális vizsgálatok szükségesek, amelyek az „idő” szempont szerint kezelhetik jobban az ok-okozati összefüggéseket.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy míg korábban többen azt találták, hogy a korai nem-anyai gondozás mellett nagyobb eséllyel találunk bizonytalan szülő-gyermek kapcsolatot (Egeland és mtsai., 1995; Jaeger és Weinraub, 1990; Oppenheim és mtsai., 1988), frissebb, nagy mintán nyert bizonyítékok azt mutatták, hogy *a korai kötődés tekintetében a családi háttér konzisztensen sokkal jelentősebb és átfogóbb hatással bír a gyermek fejlődésére, mint a napközbeni ellátás* (NICHD, 1998b; 2001b). *Ha az otthoni környezet pozitív és a szülő-gyermek kötődési kapcsolat biztonságos, azon az intézményi feltételek nem igazán ronthatnak. Abban az esetben, ha a szülő-gyermek kapcsolat bizonytalan, a szülő pedig nem érzékeny a gyerek jelzéseire, szükségleteire, a jó minőségű napközbeni ellátás védő, a rossz minőségű (és/ vagy nagy mennyiségű) ellátás pedig további kockázati tényezőt jelenthet a kapcsolat alakulása szempontjából.*

4.4 Hogyan hat a korai napközbeni ellátás a gyerekek fejlődésére?

4.4.1. A gyerek ellátás minőségének hatásai a fejlődési mutatókra

Az NICHD kutatásban, ha egybevettek minden olyan gyereket, akinek volt bármilyen nem-anyai gondozási tapasztalata, és azokat, akiket kizárólag az édesanyjuk nevelt, azt találták, hogy *“a gyerekek a kizárólagos anyai gondozásban nem különböznek konzisztensen azoktól a gyerekektől, akik nem-anyai gondozásban is részesülnek.”* (NICHD, 2000b, p. 976). Vagyis ha nem vesszük számításba a gondozási minőségben mutatkozó különbségeket, a kutatás nem talált átlagosan megnyilvánuló hatásokat. Ez abból is adódhat, hogy a különböző minőségű (otthoni és nem otthoni) ellátások hatásai kiolthatják egymást. Az eredmények azonban azt mindenképpen alátámasztják, hogy a gondozás

minőségének szempontja nemcsak otthon, hanem a nem-otthoni gondozási környezetben is fontos a gyerekek fejlődésében.

Azok a gyerekek, akik magas minőségű ellátásban részesülnek életük első három évében, magasabb pontszámokat nyújtanak később kognitív és nyelvi teszteken, valamint jobb szociális készségeket és kevesebb viselkedési problémát mutatnak, mint rossz minőségű ellátásban részesülő társaik (Lamb, 1998; Vandell és Wolfe, 2000; Kamerman és mtsai., 2003).

A gondozási minőség hatását a gyermeki fejlődésre és tanulásra a NICHD kutatások (NICHD, 2006 áttekintésre) is hangsúlyozzák. A tapasztalatok szerint a csoportos ellátás (legyen az otthoni vagy intézményes környezetben – nálunk: családi napközi vagy bölcsőde) a többi napközbeni gondozási formához képest átlagosan is elősegíti a gyerekek kognitív, nyelvi és szociális fejlődését, de a minőségi különbségek egyértelmű kapcsolatot mutatnak a fejlődési kimenetekkel. Amikor a programok teljesítették a minőségi sztenderdeket, a gyerekeknek kevesebb viselkedési nehézséget mutattak, és gyakrabban voltak iskolaérettek. Azok a gyerekek, akik jobb minőségű ellátásban részesültek (ennek legmarkánsabb változója volt ebben a tekintetben a magas szintű gondozói nyelvhasználat), valamivel magasabb szintű kognitív-nyelvi funkciókat mutattak 2, 3, 4 és 5 évesen is. (NICHD, 2000b, 2002a, 2002b, 2003c, 2005). Az alacsony minőséghez képest a magas minőségű nem-anyai gondozásban részesülő gyerekek együttműködőbbek, szófogadóbbak voltak, kevesebb agresszivitást és engedetlenséget mutattak 2 és 3 éves korukban (NICHD, 1998a), és több pozitív interakcióban vettek részt kortársaikkal (NICHD, 2001c).

Kritikai kérdés viszont ezekben a kutatásokban, hogy az eredményeket részben magyarázhatja az is, hogy a különböző sajátosságokkal rendelkező családok különböző típusú és minőségű ellátási formákat választanak (Peisner-Feinberg, 2004). A szociális és gazdasági értelemben előnyösebb háttérű családok hajlamosabbak ugyanis magasabb minőségű ellátást keresni gyerekeiknek (Burchinal, 2000), az alacsonyabb szociális-gazdasági státuszú családok többnyire viszont alacsonyabb minőségű napközbeni ellátáshoz jutnak (NICHD, 2006). Az intézményi gondozási és a családi hatások így nem teljesen különíthetők el. A NICHD kutatás-sorozat nagy érdeme ugyanakkor, hogy a széleskörű adatfelvétel miatt képes volt a családi háttérben megmutatkozó különbségek kontrollálására is a hatások elemzése során. *Eredményeik azt mutatták, hogy a magas színvonalú gyerekellátás és a magasabb szintű kognitív és nyelvi fejlődés között még akkor is pozitív kapcsolat van, ha a családi választás faktorait figyelembe veszik (ki milyen intézménybe adja a gyermekét)* (Burchinal és mtsai., 1996; NICHD, 2000b). *A szülői és családi háttérváltozók azonban ezekben az esetekben is erősebb előrejelzőknek bizonyultak a gyerekek fejlődésére nézve.* A vizsgált mutatók közül a következők voltak összefüggésben a gyerek kognitív és nyelvi, valamint szociális kompetenciáival: szülők iskolázottsága, család gazdasági helyzete, a család struktúrája (kétszülős vs. egyszülős családok), anya pszichológiai jólléte és szenzitivitása, az otthoni környezet szociális és kognitív minősége.

Rengeteg kisebb kutatás erősíti meg a tényt, hogy a jó minőségű gyerekellátás a gyerekek fejlettebb kognitív és nyelvi funkcióival jár együtt (Huntsman, 2008), valamint azok a gyerekek, akik magas minőségű szolgáltatást kapnak, együttműködőbbek, szófogadóbbak, kevesebb problémás viselkedést mutatnak (Clarke-Stewart és mtsai., 2002, Melhuish és mtsai, 2001). Bizonyos strukturális jellemzők egyértelműen összefüggnek a gyerekek teljesítményével: ha a gondozók magasan képzettek, a gyerekek jobban teljesítenek kognitív, nyelvi és matematikai teszteken, míg ha alacsonyan képzettek a gondozók, több szociális problémát lehet felfedezni a gyerekeknél. (ld. Huntsman, 2008). Emellett számos kutatás szerint a kisebb gyerek-gondozó arányú csoportokban a gyerekek kevésbé

szorongóak, agresszívok, apatikusak és stresszesek, biztonságosabb kötődésűek és fejlettebb szociális kompetenciával rendelkeznek, mint azok a társaik, akik nagyobb gyerek-gondozó arányú csoportokba járnak. Nemcsak szociális-érzelmi, hanem kognitív hozománya is van az alacsonyabb gyerek-gondozó aránynak: ezek a gyerekek mind a beszédértésben, mind a beszéd produkcióban magasabb pontszámokat kapnak (De Schipper és mtsai. (2006) összefoglalása).

Úgy tűnik, hogy míg a jó minőségű gondozás mind a hátrányos, mind pedig a nem hátrányos helyzetű gyerekek számára pozitívabb hozományokkal bír, addig a negatív minőségű gondozás negatívabb fejlődési kimeneteket eredményez. Amit ne felejtsünk el, hogy általában a szülői és családi faktorok sokkal erősebb kapcsolatban állnak a gyerekek fejlődési mutatóival, mint a nem-szülői gyerek-gondozás aspektusai, vagyis akár részeseül egy gyermek nem-szülői gondozásában, akár nem, fejlődésére az otthoni környezet egyértelműen markánsabb és konzisztensebb hatással bír.

4.4.1. A napközbeni gondozásban eltöltött idő hatásai a fejlődési mutatókra

Bár a gyermekek óvodáskori kognitív, nyelvi és iskolaérettségi szintjére nincs hatással az, hogy mennyi időt töltöttek a gyerekek nem-szülői gondozásban (NICHD, 2000b), mára egyre inkább megerősödik az a meggyőződés, hogy az intézményben töltött órák számának növekedtével nagyobb a kockázat viselkedési problémák kialakulására, többek között az agresszióéra. A közösségi gondozás általában együtt jár a kortársakkal való erőteljesebb találkozással, amely hatással lehet a kortársakkal mutatott kompetenciákra. Minél több élménye van a gyerekek közösségben, annál pozitívabb kortárskapcsolati készségekkel, de ugyanakkor annál több negativitással, ellenkezéssel jellemzik a gyerekeket a gondozónők. Pontosítva: az alacsonyabb minőségű helyszíneken történő csoportos gondozás az órák számával arányosan együttjárt megemelkedett viselkedési problémákkal 2 éves korban, viszont a magas színvonalú ellátás kooperációval, a felnőttekkel szemben mutatott engedelmséggel és szociális interakciós készségekkel volt összefüggésben (NICHD, 1998).

Az NICHD kutatók később azt találták, hogy minél több időt tölt egy gyermek akármilyen nem-anyai gondozói környezetben az első 4,5 évében, annál valószínűbb, hogy 4,5 éves korában és később az óvodában több ún. acting-out viselkedési problémát (ld. agresszió, engedetlenség) és felnőttekkel való konfliktust mutasson (NICHD, 2003b). Érdekes módon ezek az eredmények nem függnak össze az ellátás minőségével. Ugyanakkor ki kell azt is emelni, hogy ezek a hatások csekélyek: vagyis a legtöbb gyermeknek, akik sok órát töltenek napközbeni ellátásban, nem lesznek viselkedési problémái, és megint csak valószínűsíthetjük, hogy az együttjárás irányai sem tisztázottak. Lehetséges az is, hogy azok a szülők, akiknek nehezebben kezelhetőbb gyerekeik vannak, eleve több órára adják nem-szülői gondozásba a gyerekeiket³⁴. A jövő kihívása azonosítani azokat a folyamatokat, amelyeken keresztül az intézményekben eltöltött idő hat a viselkedésre.

³⁴ Az NICHD kutatásokban (2006) azok a családok, amelyek jobban függtek az anya keresetétől, korábbi életkortól több óraszámot vettek igénybe napközbeni ellátást, mint azok a családok, ahol kevésbé függtek az anya munkájától.

4.4.2. Az ellátás típusának hatásai a fejlődési mutatókra

Vannak előnyök és hátrányok, amelyeket a formális intézményekkel hozhatunk összefüggésbe. Konzisztens eredmények szerint a bölcsődékben, családi napközökben (child care centers) például gyakoribbak a megbetegedések. *Azoknak a gyerekeknek, akik csoportos ellátásban részesülnek, nagyobb az esélyük a korai fertőző betegségekre: fülfertőzésekre, felső légúti és emésztőszervi megbetegedésekre* (Johansen és mtsai., 1988; NICHD, 2001c, 2003d). Ez az ellátási forma az NICHD kutatásokban (2008) a többihez képest *ugyanakkor* jobb kognitív fejlődéssel járt együtt 4,5 éves korig és több pozitív szociális viselkedéssel 3 éves korig. Az is megfigyelhető, hogy *minél szervezettebb egy ellátási forma, annál jobban segítik elő az ún. iskolaérettségi képességeket, készségeket.*

A túláltalánosítást elkerülve, ezzel szemben van néhány pozitív jellemzője *a család, a barátok és a szomszédok által nyújtott gyerekgondozási segítségnek* is (lásd Maher (2007) összefoglalását). Ebben az esetben ugyanis a *tipikusan alacsony felnőtt-gyerek arány nagyobb egyéni odafigyelést biztosíthat.* Persze ez nem garantálja feltétlenül a magas minőségű interakciókat a gyermek és a gondozója között, de a jelek szerint szignifikánsan és pozitívan függ össze e két tényező. Általában a kiválasztott alternatív gondozók eleve jó viszonyban vannak a gyermekkel, és a segítségnyújtás gyakran egybeesik azzal a motivációval, hogy az adott felnőtt (pl. nagymama) több időt szeretne tölteni a gyerekekkel. Mint tudjuk, *az erős, biztonságos kötelékek teremtése egy gondozóval a kisgyerekkori fejlődés kulcsa. Úgy tűnik, hogy az ilyen intenzív kétszemélyes felnőtt-gyermek kapcsolatokban erre nagyobb esélyt láthatunk.* Ezt az összefüggést megerősíti Leach és mtsai. (2008) friss angliai tanulmánya, miszerint a legkevesebb problémás viselkedést a rokonok által gondozott 10 és 18 hónapos csecsemők mutatták, szemben a családi napközök vagy bölcsődék csoportjaiba járó gyerekekkel. Ugyanakkor egy másik vizsgálatban az egyéni ellátásban részesülő gyermekek kevésbé mutatkoztak szociálisan kompetensnek bölcsődei társaikhoz képest (Love és mtsai., 2003). Loeb és mtsai. (2004) kutatásában, ahol alacsony-jövedelmű gyerekeket vizsgáltak, a legjobb fejlődési mutatókkal azok a gyerekek voltak jellemezhetőek, akik intézményes gondozásban is részesültek (bölcsődébe, óvodába jártak), és nagyszülők is gondoskodtak róluk.

Kötődés a gondozókkal

Az ellátás folyamat-típusú minőségének, a pozitív gondozói viselkedésnek folyamánya a gondozó és a gyerekek között kiépülő pozitív kapcsolat. E kapcsolat alakulásának jellemzői az ellátás típusával határozottan összefüggnek, hiszen a csoportos vs. egyéni gyermekellátást a gondozó-gyerekek arányban mutatkozó különbségek végletes példaként tekinthetjük.

A gyerekek nemcsak szüleikkel, hanem más gondozóikkal is kialakítanak közeli kapcsolatokat, amelyek összehasonlíthatók a szülő-gyermek kötődés sajátosságaival. Egy 25 évre visszatekintő, több kultúrát felölelő meta-analízisben (Ahnert és mtsai., 2006), ahol számos kutatás eredményeinek összefoglalását végezték el a kutatók, az derült ki, hogy a szülő-gyermek kötődési minőség mérsékelten, de szignifikánsan összefüggött a nem-szülői gondozókkal mért kötődési minőséggel. Vagyis azt feltételezhetjük, hogy *a szülő-gyermek kötődés minősége átvihető a nem-szülői gondozókra is* amellet, hogy természetesen az egyedi interakciók specifikus kapcsolatok kialakulásához vezetnek. A gondozó és a gyermek közötti biztonságos kötődés előfordulási gyakorisága nagyobb volt otthoni ellátásoknál (ld. bébiszitter, vagy családi napközi), mint intézményes körülmények között (bölcsőde). A meta-analízis szerint az intézményes gyermekellátásban a gondozók kevésbé személyre szabottan, inkább az egész csoporttal lépnek interakcióba. Vagyis a csoport-interakció a legjellemzőbb még akkor is, ha természetesen időnként személyesen is odaszentelődnek az egyes gyerekeknek, azonban még ilyenkor is szükség van a

többiekre való figyelemre. Ahogy a kutatók várták, az ellátási helyzetek bizonyos jellemzői – ld. csoportnagyság, gyerek-felnőtt arány – nagyban befolyásolták az összefüggéseket a gondozók viselkedése és a kötődési kapcsolatok minősége között. A szenzitív gondozóknak mindenképpen monitorozniuk kell a gyerekek érzelmi szükségleteit, amely kis csoportban, vagy alacsony gyerek-felnőtt arány mellett valószínűbben történhet meg.

A kötődési minőség alakulását a gyerekek neme is befolyásolja: a kislányok hajlamosabbak biztonságos kötődést kialakítani gondozóikkal, mint a kisfiúk. Az eltöltött idő mennyisége pozitívan függ össze a biztonságos kötődés előfordulási gyakoriságával, az azonban nem számít, hogy a kisgyerekek milyen életkorban kezdik el az intézmény látogatását (12 és 48 hónap között). Érdekes módon a SES különbségek csak az otthoni színtereken és nem az intézményekben jelentkeztek, mintha az intézmények gondozói jobban megértenék, hogy mennyire fontos a gazdasági-szociális háttértől függetlenül mindenkivel hasonló módon foglalkozni.

A szülőkéhez hasonló érzékenyítő tréningek a napközbeni ellátásban dolgozó gondozóknak is segítségére lehet. Intervenciós kutatásukban Howes és munkatársai (1998a) például kimutatták, hogy ha családi napköziben dolgozó gondozók szenzitivitást fejlesztő tréningen vettek részt, a gondozásuk alatt lévő gyerekek gyakrabban mutattak biztonságos kötődést feléjük.

A jelek szerint tehát az intézményes napközbeni ellátás előnyökkel és hátrányokkal is járhat. Ez az ellátási típus a többihez képest jobb kognitív fejlődési mutatókkal és pozitívabb szociális viselkedésekkel jár együtt kisgyerekkorban, ugyanakkor főleg a nagycsoportos ellátások esetében több viselkedésproblémát és több gyermekbetegséget figyelhetünk meg. A gondozókkal kialakított kapcsolat nagyobb eséllyel biztonságos az egyéni helyzetekben, illetve a jó minőségű intézményi környezetben.

4.4.4. Az ellátás instabilitásának hatásai a fejlődési mutatókra

A legtöbb kutatás azt sugallja, hogy az ellátás instabilitása negatív következményekkel jár a gyerekek szociális fejlődése szempontjából. A gyerekek perspektívájából a gyakori változás a helyszínekben, gondozókban, társakban erősen stresszteli lehet, főleg, ha ezek a helyszínek nagyon különbözőek egymástól struktúrában, szabályokban, gondozói stílusban és viselkedési elvárásokban. A megjósolhatatlan, illetve a gyakori változások is megterhelők lehetnek. Ezek mind érinthetik a gyerekek napi rutinját, étkezési, alvási szokásait, a gondozó-gyerek kötődés formálódását, ezeken keresztül növelhetik a gyerekek stresszét, egészségi problémáit és önszabályozási nehézségeit (Fiese és mtsai., 2002).

Azok a gyerekek, akik gyakori, rendszeres pozitív figyelmet és reakciókat kapnak a gondozóiktól, mind az érzelmi-szociális, mind pedig a kognitív területeken jobb eredményeket mutatnak (Shonkoff és Phillips, 2000). A gyakori átmenetek és változások éppen ezért csökkentik a pozitív gyerek-gondozó interakciók gyakoriságát. Kutatások szerint (De Schipper és mtsai., 2004; Crockenberg, 2003; Youngblade, 2003) a nehéz temperamentumú gyerekek és a kisfiúk érzékenyebben reagálnak a fenti változásokra és a stresszre: nagyobb eséllyel mutatnak viselkedési problémákat, mint más kortársaik. Ugyanakkor az életkor is fontos szempont: a kisebbek nehezebben viselik az instabil körülményeket, a nagyobbak már hatékonyabban tudnak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez (Cryer és mtsai., 2005).

A korai intézményes napközbeni ellátás instabilitása (akár az ellátáson belül, akár a különböző ellátások között) tehát igen stresszteli a gyerekek számára, főleg a kisebb, a nehezebb temperamentumú és a fiúgyermek számára, s ezért ezek a gyerekek nagyobb valószínűséggel mutatnak viselkedési problémákat. Mivel a gyerekek többsége 2 vagy akár

több ellátási formában vesz részt 3 éves koruk előtt, a fenti eredmények a problémás viselkedésekre vonatkozóan fontos következtetéseket nyújthatnak a szülői döntésekhez és a koragyerekkori szakpolitikai beavatkozások kidolgozásához (Morrisey, 2009).

4.4.5. Hosszabb távú hatások

A korai, csecsemő- és kisdedkori élmények mindenképpen hatással vannak a későbbi életútra. *Az óvodai, iskolai beilleszkedést, sikerességet, illetve a későbbi tanulmányi, közösségi szereplést is befolyásolhatják azok az élmények, ismeretek, kialakított elvárások, amelyek az egészen korai életidőszakban voltak jellemzőek a gyerekeknél.* Az intézményes gondozással kapcsolatban még elég kevés hosszú távú prospektív adatunk van. Ezeket megpróbáljuk most összefoglalni a következőkben.

Az NICHD kutatás frissebb publikációiban (NICHD, 2003b, 2005; NICHD ECCRN, 2008; Belsky és mtsai., 2007; National Scientific Council on the Developing Child, 2007) számol be a vizsgálat harmadik hullámából (a hatodik osztályig) származó eredményekről.

- Bármely gondozási típusban eltöltött idő mennyisége együttjárt a viselkedési problémák számával az óvodában, az iskolába lépéskor és még első osztályban is, azonban ez a hatás eltűnt a 3. osztályra. Ugyanakkor a tanárok alacsonyabb szintű szociális kompetenciákról és akadémiai kompetenciákról számoltak be a gyerekek 8 éves korában, ha az első 54 hónapban több ellátásban részesültek a gyerekek.
- Azonban, ha típus szerint kategorizáljuk a mintát: minél több időt töltöttek a gyerekek bölcsődében a koragyerekkor idején, annál több „bomlasztó” (kötekedő, nem együttműködő) viselkedést mutattak a 6. osztályban. Természetesen itt nem klinikai értelemben vett viselkedésproblémákról van szó, hanem a viselkedési problémák folytonos skálán értelmezett spektrumáról.
- A gyerekek minél több pozitív élményt tapasztaltak meg társaiktól a korai napközbeni gondozásban, annál jobb szociális és kommunikációs készségeket mutattak 3. osztályban, annál szociálisabbak, kooperatívabbak és kevésbé agresszívok voltak, több barátjuk volt és jobban elfogadták őket, népszerűbbek voltak. Azok a gyerekek, akiknek negatív élményeik voltak a korai években társaikkal, agresszívabbak voltak, kevesebb barátjuk volt, valamint alacsonyabb szintű szociális és kommunikációs készségeket mutattak.
- Azok, akik több időt töltöttek kis létszámú csoportokban (max. 4 fős 2 éves korig, max. 7 fős 4,5 éves korig), szociálisabbak, kooperatívabbak voltak a 3. osztályban, azonban a tanáraik agresszívabbnak ítélték őket, ami azt jelezheti, hogy ezek a gyerekek szociális értelemben önkifejezőbbek és aktívabbak voltak, értve ezt pozitívan vagy negatívan egyaránt. A közepes nagyságú csoportokban már agresszívebb pontszámokat mértek a 3. osztályban. A nagyszámú csoportokban eltöltött idő mértéke és az iskolai szociális jellemzők között nem találtak összefüggéseket.
- Bármilyen ellátási típusba is járt a gyermek, a magasabb minőségű ellátások magasabb szókinccs pontszámokkal jártak együtt az 5. osztályban.
- Rutter és Maughan (2002) az NICHD adatokat vizsgálva azt találták, hogy a magasabb minőségű ellátás magasabb matematikai, olvasási és emlékezeti teljesítményekkel járt együtt iskoláskorban.
- Ki kell emelnünk, hogy a szülői hatások sokkal erősebb mutatóknak bizonyulnak hosszú távon is: azoknak a gyerekeknek, akiknek az édesanyjuk érzékenyebb, támogatóbb és válaszkésebb volt, magasabb pontszámokat kaptak olvasásból, matematikából, szókinccsból az 5. osztályban, tanáraik pedig sikeresebbnek ítélték őket a munkaszokásaikat, szociális kompetenciáikat illetően, és kevesebb problémás viselkedésről számoltak be a 6. osztályban.

A hosszútávú eredmények egyértelműen azt támasztják alá, hogy bár vannak a koragyerekkori napközbeni ellátásnak maradandó hatásai a későbbi életévekben, a szülői-családi hatások még a sok időt gyerekellátásban eltöltő gyerekek esetében is jóval erősebb és konzisztensebb előrejelzői az iskolai teljesítménynek és a tanárok által észlelt szociális működésnek, mint a korai nem-szülői gondozási formák hatásai.

Az NICHD kutatások mellett számos más kutatás is alátámasztja a koragyerekkori gondozás hosszú távú fejlődési következményeit. Hart és Risley's (1995) 9 éven át dolgoztak, figyeltek meg 42 családot, és azt az eredményt kapták, hogy a gyerekek szókincsének legjobb előrejelzője a felnőttek beszéde volt, beleértve a nem-szülői gondozókat is. A közösségi gyerekellátás ilyen értelemben pl. nagyon hatékony intervenciót jelenthet azoknak a szegény, hátrányos helyzetű gyerekek számára, akik nem tapasztalhatnak otthonukban gazdag nyelvi környezetet. Mivel a szókincs az egyik legjobb előrejelzője az olvasásnak (National Reading Panel, 2000), a gyerekgondozási környezet magas minősége és a gyerekek szókincs és olvasás teljesítménye között megmutatkozó hosszú távú összefüggés (nem csak alacsony gazdasági státuszú családokban) az oktatási döntéshozók számára fontos következtetés.

A „Cost, Quality and Child Outcomes Study” (Helburn, 1995) kb. 400 bölcsődét vizsgált meg az USA négy államában. Az eredeti cél a közvetlen hatások feltérképezése volt, de egy almintán longitudinális eredményeket is mértek egészen 7-8 éves korig (Peisner-Feinberg és mtsai., 1999). Statisztikailag kontrollálva az anyai iskolai végzettséget, a gyermek nemét, etnikai hovatartozását és a tanítás minőségét az első iskolai osztályban, a kutatók szignifikáns kapcsolatot találtak a 4 éves korban tapasztalat gyerekgondozás minősége és a gyerek 2. osztály után mért fejlődési mutatói között. A magas minőségű gondozásban részesülőknek magasabbak voltak a nyelvi és a matematikai készségei. Ugyanez a kutatás azt is megmutatta, hogy a magasabb minőségű gyerekintézményekbe járó kisóvodások jobb matematikai képességekkel rendelkeztek kisiskolás korban (Lamb, 1998).

Andersson (1992) svéd kutatása hosszú távú eredményeket mutatott fel: 128 család adataiból (alacsonyabb és közepes forrásokkal rendelkező területei két svéd nagyvárosnak) kontrollálva a családi háttérből, a gyerek neméből és intelligenciájából adódó faktorokat azt találták, hogy minél hamarabb került valaki csoportos gyerekközpontba, annál jobb akadémiai teljesítményt mutatott 13 éves korában. Azok a gyerekek, akik a második évükben vagy még hamarabb kerültek be intézményes gondozásba, 10-20%-al jobb teljesítményt mutattak 13 évesen azoknál, akik kizárólag otthon nevelkedtek a korai időszakban. Bár kis mintán született, ez a megdöbbentő erejű eredmény nyújtotta azt a korszakformáló hatást, amely révén elindultak az intézmények minőségi különbségeiről való eszmefuttatások, s amely kirobbantotta az igényt az amerikai viszonyok feltérképezésére. A svéd vizsgálatban egységesen pozitív eredményeket mutattak fel, és nem találtak minőségi hatást. Ez egyértelműen alátámasztotta a svéd ellátó rendszer egységesen kiemelkedő színvonalát már az 1970-es évek végétől.

Egy későbbi longitudinális svéd vizsgálatban a magasabb strukturális minőségű ellátás magasabb szintű matematikai képességekkel járt együtt 8 éves korban. Az érdekesség az volt, hogy mindez nem volt igaz a gyerekek 40 hónapos korában. A szerzők (Broberg és mtsai., 1997) így ezt a hatást „alvó-hatásnak” címkézték.

A jelek szerint a gondozó-gyermek kötődési kapcsolat is hosszú távú hatásokkal bírhat a gyermek számára. Egy követéses vizsgálatban Howes és mtsai. (1998b) azt találták, hogy az első gyermek-gondozó kötődési kapcsolat minősége összefüggött azzal, hogy a gyermek 9 évesen milyenek látta tanáraihoz és kortársaihoz fűződő kapcsolatát.

Érdekes magyar adalék, hogy Bass László és mtsai (2007) a Budapesti Longitudinális Fejlődésvizsgálat³⁵ másodelemzéséből a következő eredményekre bukkantak: „A gyermekek fejlődése némiképp eltérően alakult attól függően, hogy ki gondozta őket 1 éves korukban³⁶. Az 1 és 2 éves kor között a bölcsődében több betegséget kaptak el a gyermekek, mint otthoni körülmények között... A gyermekek iskolás, illetve fiatal felnőtt korukban eltérő fejlődést mutattak attól függően, hogy otthon nevelkedtek-e édesanyjukkal vagy sem. Az intellektuális fejlődés, illetve az iskolai teljesítmények tekintetében a bölcsődében, illetve a nagyszülőknél elhelyezett gyermekek jelentősen jobb eredményeket produkálnak, mint azok, akiket édesanyjuk nevelt 1 éves korukban. A magatartászavarok, illetve a későbbi deviáns viselkedésformák azonban jóval gyakoribbak a bölcsődében nevelt gyermekek esetében. ... A megfigyelt különbségek értelmezését megnehezíti, hogy a családban illetve bölcsődében nevelkedő gyerekek szociális státusza eltérő – az iskolázottabb anyák gyermekei nagyobb valószínűséggel bölcsődések – így a teljesítmény különbség fakadhat egyszerűen a társadalmi státusz eltéréseiből is.” (11.old.)

Összefoglalva, *a korai (főleg intézményes) napközbeni ellátás az iskoláskorban mért teljesítményekkel és viselkedésmutatókkal is mutat együttjárásokat. A korai ellátásban eltöltött nagyobb mennyiségű idő még iskoláskorban is viselkedéses problémákkal járhat, a magas színvonalú koragyerekkori gondozás pedig magasabb szintű iskolai teljesítménnyel függhet össze. Itt sem szabad elfelejteni, hogy a szülői-családi hatások egyértelműen erőteljesebb előrejelzői az iskolai szereplésnek.*

4.5. Kinek jó a bölcsőde és kinek nem? Lehet-e a bölcsőde protektív és ajánlott vagy éppen megterhelő és akár veszélyeztető?

A fentiekben összefoglalt eredmények átlagos, teljes vizsgálati mintákra vonatkoztatott hatásokról szólnak. Azonban mint már fentebb értekeztünk erről, nem gondolhatjuk, hogy az „átlag” megmutatja a valóság teljes spektrumát. Érdekes az összefüggéseket bizonyos alcsoportok, sőt akár egyének szintjén is értelmezni. A gyerekek (és családjaik) egyedisége, sokszínűsége, adottságaikban és sajátosságaikban való természetes különbözősége mindenképpen igényli ezt a nézőpontot. Bár társadalmi döntéseket általában a nagyszámok törvényei alapján hoznak meg, tisztában kell lennünk azzal, hogy bizonyos gyerekcsoportok nem az átlagos tendenciát mutatják³⁷.

4.5.1. A gyerek szociális-gazdasági-kulturális hátránya

A nemzetközi és a hazai kutatások is (Lee és Burkham, 2002; Nagy, 2008) azt mutatják, hogy a szegény és nem-szegény gyerekek közötti tanulási teljesítményben mutatkozó szakadék nagy része már óvodáskorban (4-5 évesen) megmutatkozik. A szegény családokból érkező gyermekek nagyobb eséllyel kezdik az iskolát korlátozott nyelvi

³⁵ MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Ranchburg Jenő és Horváth István

³⁶ A forrás szerint a 400-as mintából 1982-83-ra az egyévesek 9%-a rendszeresen bölcsődébe járt.

³⁷ Statisztikai értelemben – a normál eloszlás értelmében – az átlagot legalább a minta három nagyobb csoportja hozza létre. A relatív többség (kb. 65%), akik valóban az átlagos, vagy átlag körüli viselkedést, teljesítményt, hatást mutatják (de természetesen ez sem fogható fel homogén csoportnak), valamint az a két kisebb csoport, akik pozitív és negatív irányban akár jelentősen eltérnek az átlagtól, és ezzel egymás hatását pont kioltják.

készségekkel, egészségi problémákkal, szociális és érzelmi nehézségekkel, amelyek bizonyítottan interferálnak a tanulási folyamattal, és így teljesítményben mutatkozó lemaradást okoznak. A tapasztalatok szerint minél nagyobb ez a szakadék az iskola elején, annál kevésbé „dolgozható le” a későbbiek folyamán. Ugyanakkor ma Magyarországon az óvodáztatás intézményi feltételei sem elégségesek ahhoz, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek felhalmozódott hátrányait az óvoda érdemben csökkenteni tudja. A hátrányos helyzetű gyerekek és köztük különösen a roma gyerekek estében nagyon valószínű, hogy csak későn, 5-6 éves korban kerülnek óvodába (Havas, 2008).

A korai intervenciók irodalmából (Early Head Start, Sure Start, Abecedarian Project, High / Scope Perry Preschool, Milwaukee Project stb.) elég nyilvánvalóak a tények, hogy a jó minőségű koragyerekkori ellátások azon gyerekek számára, akik hátrányos helyzetből³⁸ indulnak, akár gazdaságilag³⁹, akár a szülők pszichés állapotából adódóan, kifejezetten védő, facilitáló jelentőségűek (lásd 5.4. fejezet). A veszélyeztetettség, a krízishelyzetek felismerésének és orvoslásának (például a hazai védőháló: gyermekjóléti szolgálatok, családsegítők, védőnői hálózat, gyermekvédelmi szolgáltatások; Herczog, 2001) hagyományai mellett a magyar Biztos Kezdet Program is eme időben folytonos, és nagyszámú gyerekcsoportokat érintő társadalmi probléma megoldására született. Célja elősegíteni az olyan hátrányos helyzetű térségekben élő gyermekek egészséges, és a későbbi életévekre vonatkoztatott sikeresebb fejlődésének személyi és tárgyi-környezeti feltételeit, akik számára nem elérhető bölcsőde, gyakran még óvoda sem (ld. www.biztoskezdet.hu, ld. 5.4. fejezetben részletesen).

Az olyan környezetben, amely gazdasági deprivációval és sok stresszrel jellemezhető, az a szülői feladat, hogy támogató, kognitívan stimuláló otthoni környezetet biztosítsanak egy gyermeknek, sokkal bonyolultabbá válik. *Az alacsonyabb jövedelmű családok gyerekei számára egészen más hozadéka van tehát a bölcsődei gondozásnak, mint az előnyösebb körülmények között növekedő gyerekeknek: ezeknek a gyerekeknek ez jelenti azt a stimuláló környezetet, mely kognitív és nyelvi fejlődésüket előmozdítja.* A bölcsőde-kutatók mellett érvelnek, hogy *ha az ellátás jó minőségű, a napközbeni gondozás stimulálja és támogatja az egészséges fejlődést: (a) a nyelvi stimuláció magas szintjével, (b) a fejlődési foknak megfelelő tanulást szolgáló eszközök, tárgyak elérésével, (c) pozitív érzelmi légkör teremtésével, amelyet az érzékeny és válaszkész gondozók nyújtanak, (d) a környezet felderítésére adott lehetőségek birtokában* (pl. NICHD, 2000b). Ezek a jellemzők gyakran nem adóttak a hátrányos helyzetű, szegény gyermekek otthonában, éppen ezért valós kompenzáló erővel bírhatnak a minőségi intézményes környezet adta feltételek. Azonban elmondhatjuk, hogy a szülők érzelmi jólléte, a pozitív szülői kapcsolat, a folyamatos szülői támogatás, a szenzitivitás és a megfelelő fegyelmezés elősegíti a gyerekek jóllétét még gazdasági nehézségek, családi problémák vagy más stresszes életesemény jelenléte mellett is (Demo és Cox, 2000), ezért a szülők informális és formális támogatása (ld. szövegdoboz) elengedhetetlen a hatékony és örömteli szülőség elérése érdekében.

³⁸ A családi háttértényezők megítélésénél számos kérdés felvetődik. Nagyon nehéz közvetlenül mérni egy család valós hozzájárulását forrásokhoz, szolgáltatásokhoz és megítélni a család pozícióját a szociális hierarchiában. A korábbi egyszerű indexek (ld. végzettség, foglalkozás) helyett manapság már a nívósabb kutatások olyan rizikó-indexekben próbálják megragadni egy-egy család szociális-gazdasági-demográfiai helyzetét, amelyben több fontosnak ítélt szempont egyidejű mérése történik (ld. részletesen pl. Danis és Kalmár, 2009).

³⁹ Persze felmerül a kérdés, hogy miért tekintik a gazdaságilag-szociálisan súlyosan deprivált, és alacsony iskolázottságú szülők gyerekeit szinte automatikusan speciális programra szorulóknak, míg a jobb helyzetű családokban nagyon gyakran nem derül fény azokra az érzelmi és értelmi nevelést, gondozást elhanyagoló élethelyzetekre (súlyosabb esetben bántalmazásra), melyek legalább annyira súlyosan érintik az ott növekedő gyerekeket (Shonkoff és Meisels, 2000).

Társas támogatás koragyerekkor idején

A gyermeki fejlődés és a szülői viselkedések, választások szempontjából az elérhető és igénybe vett informális és formális támogatási formák erős védőfaktorokként működhetnek. *Ha a család több környezeti kockázati faktoral kell, hogy szembenézzen (pl. tartósan szegény, szociálisan, kulturálisan elszigetelődött családok, vagy fogyatékossgal, súlyos betegséggel élő gyermekek családjai), mind az informális (partner, tágabb család, rokonok, barátok, szomszédok), mind pedig a formális (gyerekintézmények, családsegítés stb.) támogatások elérhetősége rendkívüli jelentőségű lehet a problémákkal való megküzdésben.* Már a terhesség alatt fontos az adekvát támogatási formák elérhetősége, mivel megfigyelések szerint ennek hiánya szülés utáni depresszióhoz, illetve nem-érzékeny szülői viselkedéshez vezethet (pl. Goldstein és mtsai., 1996). A szociális támogatásokat strukturális és funkcionális szempontok szerint elemezhetjük: strukturálisan azonosítható egy személy szociális hálóját (social network), amely a formális (szakemberek) és az informális (családi, baráti) támogatások körét foglalja össze. Funkcionálisan a támogatások lehetnek információátadó, anyagi jellegű, érzelmi, valamint értékkelő támogatások (ld. pl. Warren, 2005 összefoglalóját).

A szociális támogatások a nem közvetlenül ható tényezők körébe tartoznak, amelyeket csak valamilyen közvetítő faktorral (pl. gondozói elégedettség, énhatékonyság érzésre) való hatásban érhetünk tetten igazán (Crockenberg, 1988). A támogatási források minden fajtája, így a partnertől, másoktól (családtagok, barátok, szomszédok), illetve a szervezett támogató rendszerektől igénybevett segítség egyaránt a szülői magabiztossággal, és énhatékonyság érzéssel jár együtt (Warren, 2005; Nyström és Öhrling, 2004; bővebben ld. Danis, 2008).

A szegény gyermekek otthoni környezete általában kevésbé konzisztens gondozással, kevésbé támogató és kognitívan stimuláló otthoni környezettel jellemezhető, ahol nagyobb a környezeti rizikófaktorok száma, mint a középosztálybeli vagy a jómódú gyerekek esetében. Ezek a jellemzők úgy tűnik, jelentős nehézségeket jelentenek a gyerekek rövid- és hosszú távú fejlődésében. Ezzel szemben a jó bölcsődei gondozás védő és facilitáló tényezővé válhat a fejlődésükben (Kamerma és mtsai., 2003; Shonkoff és Phillips, 2000, Lamb, 1998), és ezzel megalapozhatja a gyerekek ellenálló, reziliens fejlődését (ld. szövegdoboz).

Reziliencia – avagy helytállni nehéz körülmények között is

A modern fejlődéslélektan a gyermekek fejlődéséről úgy gondolkodik, hogy azt meghatározó védő (protektív) és kockázati hatások kölcsönhatása alakítja. A mind nagyobb szakirodalmi háttérrel rendelkező ún. reziliencia (rugalmas ellenállóképesség, megküzdőképesség) kutatások szerint *a protektív (védő) tényezők esélyt adnak arra, hogy a rizikó (kockázat) által érintett egyén elkerülje a negatív kimenetelt.* Garmezy és munkatársai (1984) a protektív mechanizmusok három fajtáját írták le:

- a *kompensációs modellben* a stressz és a védőfaktorok összeadódnak és „kioltják” egymást, ezzel normális fejlődési utat eredményezve (ilyen pl. a szociális támogatás esete, vagy deprivált környezet esetén a bölcsőde védő szerepe),
- a *kihívás modellben* egy adott stresszfaktor és az azzal való sikeres megküzdés kompetenciát kialakító vagy növelő szerephez jut (ez a hatás csupán mérsékelt stressz esetén feltételezhető: pl. serdülők gazdasági válság idején: a nehéz családi helyzet felkészíti őket a későbbi gazdasági problémák megoldására; nagymértékű stressz esetén viszont szenzitizáció is feltételezhető),
- az *immunizálódás modellben* a védőfaktorok egy bizonyos rizikófaktor fellépte esetén segítik a gyermek sikeres adaptációját, egyébként attól független önálló jótékony hatással nem rendelkeznek (pl. bölcsődei-óvodai elszakadás különbözik azoknál, akik még soha nem voltak távol az édesanyjuktól, és akik már voltak).

A reziliencia, avagy rugalmas ellenállóképesség egy olyan jelenséget ír le, amikor annak ellenére megfelelő vagy jó fejlődési kimenet figyelhető meg, hogy a gyermek akár számos rizikótényezőnek van kitéve (Rutter, 1999). Számos kutatási területen találtak ilyen hatásokat (ld. Werner, 2000 összefoglalóját), mint pl. gazdasági nehézségek, szülői mentális betegségek, drogfogyasztás, gyermekbántalmazás vagy elhanyagolás, serdülőkori anyaság, születési problémák esetén. A jelenség másik jelentős fajtája az, amikor egy gyermek kompetenciát és kapacitást mutat arra, hogy nagymértékű stressz alatt jól működjön. A jelenség harmadik változata pedig a sikeres felépülést jelenti egy megrázó gyermekkori traumából (pl. háború vagy természeti katasztrófák). A rizikó- és védőfaktorok arányában számíthatunk az egyén sérülékenységére vagy ellenállóképességére. Fontos kiemelni, hogy a gyerekek reziliensek lehetnek a rizikó- és stresszfaktorok bizonyos fajtáival szemben, míg másokkal nem. A reziliencia tárgyalásánál a rizikó átfogó szintje kiemelten fontos, amely a fentiekkel összhangban a rizikófaktorok nagy számát vagy sokféleségét érinti. Ugyanígy az egyéni sebezhetőség, a rizikóra adott érzékenység is meghatározó, ezek genetikailag, illetve a nagyon korai tapasztalatok révén lehetnek megalapozva (pl. temperamentum, kognitív szint) (Rutter, 1999).

Témánk esetében a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek számos kockázati tényező mellett valódi támogatást, megerősítést és fejlesztő hatásokat nyerhetnek, ha minőségi napközbeni ellátásban vehetnek részt. E védőfaktor megalapozhatja a gyerekek hosszútávú megküzdését, ellenállóképességét, és annak dacára, hogy nagyon nehéz sorból indultak, egyéni sikereket érhetnek el, vagy legalábbis erre az esélyük jelentősen megnő. Természetesen a hosszútávú hatások a támogatás folyamatosságában is rejlenek, így a korai gondozás mellett a későbbi iskolai környezetnek is kiemelkedő szerepe van.

A Welfare, Children, and Families: A Three-City Study elnevezésű projektben a napközbeni ellátás (2-4 év) kifejezetten alacsony szociális státuszú gyerekekre gyakorolt hatásait vizsgálták Votruba-Drzal és mtsai. (2004). Minél magasabb szintű volt az ellátás minősége, annál inkább segített elő a gyerekek szociális és érzelmi fejlődését a bölcsőde. Ellentétben más megfigyelésekkel, a nagyobb óraszámú bölcsődei lét ebben a konstellációban a gyerekek képességeit erősítette, és csökkentette a viselkedés problémákat. A sokórás bölcsőde látogatás csak rossz minőségű intézmény esetén volt negatív hatású.

A National Longitudinal Survey of Youth (NLSY) adatait használva Caughy és mtsai. (1994) azt találták, hogy az első 3 évben megvalósuló bölcsődei gondozás jobb matematikai készségeket jelzett előre a szegény gyerekek esetében.

Loeb és mtsai. (2004) kutatásában 12-42 hónapos szegény gyerekek esetében a bölcsődei gondozás magasabb szintű kognitív képességekkel jár együtt. Az eredményeket árnyalja az, amit az NICHD kutatásokból is tanulhattunk, hogy azok a gyerekek, akiknek érzékenyebb, válaszkezebb, támogatóbb szülei voltak, magasabb fokú kognitív képességeket mutattak. Erősebb szociális kompetenciákat mutattak azok a gyerekek, akiknek gondozóik magasabb képesítésűek voltak.

Dearing és mtsai. (2009) nagyon friss tanulmánya az NICHD adatokra támaszkodva azt találta, hogy a magas minőségű ellátás csecsemő és kisgyerekkorban (6-54 hónapos) befolyásoló tényezőként viselkedik a család gazdasági státusza és a gyerekek matematikai és olvasási teljesítménye között (4,5-11 éves kor között). Vagyis azoknál a szegény gyerekeknél, akik jó minőségű ellátásban részesültek kisgyerekkorban, kevésbé jellemző, hogy az alacsony gazdasági státusz előrejelezné az alacsonyabb iskolai teljesítményt. Tehát a jó minőségű gyerekegellátás egyértelműen segít a hátrányos helyzetű gyerekek fejlődésében, kompenzáló hatásként lép fel. A szerzők mennyiségi hatást is találtak: ez a védő funkció akkor volt nagyobb, ha több időt töltöttek a gyerekek az említett életkorban bölcsődében. Azonban már egy rövidebb epizód valamikor az első 4,5 évben is jobb teljesítményt jelzett előre az iskolában.

Leseman (2009) összefoglalásában is kiderül, hogy a jó minőségű bölcsődei-óvodai ellátás jó hatással lehet az alacsony jövedelmű és etnikai kisebbségek nyelvi és kognitív képességeinek fejlődése szempontjából, és ez már a közepesnél jobb minőségű ellátásnál is érvényesülhet („közepes mértékű haszon”), ahogy azt Svédországban, az USA-ban, vagy akár Angliában megfigyelték (Andersson, 1992; National Institute of Child Health and Development Early Child Care Network, NICHD ECCN, 2002, Sylva és mtsai., 2004).

A hátrányos helyzetű gyerekeknél a bölcsődébe járás pozitív hatásai tehát akkor erőteljesebbek, ha a bölcsőde magasabb minőségű⁴⁰, a gyerek az iskolába lépés előtt nagyobb időintervallumot és nagyobb intenzitású élményt (több óra) kapott, és ha alacsony iskolázottságú környezetből jött. Ezek a tényezők együttesen határozzák meg a kompenzatórikus hatást. A kutatások eredményei alapján viszont a nagyon korai, nagyon intenzív alternatív ellátás még ennél az alacsonyabbnál sem lehet ajánlott!

Az utóbbi években érdekes vita alakult ki a bölcsőde jótékony hatásaival kapcsolatban. A tanulmányok közül néhány azt állítja, hogy a jó minőségű ellátás leginkább az alacsony gazdasági státuszú gyerekeknél jelent előnyt, mások azt vallják, hogy nincs különbség a hatékonyság tekintetében a szociális-gazdasági státusz alapján.

Az NICHD (2002c, 2003d) érdeklődött az iránt is, hogy a hátrányos helyzetű (szegény, egyszülős családokban nevelkedő, kisebbségi) gyerekek vajon többet profitálnak-e a magas minőségű szolgáltatásokból, mint más társaik. Eredményeik szerint a minőségi szolgáltatások és a fejlődési kimenetek hasonlóan függték össze függetlenül a gyerekek családjának szociális, gazdasági jellemzőitől. Azonban a gyerekek általános fejlődési szintje fontos különbségeket hozott. Azok a gyerekek, akik 1,5 évesen lassabb, későbbi fejlődést mutattak, nagyobb előnyt élveztek a jó minőségű ellátásokból, mint társaik (NICHD és Duncan, 2003e). Vagyis úgy tűnik, hogy *a gyerekek fejlődési státusza, általános működési szintje meghatározóbb az ellátás minőségéből fakadó előnyök kamatoztatása tekintetében, mint önmagában a szocioökónómiai vagy etnikai státusz.*⁴¹

Ugyanakkor érdekes eredményt mutattak fel McCartney és mtsai. (2007) az NICHD adatok alapján, akik azt találták, hogy az alacsony gazdasági státuszú gyerekek egyértelműen profitáltak abból, ha magas minőségű gyerekeintézménybe jártak, de nem találtak egyértelmű bizonyítékot arra, hogy a rossz minőségű intézmény további veszélyeztető faktorrá lépett volna elő. Vagyis szignifikánsan jobban teljesítettek azok a gyerekek, akik jó minőségű ellátásban részesültek a kizárólag otthon nevelkedettekhez képest. Akik viszont alacsony minőségű intézménybe jártak, vagy nem különböztek, vagy valamelyest jobban teljesítettek, mint otthon nevelkedő társaik. Fontos megjegyezni, hogy ezek az eredmények csak a koragyerekkori teljesítményekre vonatkoztak, nem mérték a későbbi következményeket.

4.5.2. A szülők pszichés állapotából adódó hátrányok

A kutatásokból tudjuk, hogy depressziós anyák gyermekei nagyobb eséllyel lesznek bizonytalanul kötődők, mint az egészséges szülők csecsemői (pl. Murray, 1992; Teti és mtsai., 1995; ld. továbbá Martins és Gaffan 2000-es meta-analízisét); krónikus depresszió esetén pedig a depressziós szülő gondozásának való kitettség is fontos szempont.

⁴⁰ Sajnos több kutatás szól arról, hogy az alacsony gazdasági helyzetű családok gyerekei hajlamosabbak alacsonyabb minőségű ellátást igénybe venni.

⁴¹ Ezeket az eredményeket limitálhatják azok a tények, miszerint a kutatásba nem vontak be pl. serdülő szülőket a gyerekeikkel, sőt nem volt nagy számú nagyon szegény sorból származó gyermek sem a mintában (NICHD, 2006)

A szülők mentális állapota miatt veszélyeztetett gyerekek számára a korai intézményes napközbeni ellátás, amennyiben magas minőséget képvisel, valódi védőtényező lehet a hátrányos helyzetben lévő és/vagy megkésett fejlődésű gyermekek számára. Azoknak a depressziós anyáknak a gyermekei, akik napközben bölcsődében nevelődnek, kevésbé mutatnak bizonytalan kötődést, mint azok, akiket végig az édesanya gondoz (Cohn és munkatársai, 1991).

Posztnatális – szülés utáni - depresszió

A gyermekek születése utáni szociális támogatást nemcsak a gyermekek, hanem a szülők mentális egészségével kapcsolatos megfontolások is indokolják. Az újdonsült anyák és apák ugyanis nagymértékben veszélyeztetettek a depresszió előfordulására (pl. Campbell és mtsai., 1992). A kutatások szerint a posztnatális depresszióra leginkább azok az anyák veszélyeztetettek, akik már előzőleg olyan személyiségvonásokkal és mentális jellemzőkkel bírtak, mint a szorongás, törekeny önbecsülés, az asszertivitás hiánya, illetve akiknél előfordultak korábban pszichiátriai megbetegedések. *A klinikai súlyosságú terhességi depresszió az átlagos populáció 7-12%-ában, míg a szülés utáni depresszió 10-15%-ában fordul elő* (pl. Cooper és Murray, 1997; O'Hara és Swain, 1996); *a posztnatális időszakban a nők 25-50%-a él át rövidebb időtartamú depresszív hangulatváltozást.*

A posztnatális depresszió előfordulására nézve a kutatások több rizikófaktort is beazonosítottak, melyek között az egyéni jellemzők mellett (korábbi pszichopatológia, a terhesség alatti pszichés problémák, terhességi szorongás, alacsony önbecsülés, gyermekgondozási stressz, a csecsemő nehéz temperamentuma, stresszes életesemények, a házastársi kapcsolat rossz minősége) *számos szociális tényező is megjelenik: a szociális támogatás hiánya, egyedülállóság, alacsony SES, nem kívánt / nem tervezett terhesség* (ld. O'Hara és Swain (1996), valamint Beck (2001) meta-analíziseit). Orr és Miller vizsgálatában (1997) azoknál a nőknél, akik nem az adott időre tervezték a terhességüket kétszer, akik nem is akarták a terhességüket négyszer volt gyakoribb a posztnatális depresszió azokhoz képest, akik tervezték a gyermeket. Leathers és munkatársai (2000) vizsgálatában azok a nők voltak leginkább veszélyeztetettek a posztnatális depresszióra, akik tervezték ugyan a gyermeküket, de párjuk nem kívánta a gyermek megszületését (mintájuk 13,7%-a). A fentiekén kívül az anyai distressz egyik nagyon alapvető forrása lehet a szülés utáni első hónapokat vagy akár a későbbi időszakot jellemző kimerültség, fáradtság, alváshiány is (pl. Bozoky és Corwin, 2002; McQueen és Mander, 2003; Nyström és Öhrling, 2004), amely az anyák jelentős részét (40-60%-át) érinti legalább az első 3 hónapban.

Az apák szintén tapasztalhatnak már a várandósság ideje alatt is depressziót, alvászavarokat, étvágycsökkenést (Jordan, 1996). Ez a distressz feltételezhetően a nagyobb gazdasági és érzelmi felelősségvállalással függhet össze. Más egyéb stressz faktort jelenthetnek még a partnerrel való szexuális konfliktusok, a saját szülőikkel kapcsolatos fel nem dolgozott attitűdök, a családon kívüli kapcsolati háló szűkülése, lehetséges szülői minták hiánya vagy megtagadása, idő- és energiahiány a munkahelyen és otthon (Nyström és Öhrling, 2004; Condon és mtsai., 2004).

Howes és Segal (1993) egy fontos intervenciók jelentőségű kutatásukban bántalmazott vagy elhanyagolt kétéves gyerekeket figyeltek meg, akik a nehezített családi környezetből magas színvonalú átmeneti otthonba kerültek. A megfigyelt gyerekek fele már 2 hónap után a biztonságos kötődés viselkedési jeleit mutatta gondozója felé. Ennek értelmében *a bölcsődei, óvodai, nevelőotthoni gondozókkal kialakuló biztonságos kötődési kapcsolat csökkenheti a pszicho-szociális zavarok kialakulásának esélyét olyan gyerekeknél, akik az otthoni környezetük zavart, diszfunkcionális.* Vagyis az otthonon kívüli ellátás ezekben az esetekben is védőfaktorként működhet.

4.5.3. A gyerekek karaktere, a családok egyedi sajátosságai

A gyerekellátás hatásai, mint fentebb láttuk, számos tényezőtől függenek: az ellátás mennyiségi és minőségi jellemzőitől, típusától, a kezdeti életkortól, a gondozás stabilitásától. Mindezekon túl *bizonyossággal állíthatjuk, hogy az egyes gyerekek egyéni jellemzőin (pl. adottságok, temperamentum, nem, betegségek⁴²) és az adott családok sajátosságain (gazdasági helyzet, a munka iránti attitűdök, szülői gondozás minősége) is múlik a választott gyerekellátás hatása.* Egészen konkrétan pl. a korai csecsemőkortól eltöltött hosszú órák egy intézményben romboló hatású lehet egy nehéz temperamentumú, érzékeny gyerekek, míg egy más helyzetben lévő (pl. gazdaságilag-szociálisan hátrányos helyzetű családból származó) gyerekek ugyanez a konstelláció éppen hogy kedvező kimenetekhez vezethet. (Owen, 2003).

A gyermekek fejlődése mind a gyermek biológiai adottságainak, mind a környezet és a gondozók lehetőségeinek, mind pedig e két tényező folyamatos egymásra hatásának folyamánya, eredménye (Bronfenbrenner és Ceci, 1994; Sameroff és Fiese, 2005; magyarul Danis és Kalmár, 2009). A gyerekek sajátosságai egyértelműen befolyásolják, hogy hogyan reagálnak a környezeti ingerekre, illetve ők maguk hogyan befolyásolják saját környezetük reakcióit. Ennek fényében a *gyerekellátás minőségének hatásai nagyon változhatnak aszerint, hogy milyen gyerekekkel, családi konstellációval, egyéni körülményekkel állunk szemben.*

Bár a gyerekek egyéni fejlődési útjai közötti különbségek elemzése módszertanilag nagyon nehéz, néhány nagymintás kutatás lehetőséget ad általánosítható következtetések levonására is, pl.:

- A gyerekellátás minősége meghatározóbb azoknál a gyerekeknél, akik alacsonyabb kognitív képességekkel rendelkeznek (NICHD, 2002)
- A fiúk érzékenyebben reagálnak a bölcsődei tapasztalatokra: tanulási és kognitív teljesítményük érzékenyebb a korai tapasztalatokra, mint a kislányoké (pl. Brooks-Gunn és mtsai., 2002).
- A szociálisan visszahúzódó csecsemők jobb kortárskapcsolatokat építenek ki magas minőségű intézményekben, míg nehezen tudtak sikeresek lenni az alacsony minőségű intézményekben (Volling és Feagans, 1995).
- A családi sajátosságok - pl. az otthoni kognitív stimuláció mértéke – mérsékelten ugyan, de visszatükrözik a gyerekellátás minőségének hatásait. A kevésbé stimuláló otthoni környezetből induló gyerekek közül azoknak jobb az 5-6 éves kori olvasási készsége, akik már első életévük előtt bekerültek a bölcsődébe. Míg azok a gyerekek, akiknek jobban stimuláló otthonuk volt, ha egy éves koruknál hamarabb kerültek intézménybe, akkor alacsonyabb olvasási pontszámuk lett azokhoz viszonyítva, akik később kerültek intézménybe (Caughy és mtsai, 1994)
- Ugyanígy az anyai iskolázottság is, amely persze szorosan összefügg az otthoni környezettel, jelentős befolyásoló tényezője (moderátora) a gyerekellátás minőségi hatásainak (Peisner-Feinberg és mtsai., 2001).

⁴² Magyarországon az 1990-es évekig az oktatáspolitikai szegregált oktatást-nevelését preferált a fogyatékosokkal élő, vagy más okból különleges bánásmódot igénylő gyerekek számára. Számos speciális intézmény alakult e célok kielégítésére. Mára már az intézmények közel egyharmada dolgozik teljesen integrált vagy részlegesen integrált működéssel. Mint ahogy a bölcsődék lefedettsége önmagában is alacsony hazánkban, a legtöbb speciális bánásmódot igénylő gyereket otthon nevelik. Bár az óvodákban ma is norma a szegregáció, a változás mindenképpen elindult. 1996-tól az óvodák a beszéd-problémákkal rendelkező és az enyhén értelmi fogyatékos gyerekek után két egészséges gyermek normatív támogatását, míg a mozgássérült és érzékszervi fogyatékos gyerekek, autisták, és középsúlyos értelmi fogyatékosok után három gyermek normatív támogatását kapják. (Country Note for Hungary, 2004)

Stressz és sérülékenység a bölcsődében

A korai napközbeni ellátás hatásai korántsem univerzálisak. A gyerekek adottságaiból, temperamentumából, valamint a családok sajátosságaiból adódó különbségek a nem-szülői gondozáshoz való alkalmazkodást és annak hatásait is nagyban befolyásolhatják. A bármilyen (biológiai, pszichológiai, társadalmi) okból érzékeny vagy veszélyeztetett gyerekek esetében kiemelten fontossá válik a gyerekegészségügyi magas minősége. Nagyon úgy tűnik, hogy a napközbeni gondozás minőségének hatásai akkor erőteljesebbek, ha a gyerekek egyéni vagy környezeti kockázatoknak vannak kitéve.

A gyermekek bölcsődei létét vizsgáló számos kutatás alátámasztotta azt, hogy a gyermekek különbözőképpen élik meg ezeket a helyzeteket. Ahnert és mtsai. (2004) kutatásukban beszoktatás ideje alatt vizsgálták a gyerekek viselkedéses és biológiai (stresszhormon-szint) reakcióit. Az eredményekből egyértelműnek tűnik, hogy függetlenül az anya-gyermek kötődés minőségétől, a gyerekek számára stresszteli a beszoktatás időszaka. A beszoktatás ideje alatt a kortizol-szint az otthonihoz képest még akkor is megemelkedik, ha az anya jelen van a beszoktatási idő alatt, és egyre magasabb az első két hétben, amikor a gyerekek egyedül maradnak az intézményben. Bár minden gyerekénél mérhető az emelkedett stressz-szint, a biztonságosan kötődő csecsemőknek határozottan alacsonyabb a kortizol-szintjük az alkalmazkodási fázisban, egyértelműbb viselkedéses jeleket adnak a szülők felé: többet sírnak és nyugtásködnak, ami a szülő megnyugtató magatartását hívja elő.

Már beállt rendszerben Watamura és mtsai. (2003) kortizol (stresszhormon) szint emelkedést találtak mind csecsemőkénél, mind típegőkénél a bölcsődékben töltött nap folyamán is. (Nem találtak viszont ilyen emelkedést azoknál a gyerekekénél, akik otthon töltötték a napjaikat.) Ez a hatás mérsékelt volt csecsemőkre, a legerőteljesebb a 2 és 3 év közöttiekre vonatkozott. A szerzők azért tervezték a kutatásukat, hogy teszteljék azt a hipotézisüket, hogy a bölcsőde főleg azoknak a gyerekeknek stresszteli, akik félénkek. A 18-24 hónapos gyerekekénél a kortárs játék lesz az elsődleges aktivitás a bölcsődékben, ekkortól a szégyenlős, félénk gyerekeknek problémát jelenthet játékpártnerként viselkedni a szociálisan magabiztosabb és kompetensebb gyerekek mellett. Így számukra a bölcsődei lét stressztelibb lehet, mint kevésbé reaktív társaiknak. A szerzők megerősítették a hipotézisüket, miszerint nem minden gyermekénél mérhető kortizol-szint emelkedés a nap folyamán, csak elsősorban a szégyenlős és félénk gyerekekénél, akik kevesebbet és kevésbé örömtelien játszottak más gyerekekkel.

Crockenberg (2003) – reagálva Watamura-ék értekezésére – alternatív hipotézisként azt gondolja, hogy a kortizol különbségeket magyarázhatja (legalább részben) az ellátás minőségében rejlő különbség is. Pl. a rossz gondozói minőség magyarázhatja a félénk, visszahúzódo viselkedés és a stressz érzésének emelkedését is. A szerző a kutatások alapján valószínűsíti, hogy azok a gyerekek, akik negatívan és intenzíven reagálnak új, szokatlan vagy frusztráló ingerekre, valószínűleg stresszesebbek lesznek az egész napos intézményi gondozásban. Az, hogy egy gyerek hogyan fog viselkedni egy helyzetben, függ a gondozói minőségtől: a preferált szabályozó stratégiától, az elérhető bölcsődei aktivitások fajtájától és sokszínűségétől, a csoport összetételétől és tevékenységpreferenciáitól, valamint a gondozók viselkedésszabályozást segítő képességétől is. Ez a nap folyamán az idő múlásával egyre nehezebb feladat lehet: a fokozódó stressz-jelek hatására a gondozók is egyre stresszesebbek és megterheltek lehetnek, és kevésbé van esélyük a hatékony válaszok adására.

Greenspan (2003) klinikai perspektívából tekint a kérdésre. Tapasztalataik szerint azok a gyerekek, akik túlságosan, vagy nagyon kevésbé érzékenyek az olyan érzékelési modalitásokra, mint érintés, hangok, mozdulatok, kifejezetten sérülékenyek lehetnek azokban a helyzetekben, amelyeket nem lehet egyénre szabni. Vagyis pl. azok a babák, akik nagyon érzékenyek a hangokra, nagyon gyorsan túlterhelődnek zajos, csoportos helyzetekben. Olyan gyerekek számára, akiknek hallási problémáik, vizuális, illetve nyelvi nehézségeik vannak, szintén nehezebb lehet alkalmazkodni csoportos helyzetekhez. Ezeknek a gyerekeknek – legalábbis a korai időszakban mindenképp – sokkal inkább egyszemélyes gondoskodásra van szükségük, ahol valóban figyelembe tudják venni egyéni szükségleteiket.

Azoknak a gyerekeknek, akiknek családi körülményeik problematikusak (családi konfliktusok, stressz, elhanyagolás, bántalmazás stb.), vagy akiknek a viselkedés- és

érzelemszabályozás terén akadnak nehézségeik (pl. képtelenek kedvüket, hangulatukat, viselkedésüket – beleértve agressziójukat – szabályozni), szintén nehezebb a csoportos együttlét. Az érzelemszabályozás első lépcsőfokain, ahol a figyelmüket, a hangulatukat, a viselkedésüket tanulják meg szabályozni, és kezdetleges probléma-megoldási képességre tesznek szert a kölcsönös érzelmek és gesztusok kifejezése révén, főleg egyszemélyes kapcsolatra van szükségük. Amint a felsőbb szinteken már nemcsak a mimika, a gesztusok, hanem a nyelvi, kommunikációs eszközök is rendelkezésre állnak a tanulási folyamatban, a kortársak és az alternatív gondozók is nagyban hozzájárulhatnak ezekhez a folyamatokhoz.

A nagyon vegyes, gyakran akár egymásnak ellentmondó eredmények a nem-anyai gondozás hatásaival kapcsolatban abból is származhatnak, hogy a kutatók gyakran figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a gyerekek különbözőképpen fogékonyak a különböző hatásokra (Pluess és Belsky, 2009). A nehéz gyermeki temperamentum és a különböző gyerekellátási sajátosságok interakciójának vizsgálatai arra jutottak, hogy a nehéz temperamentumú gyerekek több viselkedési problémát mutattak, ha szegényes gondozói környezetbe kerültek, és kevesebbet, ha jó minőségű gondozói környezetbe kerültek, mint könnyű temperamentumú társaik. Ezek szerint a negatív emocionalitású gyerekek érzékenyebbek a napközbeni ellátás minőségi különbségeire, mint más kisgyerekek.

Mindennek igen fontos következménye van a közgondolkodás alakítására, s ennek hátterében a szakpolitikai üzenetekre vonatkozóan. *Hibás lehet egy-egy korgyerekkori gondozási formát (ld. otthon vs. intézményi), vagy problémára adott választ (pl. otthon maradok sokáig vs. minél hamarabb mások segítségét is kérem) jelentős mértékben preferálni, követendő példának nyilvánítani más megoldásokkal szemben. Mind a gyermekek temperamentuma, adottságai, sajátosságai, mind pedig a családok életvitelében, körülményeiben megmutatkozó különbségek azt vonják maguk után, hogy a problémákra adott válaszok sokfélék lehetnek, amit a társadalompolitikának és a közönségnek tiszteletben kell tartania. A legtöbb fejlett országban ezért ma a szülői döntés előtérbe helyezése az elismert cél, vagyis annak biztosítása, hogy valóban a szülőkön múljon, hogy egyikük, vagy mindketten dolgoznak-e, és hogy a gyerekek gondozását, nevelését hogyan oldják meg napközben. Az egyirányú, az eltérő álláspontokat és élethelyzeteket nem toleráló szakpolitikai üzenetek és közéleti kommunikáció ezért hibás, sőt veszélyeztető is lehet.*

4.6. Záró gondolatok a nem-szülői gondozás hatásairól

A fejezetben részletesen ismertetett kutatási eredmények alapján erősen úgy tűnik, hogy a nem-szülői gondozás különböző aspektusainak mérsékelt hatásai mellett egyértelműen az otthoni, szülői hatások tűnnek erőteljesebb befolyásoló tényezőnek. Vagyis, mint már korábban kihangsúlyoztuk, szó sincs arról, hogy a napközbeni ellátás (akár pozitív, akár negatív irányban) erőteljesebben befolyásolná a fejlődést, mint az otthoni gondozás-nevelés⁴³ ..

Téves lenne viszont mindebből azt a következtetést levonni, hogy az eredmények nem adnak alapot arra, hogy a szülők és a szakemberek aggodalmukat, és ezzel együtt erőteljes elvárásaikat fejezzék ki a korai napközbeni ellátásokkal kapcsolatban. A magas

⁴³ Ez az oka annak is, hogy azok a kutatások, melyek a családi háttér jellegzetességeiben rejlő különbségeket nem képesek megfelelően megragadni, nagy valószínűséggel nem találnak átlagos különbséget a kizárólag otthon és napközbeni ellátásban is nevelkedő gyermekek között.

minőségű ellátások az alacsonyakkal szemben szisztematikusan pozitívabb fejlődési kimenetekkel párosulnak, de akár a kizárólagos otthoni gondozáshoz képest kiegészítő gondozásként is (nem túl korán, nem túl nagy óraszám) pozitív hozadékokkal járhatnak, legfőképpen hátrányos helyzetű csoportokban és azokban a családokban, amelyek valamilyen oknál fogva diszfunkcionálisak, és nem képesek megfelelő feltételeket biztosítani a zavartalan, egészséges fejlődéshez. Ennek ellentéte is igaz, a rossz minőségű, korán megkezdett, instabil körülmények között, sok órát intézményben tartózkodó gyerekek némi kockázatnak vannak kitéve a fejlődésüket tekintve. Ahogy a perspektívánk a nagyszámú csoportok felől az egyedi gyerekek felé szűkül, egyre nyilvánvalóbb, hogy mennyi tényező befolyásolja egy gyermek fejlődését otthoni és az otthonán kívüli környezetekben egyaránt. A döntéshozók számára ezért a társadalmi, demográfiai szempontok alapján megkülönböztethető csoportok eltérő érdekeinek figyelembe vétele elsődleges fontosságú.

S bár a tanulmány fő kérdésköre a családpolitikai koncepciók és szolgáltatások tárgyalására terjed ki, hadd térjünk ki két gondolat erejéig még a szülők szerepére és döntéseire. Az eredmények egyértelműen azt sugalmazzák, hogy a társadalom felelőssége magas minőségű napközbeni ellátást biztosítani annak érdekében, hogy a munkaerőpiaci kívánalmak (minél több nő munkavállalása) teljesülése ne veszélyeztesse a gyerekek fejlődését. De vegyük észre, hogy az eredmények másik vonatkozása szerint a társadalom jövő generációba való befektetése abból a szempontból is érvényesülni látszik, ha a szülők támogatásába, informálásába, „képzésébe” is befektet az állam. Mivel a jelek szerint a szülői hatások a legerőteljesebbek egy gyermek fejlődésére nézve, a fejlődéslélektani perspektívából nem elég azon gondolkodni, hogy a gyerekellátás milyen hatásokkal jár, ha a társadalmi-gazdasági körülmények miatt egyre több gyerek egyre korábban veszi igénybe ezeket a szolgáltatásokat, illetve a minőségi szolgáltatások hogyan javítják a jövő generációjának esélyeit. *Az adekvát kérdés: milyen eszközökkel képes a társadalom biztosítani azt, hogy a gyermekek otthon és az otthonukon kívül is megkapják azt, amire szükségük van az egészséges fejlődésükhöz.* A szülői tudás, attitűd és viselkedés formálása (amely nemcsak az otthoni nevelést, hanem pl. azokat a szülői döntéseket is meghatározhatja, hogy „mikortól, hová, mennyi időre és milyen körülmények közé adom a gyermekemet, míg én dolgozom”) egy sor intervenciós eszköz igényének és társadalmi támogatottságának kérdését veti fel. A fejlődéslélektani nézőpont a szociálpolitikai döntéshozásoknál tehát egyértelműen a minőségi napközbeni ellátás elérhetővé tétele mellett a szülői szerep és feladatok komplex támogatásának kiemelésével képviselhető.

V. A CSALÁDPOLITIKA ESZKÖZRENDSZERE ÉS HAZAI GYAKORLATA

Az utóbbi évtizedekben lezajlott (az előző fejezetekben ismertetett) társadalmi változások és a tudományos ismeretek bővülése révén a családpolitika mint társadalomformáló eszköz funkciójáról való nemzetközi gondolkodás mára jelentősen átalakult. A családtámogatásokat itt tág keretben értelmezzük, beleértve minden olyan állami beavatkozást, ami a családok döntését a nők munkába lépésével és a gyermekgondozással kapcsolatban befolyásolja, életvitelét és mindennapjait alakítja.

A nők munkaerőpiaci aktivitása és a gyermekvállalás összeegyeztetése már régen (és ma is) kiemelt kérdésköre a családpolitikai döntéshozatalnak. Ezt azonban két újabb szempont hangsúlyossá válása kísérte az utóbbi években. Az egyik annak felismerése, hogy a női munkavállalás viszonylagos rugalmassága általában nem jár teljes mértékben együtt a tradicionálisan női szerepekhez kötött háztartási és gondozási munkák családon belüli munkamegosztásának átrendeződésével, ezért a nők terheinek csökkentése érdekében a társadalmpolitikai eszköztárnak szükséges ebben az összefüggésben a pozitív irányú változások előhívására törekedni. Másrészt, mivel a növekvő női munkavállalással párhuzamosan a gyerekek egyre kisebb kortól egyre több időt töltenek szüleiktől távol, és mivel a koragyermekkor jelentőségét a gyermekek fejlődésében számos kutatás alátámasztotta, a családok életét alakító kormányzati beavatkozásoknak figyelemmel kell lenniük arra is, hogy azok milyen hatással vannak a felnövekvő új generációkra. *A családtámogatási politikák ezért egy sokdimenziós spektrumon képzelhetők el, melyek mindegyikéhez eltérő érvek köthetők, és eltérő eszközökkel alakíthatók.*

A családok döntéseinek hatékony alakítására a társadalmpolitikának mára igen széles eszköztára alakult ki, ennek ismertetése lesz e fejezet témája. Nem győzzük ugyanakkor hangsúlyozni azt, hogy a legtöbb intervenciós eszköz általában egy-egy kiragadott társadalmi vagy gazdasági problémára adott válaszként került kidolgozásra, speciális céllal és speciális vonatkozásban, s nem ritkán azok hatása a kisgyermekes családok életét érintő más aspektusokra figyelmen kívül maradt. A várható hatások pedig egyáltalán nem függetleníthetők egymástól. A szülők munkaerőpiacra lépéséről és a gyermekek elhelyezésének formájáról a családok egy időben kénytelenek döntést hozni, ezért például *a munkavállalást erőteljesen támogató kormányzati törekvések, még ha eredetileg nem is áll szándékukban, negatív hatással lehetnek a gyermekgondozás minőségére abban az esetben, ha azt nem kíséri a minőségi ellátási alternatívák kínálatának bővítése a családok számára.*

Az eltérő céllal meghatározott intervenciós beavatkozások között ráadásul sok esetben a döntéshozóknak kompromisszumokat kell kötniük. A kisgyermekkorban például a minőségi gyermekgondozás fontos feltétele (legalább a nap egy részében) a szülők aktív jelenléte a gondozásban, ami ellentmondásba kerülhet a munkaerőpiacra lépés követelményével, különösen abban az esetben, ha nem állnak rendelkezésre a szülők részére családbarát munkavállalási formák. *A politikai beavatkozások során nagyon fontos ezért, hogy azok hatásait átfogóan, a társadalmi hasznok és költségek lehetőleg minél szélesebb skáláját figyelembe véve értékeljük. A munkaerőpiaci hatékonysági érvek mellett figyelembe kell venni az intervencióknak a gyermekek fejlődésére, annak hosszú távú társadalmi kihatásaira és a demográfiai következményekre, valamint a változó társadalmi folyamatoknak a családokon belüli szerepmegosztásra gyakorolt hatását.*

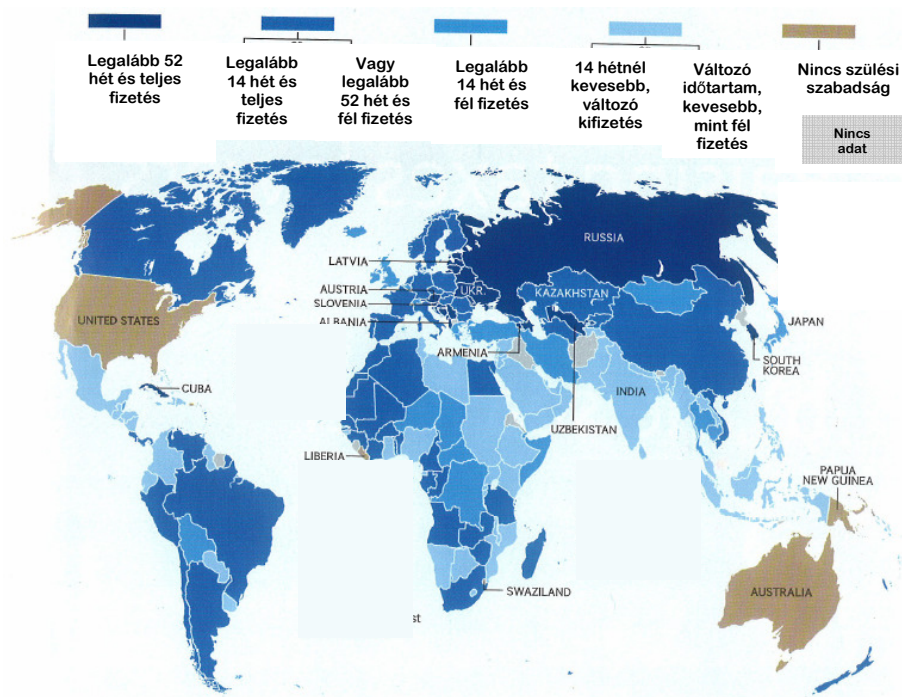
Mindezek szem előtt tartása mellett, a fejezet hat családpolitikai eszköz használatának hazai és nemzetközi gyakorlatát mutatja be. A *szülői szabadság*

intézményének bevezetését eredetileg az anyák szükségletei ösztönözték, modern felfogásában azonban a gyerekek szükségleteivel és a családon belüli szerepmegosztással kapcsolatos megfontolások kerültek előtérbe (5.1. fejezet). A *pénzbeni családtámogatások* szükségességét elsősorban szociális és demográfiai érvekkel szokták alátámasztani, bár a mai ismereteink szerint kérdéses, hogy a direkt anyagi juttatások mennyiben alkalmasak valóban a gyerekvállalási kedvet ösztönözni, illetve a szegénységi problémát kezelni (5.2. fejezet). Egyértelműen a kisgyermekes nők munkavállalásának könnyítését célozzák azok a kormányzati politikák, melyek a munkaerőpiac rugalmasságát igyekeznek elősegíteni a *szülőbarát vállalati gyakorlatok* állami támogatásával (5.3. fejezet). A fejezet második felében ezután a gyermekközpontú családpolitika eszköztára kerül bemutatásra három, a minőségi, széles körben elérhető, és a gyermekek fejlődési szükségleteit lehető legteljesebb mértékben biztosító napközbeni ellátás alapelemeivel, melyek az *univerzális* (minden gyermek számára elérhető) *napközbeni ellátás* (5.4. fejezet), a *célzott korai intervenció programok* (5.5. fejezet), valamint a *gyermekgondozás minőségbiztosításának* kérdésköre (5.6. fejezet).

5.1. Szülői szabadság

Közel 100 éve annak, hogy a társadalompolitikák között megjelentek az első anyák védelmét biztosító törvények, elsősorban a dolgozó nők és az újszülöttek fizikai egészségének védelme érdekében. A nők, különösen a kisgyermekes anyák munkaerőpiaci részvételének 60-as évektől kezdődő drámai növekedésével ezek a politikák különös jelentőséget nyertek. Ennek folyományaként 1992-ben az EU 14 hetes fizetett szülési szabadságot, 1998-ban pedig 3 hónapos szülési szabadságot jelölt meg elérendő célként a tagországok számára.

5.1. ábra: Szülési szabadság a különböző országok gyakorlatában

Forrás: National Geographic

A kormányzatok általában *kétféle támogatást nyújtanak a kisgyermekes családoknak: közvetlen anyagi támogatást és a munkahely védelmét*. A munkahely védelmét biztosító szabályozás gyakorlata azt a célt szolgálja, hogy a szülők biztonságban törődhessenek újszülött gyermekükkel a munkaerőpiacra való visszajutás nehézségeitől való félelem nélkül. Így ez a támogatási forma elsősorban a nők munkaerőpiaci aktivitásának megőrzését célozza. Az országok nagy része emellett direkt anyagi támogatásban is részesíti a kisgyermekes családokat, legalább a gyermek születése utáni időszak egy részében (Kameraman, 2005). Amint az 5.1. ábra is mutatja, kevés kivétellel ma már szinte minden fejlett ország biztosítja a munkahely védelmét a szülés után egy meghatározott időszakra legalább az egyik szülő számára, és a legtöbb ország ezt anyagi támogatással is kiegészíti.

A szülés utáni távollétet támogató politikák *eredeti motivációját* nem a gyerekek szükségleteivel kapcsolatos megfontolások szolgáltatták, hanem *az anyák igényei*. Az *utóbbi években* a politikák jelentős újragondolását számos országban azonban már *részben a gyermeki szükségletek jelentőségének felismerése ösztönözte, részben pedig nemek közötti esélyegyenlőség támogatásának célja*.

A gyakorlat ugyanis azt mutatja, hogy a *szülési szabadság* intézménye által biztosított anyagi és időbeli támogatás *szülők közötti megoszthatósága jelentős formáló hatással van a családokon belül kialakuló munkamegosztásra*, megerősítheti, de vissza is fordíthatja azokat a tényezőket, amik az apa gyermeknevelésből történő kirekesztettségét okozzák. A gyermek születésével és gondozásával kapcsolatos szabadságok rendszerében fontos ezért különbséget tenni a következők között:

- *Szülési szabadság*: az anya veheti igénybe a szülés körüli meghatározott időben;
- *Apai szabadság*: az apa veheti igénybe a szülést követően, bizonyos ideig;
- *Szülői szabadság*: a szülési/apai szabadság lejártá után igénybe vehető szabadság.

Egy olyan szülési szabadság politika azonban, mely a gyermekek nevelésében a nemek közti egyenlőbb feladatvállalást támogatja, nem pusztán annak kérdése, hogy mennyire nagyvonalú a támogatás. Egy viszonylag nagymértékű, nem megfelelően megtervezett támogatás megerősítőleg hathat a tradicionális családon belüli szerepek fennmaradására, míg a kisebb mértékű, ámde kifejezetten a nemek közötti esélyegyenlőség fókuszával létrehozott támogatási minta is nagy elmozdulásokat eredményezhet a szerepekben (Ray és munkatársai, 2009).

5.1.1. Munkaerőpiaci hatások

A gyermekek megszületését követő szülői (elsősorban anyai) törvényesen biztosított szabadság az egyik elsődleges kormányzati támogató eszköz az anyák munkaerőpiachoz való kötődésének megerősítésére és a munkavállalás folytonosságának ösztönzésére – akik e védettség nélkül a gyermekvállalást követően munkaviszonyuk megszüntetésével tudnának csak megfelelő időt tölteni újszülött gyermekükkel (Waldfogel, 1998).

A kutatások azt mutatják, hogy *a fizetett szülési szabadságra való jogosultság pozitív hatással van a női munkavállalásra és csökkenti a gyermekvállalás negatív munkaerőpiaci következményeit* (Jaumotte, 2004); *bár a túlzottan hosszú (többéves) távolmaradás alááshatja a nők munkaerőpiaci pozícióját* (Gupta, Smith és Verner, 2006). Pettit és Hook (2005) számos ország adatainak összehasonlító elemzése során azt találták, hogy a szülési szabadság és a nők munkaerőpiaci aktivitása között *fordított U alakú kapcsolat* van. A szülési szabadság intézménye segít a nők számára megőrizni a munkaerőpiachoz való kötődést, de a szülési szabadság hosszának növelése egy ponton túl

már a női munkavállalás valószínűségének csökkenését eredményezi. Néhány kutatás emellett arról is beszámol, hogy az anyák számára biztosított szülési szabadság emellett javítja az anyák egészségi állapotát is, bár a kisszámú erre utaló kutatás nem egyértelmű a várható hasznokat illetően (lásd pl. Chatterji és Markowitz, 2005).

5.1.2. Hatások a gyermek fejlődésére

Sok kutatás alátámasztja azt is, hogy *a gyermek születését kísérő munkahelyről való kimaradással kapcsolatos jogok bővülése pozitív hatással van a gyermekek egészségi állapotára és fejlődésére is*. Nemzetközi, az egyes országok gyakorlatait összehasonlító vizsgálatok azt mutatják, hogy a szülői távolléttel járó jogok alacsonyabb csecsemőkori halálozási aránnyal (Ruhm, 2000, Tanaka, 2005), a gyermekorvos rendszeresebb látogatásával és a szoptatási időszak kitolódásával járnak együtt (Berger, Hill és Waldfogel, 2005). Amennyiben a rövididejű garantált szülői szabadság következményeképpen a gyermeket az első évben rendszeresen gyermekközösségbe adják a szülők, annak negatív hatása a gyermek egészségében is megmutatkozik (Meyers és munkatársai, 2004). Ezek miatt a sikeres családpolitikával rendelkező országok (pl. skandináv országok) gyakorlatában, és az OECD hosszú távú ajánlásaiban (OECD Starting Strong II., 2006) egyaránt megfogalmazódik, hogy mennyire fontos (lenne) minimum egy éves szülői szabadságot biztosítani. A kérdéskör nagy jelentősége miatt a szülési szabadság optimális hosszát befolyásoló gyermeki fejlődési megfontolásokat az IV. fejezetben részletesen ismertetjük.

A jó családpolitikai rendszerek „extra” hatása: a szoptatás jelentősége

A WHO és az UNICEF azt ajánlja, hogy a gyerekeket 6 hónapos korukig kizárólag, két éves korukig pedig lehetőség szerint minél tovább szoptassák az édesanyák. Közismert, hogy a szoptatás minden fontos tápanyagot tartalmaz az egészséges fejlődéshez. Az anyatejjel olyan többszörösen telítetlen zsírsavak jutnak el a rohamosan fejlődő újszülött/csecsemő agyához, amelyek a legtöbb tápszerből, valamint a tehéntejből is hiányoznak. A szoptatás általában megvédi a csecsemőt a vírusfertőzésekől, és számos későbbi gyerekbetegség (pl. hasmenéses, alsó légúti megbetegedések, fülfertőzések, asztma stb.) előfordulása is alacsonyabb a sokáig szoptatott csecsemőknél (Baker és Milligan, 2008). A szoptatással kapcsolatos eddig végzett legnagyobb random vizsgálat során bár nem találtak arra bizonyítékot, hogy a hosszantartó vagy a kizárólagos szoptatás előnyt (netán kockázatot) jelentene a gyermekek későbbi viselkedésére és az anyák kapcsolati jóllétére nézve (Kramer és mtsai., 2008a), azt kimutatták, hogy a gyerekek későbbi kognitív fejlődését jótékonyan befolyásolja (Kramer és mtsai., 2008b). A szoptatás az anyák egészségi állapotára is jótékony hatással van, csökkenti a mellben és a méhben kialakuló rákos megbetegedések kockázatát (American Institute of Cancer Research, 2008).

2005 környékén az OECD országokban azoknak a gyerekeknek az aránya, akiket valaha is szoptattak általában 40 és 100% között mozgott. Kevesebb, mint 70%-ukat szoptatták pl. Franciaországban és Írországban, ezzel szemben szinte minden gyereket szoptattak valameddig a skandináv országokban, és pl. Magyarországon is. Sok más pszichológiai, kulturális és társadalmi tényező mellett, *azokban az országokban, ahol hosszabb gyermekgondozási szabadságot engedélyeznek a családoknak, egyértelműen hosszabb ideig szoptatnak a nők: Magyarországon, Csehországban és az északi országokban is.* (OECD Family Database, 2009, CO3). Kutatók (pl. Ruhm, 2000; Galtry, 2000) ebben a tekintetben is kiemelik a hosszabban⁴⁴ (6-12 hónapig) fizetett és

⁴⁴ Mivel a magyarországi helyzet sok más OECD országhoz képest jelenleg nagyon kedvező, joggal tűnhet az olvasónak rövid időnek a 6-12 hónapos időszak. Ugyanakkor érdemes látni, hogy az OECD országok átlagosan jóval kevesebb gyermekgondozási szabadságot engedélyeznek a szülőknek.

állást-megtartó szülési szabadságok jelentőségét, és más olyan családbarát szakpolitikákat, amelyek a kiscsecsemőkkel való otthonlétet serkentik. A hosszabb szülési/gyermekgondozási szabadságok egyértelműen a szoptatás hosszabb periódusát is jelentik, és a jelek szerint kevesebb anyai stresszel járnak.

2005-ös adatok szerint *Magyarország magasan az első helyen áll a gyerekek szoptatási arányában mind 3, mind 4, mind 6 hónapos korban.* 3 hónapig szinte minden gyermeket kizárólag szoptatnak Magyarországon, négy hónaposan több mint 60%-ukat, hathónaposan pedig több mint 40%-ukat. Bár Izlandon, Norvégiában, Csehországban és Szlovákiában is elég magasak az arányok a többi országhoz képest, mégsem annyira, hogy ezt csak a gyermekgondozási ellátó rendszer számlájára írhatnánk. Egészen biztosan nagy jelentősége van a magyar gyermekorvosi és védőnői hálózat hatékonyságának a szoptatás előnyeinek terjesztésében.

5.1.3. A szülői szabadságok nemek közötti megosztásának politikái

A gyermek születéséhez kapcsolódó szabadságok sokáig csak az anyának jártak, többnyire a szülés utáni felépülés rövid idejére (Seward és mtsai, 2006), és az apák ilyen célú szabadsága csak az 1900-as évek utolsó harmadában merült fel. Az Olaf Palme által 1974-ben bevezetett „tíz apás nap” óta számos, és fokozatosan növekvő számú kormányzat vezetett be olyan intézkedéseket, melyek szabadságot biztosítottak az apák számára gyermekeik első napjaiban. Az 1990-es évek közepétől egyre több, főleg európai ország vezetett be direkt apákat célzó intézkedéseket; 2007-re már hatvanhat országban voltak jogosultak az apák apai, vagy férhettek hozzá általános szülői szabadságokhoz (Heymann, Earle, Hayes, 2007). Azokban az országokban, ahol a tradicionális férfi egykeresős modellt váltotta fel egyre jelentősebb arányban a női munkavállalás, ezt a folyamatot elsősorban az egy éven aluli gyermekek elhelyezésének problémája vezette, máshol egyenlőségi kérdésként merült fel hangsúlyosan. A legutóbbi időkben a munkán kívüli életminőség, a szabadidős szükségletek, és a gyermekek jogai szüleik velük töltött idejéhez merültek fel érvként (O'Brien, 2009).

Az Európai Unió családi élet és munkavállalás összehangolását támogató szakpolitikái fontos keretét adták ennek a folyamatnak. A szabályozás mérföldkövének számított az 1996-os *EU Irányelv a szülői szabadságról*, mely minden európai munkavállaló számára minimálisan három havi fizetetlen szülői szabadságot írt elő, a munkahely biztonságának garanciája mellett, még ha ebben a konstrukcióban nagy népszerűsége nem is tett szert. Az Irányelv legfrissebb, 2009 nyarán elfogadott átdolgozott verziójában *minden munkavállaló szülő legalább négy hónap szabadságra jogosult gyermeke születése vagy örökbefogadása után, ebből a négyből egyet nem lehet átadni a másik szülőnek*, tehát ez elveszik, ha a szülő nem él vele. Ez utóbbi rendelkezés kívánja ösztönözni az apákat a szabadság igénybevételére. Az irányelv emellett a munkahely védelmét is biztosítja a szülői szabadság igénybevevőjének, és védi bármely ezzel kapcsolatos diszkriminatív bánásmód ellen (Council Directive, 2009).

O'Brien (2009, 194. old.) a korai apai gondozás lehetősége tekintetében az alábbi modelleket különbözteti meg:

1. *Kiterjedt apai szabadság magas jövedelem-helyettesítő juttatással* (pl. Finnország, Izland, Németország, Norvégia, Portugália, Spanyolország, Svédország, Szlovénia). Ebben a besorolásban a magas jövedelem-helyettesítő értékhez az apáknak legalább fizetésük 50 százaléka, vagy még nagyobb része jár, legtöbb esetben egy meghatározott plafon eléréséig. Általában igénybe vehető az apai és a szülői szabadság is; egyes országokban az apának járó szülői szabadság átadható az anyának, másokban nem. „A legtöbb országban a kiterjedt apai szabadság modelljét

- a családtámogatások kibővítésének szánták, melynek nem volt része az, hogy szabadságot vonjanak el az anyáktól” (196. old).
2. *Rövid apai szabadság magas jövedelem-helyettesítő juttatással* (pl. Belgium, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Kanada, Magyarország). Ezekben az országokban az apák 2 nap és 2 hét közti időtartamú szabadságot vehetnek igénybe gyermekük születése után.
 3. *Rövid/minimális apai szabadság alacsony jövedelem-helyettesítő juttatással, vagy a nélkül* (pl. Ausztrália, Ausztria, Cseh Köztársaság, Egyesült Királyság, Észtország, Írország, Lengyelország, Olaszország).
 4. *Az apai szabadság teljes hiánya* (Egyesült Államok).

Szülői szabadság és az apák bevonódása a gyereknevelésbe

Az apákat nagyobb szerepvállalásra ösztönző politikák háttérében az az érv húzódik meg, hogy így nagyobb szerepet vállalnak majd gyermekeik gondozásában és jóllétében. Nagyon kevés adat van azonban arról, hogy az intézkedés mennyiben tölti be a neki szánt funkciót, mi az apai idő jelentősége a gyermek fejlődésében, jóllétében (O'Brien, 2009). Általánosságban is kevés kutatás szól arról, mihez kezdenek a szülők szülői szabadságukkal, az apák esetében még kevesebb. Doucet 70 gyermekeivel otthon maradó apával készített interjút Kanadában (Perrone és mtsai., 2009). Legtöbbjük részállásban dolgozott, részidőben tanult, vagy egy új munka, karrier kiépítésén dolgozott, tehát személyes terveinek kibontakoztatására – is – használta az otthon töltött időt. Ezek a kutatások főleg az apák szemszögéből vizsgálják az apai szabadság hatásait, és eredményeik közt van a család iránti nagyobb elköteleződés, a gyermek és a ház körüli munkákban való fokozottabb szerepvállalás, a csecsemőkkel való szorosabb kapcsolat kialakításának lehetősége (O'Brien, 2009). Tanaka és Waldfogel (2007) részletekbe menőbb kutatásában azt találta, hogy azok az apák, akik bármilyen szabadságra mentek gyermekükkel annak születése után, 8-12 hónapos korukban 25 százalékkal nagyobb valószínűséggel pelenkálták, 19 százalékkal nagyobb valószínűséggel etették őket, és keltek fel hozzájuk éjjel. Más kutatások is hasonló pozitív összefüggést találtak a szülői szabadság kivétele és az apa nagyobb fokú bevonódása között a gyermek körüli teendőkre, de csak abban az esetben, ha az általuk kivett szabadság legalább két hétig tartott. (O'Brien, 2009).

A tapasztalatok általános összegzéseként azonban elmondható, hogy az apák reagálnak azokra a kezdeményezésekre, melyek direkt bevonásukat célozzák a gyermekek körüli teendőkre, és *a gyermek első évében kivett szabadság jó hatással lehet az apa-gyermek kapcsolat minőségére, így a gyermek általános jóllétére. Ehhez mindenképp fizetett, sőt, magas szinten fizetés-kompenzált feltételekkel kell szabadsághoz jutniuk*, és fontos szem előtt tartani, hogy a „vedd ki vagy elveszted” típusú szabadságokon túl, a választható, anyával megosztható vagy rá átruházható szabadságokkal már jóval ritkábban élnek.

5.1.4. Nemzetközi jó gyakorlatok

A szülést követő távollétet támogató politikákat két szempont szerint szokták értékelni: mennyire bőkezűek a munkahelytől biztosítottan távollélt időszak hosszában és a bért helyettesítő anyagi támogatás mértékében; és hogy mennyiben ösztönzi az apák és anyák egyenlő teherviselését a gyermekgondozási feladatokban.

Ray és munkatársai (2009) 21 ország gyakorlatának összehasonlítása alapján azt találta, hogy négy ország van, amelyik kiemelkedik a szülési szabadsággal kapcsolatos jogok nagyvonalúságában és nemek közötti kiegyensúlyozottságával egyaránt, a skandináv

országok - Finnország, Norvégia és Svédország – valamint Görögország. Ezeknek az országoknak a gyakorlata a szülői szabadság politika sikerességének 5 kulcsfontosságú elemét rajzolja ki.

(1) Fizetett szülési szabadság

A sikeres szülési távollét politikák legszembeötlőbb eleme a fizetett szülési szabadság, melyben az anyagi támogatás mértéke elegendő ahhoz, hogy az alacsony jövedelmű családoknak megfelelő anyagi biztonságot jelentsen ahhoz, hogy valóban képesek legyenek kihasználni jogosultságaikat. A nemek közötti esélyegyenlőség vonatkozásában a legnagyobbvonalúbb támogatások megengedik a családoknak, hogy a nagyobb jövedelmű szülő – általában az apa – igénybe vegye a támogatást a család nagyobb kereseti forrásának feláldozása nélkül. Emellett, a támogatás általában maximalizált a költség-hatékonyság biztosítása érdekében, míg a progresszív juttatási struktúra kedvez az alacsony jövedelmű családoknak. Az említett négy ország gyakorlatában Görögország a szülési szabadság meghatározott periódusában a kiesett fizetéseket 100%-ban, Svédország 80%-ban pótolja, míg a norvég családok választhatnak egy rövidebb időszakra érvényes magasabb, 80%-os kifizetés és egy hosszabb időszakra elnyúló, alacsonyabb összegű kifizetés között. Finnország csúsztatott (sliding-scale) juttatási rendszert alkalmaz, amelyben az alacsonyabb jövedelmű munkavállalók korábbi fizetésük körülbelül kétharmadát kapják meg, a magasabb jövedelműek progresszívan kevesebbet.

(2) Más családtagokra nem átruházható szülési távollét

A születési támogatások át nem ruházhatósága azoknak a gazdasági és szociális nyomásoknak a hatását igyekeznek csökkenteni, amik a családokat arra készítik, hogy az apa juttatásait az anyára ruházzák át, csökkentve ezzel az apa otthoni szerepvállalását és a nők munkaerőpiaci kötődését. Finnország az apák részére négy hét apasági távollétet garantál, sőt egy további beépített ösztönző a lehetőség kihasználására, hogy abban az esetben, ha az apa a második két hetet is igénybe veszi, akkor további két hét fizetett távollét rendelkezésére áll, ráadásul egy magasabb fizetési százalékkal kombinálva. Norvégia és Svédország a szülési szabadság egy meghatározott idejét szintén fenntartja az apák részére (6 hetes, illetve 2 hónapos időtartamra). Az országok ugyanakkor különböznek abban, hogy a gyermeküket egyedül nevelő szülők igénybe vehetik-e a támogatást a 'hiányzó' szülő részére is. Az ilyen irányú politikák az egyedülálló szülők munkaerőpiaci esélyeit hivatottak különös figyelemmel is támogatni. Mind Norvégia, mind pedig Svédország megengedi az egyedülálló szülők részére a teljes, mindkét szülőre vonatkozó juttatás igénybe vételét.

O'Brien 24 ország adatainak elemzése után az apai szabadságok kihasználtságáról az alábbi főbb megállapításokra jut (204-205. old.).

- az apai és a szülői szabadságot is leginkább ott veszik igénybe az apák, ahol a kiterjedt szabadságok rendszere magasan kompenzált;
- amennyiben ugyanez kiegészül célzottan az apáknak szóló intézkedésekkel, már az apák 70 százaléka igénybe veszi. Ha a szabadságról eldönthető, hogy azt az apa vagy az anya veszi igénybe, akkor azzal az apák kevésbé élnek. A férfiakat implicit módon bevonó, nemi esélyegyenlőség politikák kevésnek bizonyulnak: direkt apáknak címkézett szabadságokra van szükség ahhoz, hogy ez számukra vonzó legyen. A norvég rendszert elemezve Brandth és Kvande (2009) is azt igazolja, hogy a csak apák által igénybe vehető szabadság ösztönzi a férfiakat a gyermeknevelésben való fokozottabb részvételre, míg azok a juttatások, melyek igénybe vételéről a szülők szabadon dönthetnek, nem eredményezik ugyanezt.

- hosszabb szabadságra mennek az apák ott, ahol magas a jövedelem-helyettesítő érték.
- az apai szabadság időzítése tekintetében két periódus fontossága kiemelkedő: a gyermek születése körüli, valamint az anya munkába történő visszaállását követő időszak.

(3) Univerzalitás

Harmadsorban, a legjobb példát felállító országok a támogatás gyakorlatilag mindenki számára elérhető – függetlenül a munkáltató méretétől, iparágtól vagy földrajzi elhelyezkedéstől, vagyis az egyéni korlátozások az igénybe vételre vonatkozóan nagyon szűk körűek. Bár a legtöbb országban a támogatás korábbi munkavállaláshoz kötött, a rendszerek azonban általában a juttatást – bár kisebb összegűt – felkínálják a korábban állással nem rendelkező szülők részére is. Norvégia például a szülési szabadság megkezdését megelőző legalább 6 hét munkavállalást követel meg a teljes összegű támogatás igényelhetőségéhez, Görögország egy évet, Svédország 240 napot, Finnország 30 hetet, de mindegyik ország gyakorlatában a szülő jogosult marad az ellátásra abban az esetben is, ha ezeket a feltételeket nem teljesíti, csak ekkor a juttatás mértéke valamelyest csökken.

(4) Kollektív finanszírozás

A kollektív finanszírozás lehetővé teszi a kockázatok megosztását a munkáltatók között, ami az egyes munkáltatókat sújtó anyagi terhet jelentősen lecsökkenti. A munkáltatói hozzájárulások és juttatási kifizetések országos szintű vagy regionális adminisztrálásával nem szükséges, hogy az egyedi munkáltatók biztosítsák a munkavállalóiknak járó szülési távolléttel járó kifizetéseket. Ez jelentősen csökkentheti a munkavállalók negatív diszkriminációját a gyermekvállalási korban levő nőkkel szemben. Finnországban, Norvégiában és Svédországban az adminisztráció és a finanszírozás a társadalombiztosítási rendszeren keresztül történik, míg Görögországban például ebben a kormányzat által működtetett Munkaügyi Központ (Greek Manpower Employment Organization) is részt vesz.

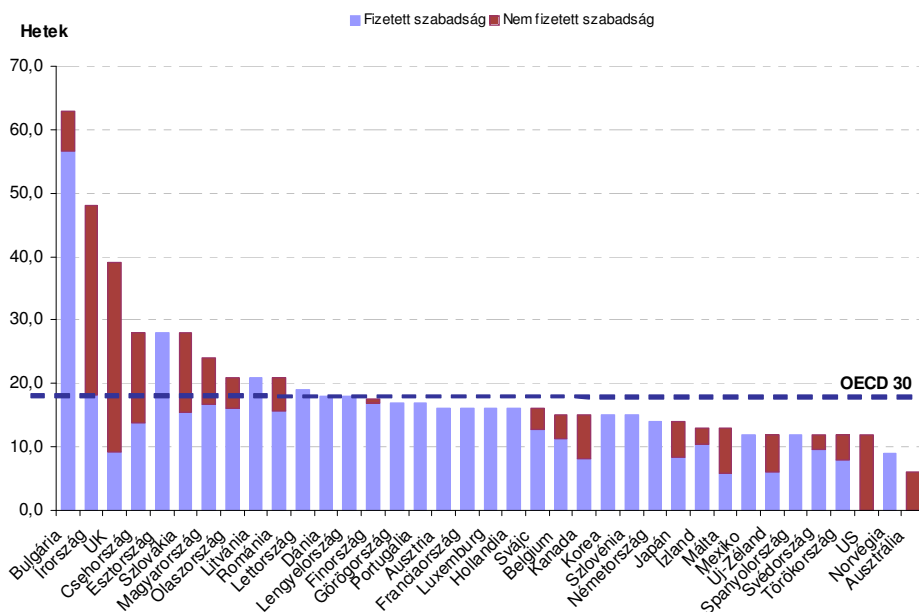
(5) Rugalmasság az ütemezésben

Végül, a támogatás ütemezésében való rugalmasság azt a célt szolgálja, hogy a szülők olyan megoldásokat találjanak a gyermekvállalással járó nehézségek kezelésére, amely megfelel szükségleteiknek, és a szülési szabadságot képesek legyenek részmunkaidős munkavállalással kombinálni. A részmunkaidős foglalkoztatottság lehetősége biztosíthatja a szülők számára a korábbi munkáltatójukkal való kapcsolat folyamatos fenntartását és a karrier-pálya töretlenségét. Finnországban például a szülők a gyermek 3 éves koráig vehetik igénybe a szülői távolléttel járó jogokat, de a részmunkaidőben dolgozó szülők ezt az időszakot kiterjeszthetik egészen a gyermek 7 éves koráig. Görögország, Svédország és Norvégia is lehetővé teszi a fizetett szülői szabadság részmunkaidővel kombinált igénybe vételét, amit Norvégiában kiegészít még annak az engedélyezése is, hogy a szülők egyszerre, egymással egy időben vegyék igénybe a részmunkaidővel kombinált szülési szabadság jogosultságát.

5.1.5. A szülői szabadságok rendszere Magyarországon

A *szülési szabadság* (nálunk terhességi-gyermekágyi segély) átlagos hossza ma az OECD országokban 18 hét az édesanyáknak⁴⁵. Magyarország a rangsorban a 7. helyen áll: 24 hét fizetett (korábbi átlagos kereset 70%-a) szülési szabadság jár minden nőnek, aki biztosított volt a szülést megelőzően (lásd 5.2. ábra).

5.2. ábra: Az anyák által igénybe vehető szülési szabadság lehetséges hossza hetekben 100%-ban a fizetett és nem fizetett periódusok átlagos arányában

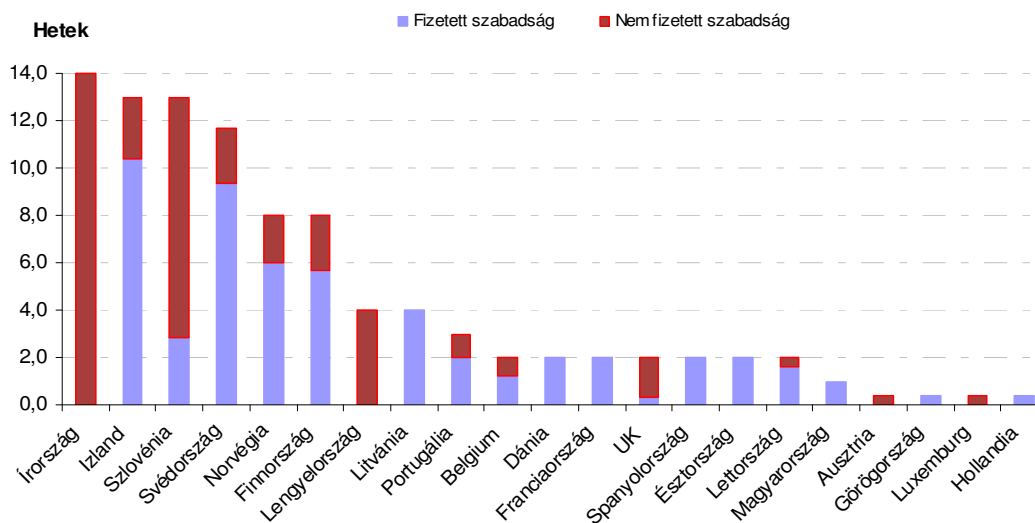

Forrás: OECD Family Database, 2009: Chart PF7.1, 2006/2007)

Az édesapák szülés körül kivethető fizetett szabadsága (*apai szabadság*) nemzetközi szinten is sokkal rövidebb, átlagosan két hét vagy annál is kevesebb. Ebben a tekintetben Magyarország a legkevesebbet nyújtó országok közé tartozik az egy hét fizetett szabadság lehetőségével (5.3. ábra).

⁴⁵ Annak érdekében, hogy jobban összehasonlíthatóak legyenek a nemzetközi rendszerek a különböző fizetési arányokkal és időtartamokkal, az ábrán egy olyan arányosítás történik, hogy a lehetséges periódus hosszából mekkora arányban számolhatunk az előzőleg keresett bér alapján 100%-osan kifizetett szabadsággal, illetve fizetetlen szabadsággal. Magyarország esetében, ahol a megelőző kereset 70%-át kapják a nők 24 hónapon keresztül, 17 hónap 100%-os kifizetés és 7 hónap fizetetlen szabadság szerint jelölték az ábrán hazánk lehetőségeit.

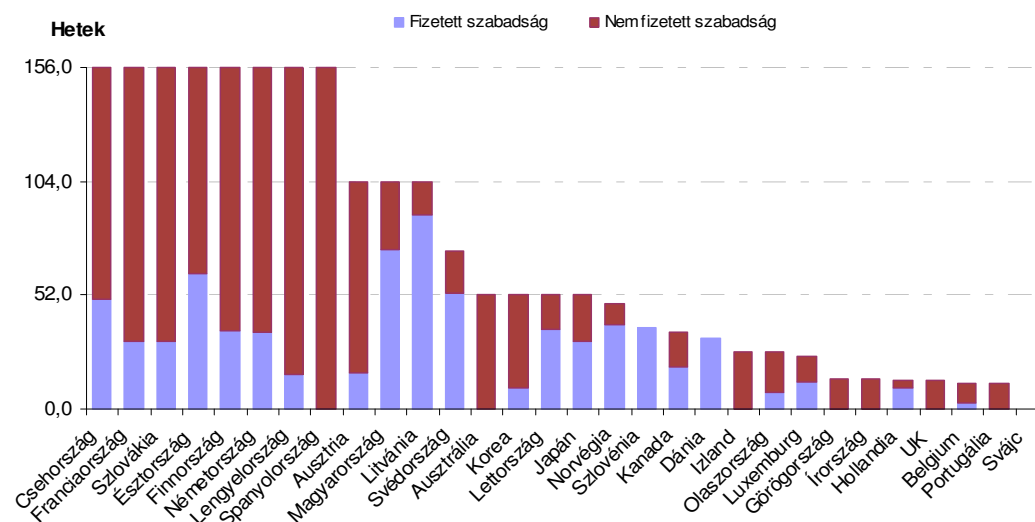
5.3. ábra: Apák által igénybe vehető szülési szabadság lehetséges hossza hetekben a 100%-ban fizetett és nem fizetett periódusok átlagos arányában⁴⁶

Forrás: OECD Family Database, 2009: Chart PF7.1, 2006/2007

A szülési szabadságot követő időszakban a szülők általában eldönthetik, hogy ki maradjon otthon a gyermekkel, azonban *minden országban sokkal inkább a nők veszik igénybe az ellátást* (nálunk Gyermekgondozási díj és Gyermekgondozási segély). Néhány országban, köztük Magyarországon is a szülők egészen hosszúnak tekinthető (legalább két év) *gyermekgondozási szabadságot* vehetnek igénybe. Ezek az országok a következők: Ausztria, Csehország, Észtország, Franciaország, Finnország, Németország, Magyarország, Norvégia, Lengyelország, Szlovákia és Spanyolország (5.4. ábra)

5.4. ábra Szülők által igénybe vehető gyermekgondozási periódus lehetséges hossza hetekben a 100%-ban fizetett és nem fizetett periódusok átlagos arányában.⁴⁷

Forrás: OECD Family Database, 2009: Chart PF7.1, 2006/2007

⁴⁶ Az ábra értelmezéséhez ld. 48. lábjegyzet.

⁴⁷ Az ábra értelmezéséhez ld. 48. lábjegyzetet.

A hazai támogató rendszer viszonylagos nagyvonalúsága mellett ugyanakkor a nemzetközi gyakorlatok és tapasztalatok változásokat sürgetnek a magyar szülői szabadságok intézményében két irányban is. Egyrészt szükséges lenne a nemek közötti egyenlőbb teherviselés irányába történő elmozdulást támogatni az apai szabadság kiterjesztésével, másrészt érdemes lehet a jelenlegi szabályozást átgondolni az időbeni ütemezési rugalmasság tekintetében is. Egy ilyen irányú változás a munkaerőpiac rugalmasságára tett szimultán ösztönző lépésekkel nagy elmozdulást eredményezhet a kisgyermekes családok (elsősorban anyák) munkavállalásában.

5.2. Adókedvezmények és pénzbenei juttatások

A kisgyermekes családok anyagi támogatásának szükségessége több érvel is indokolható. Néhányan a gyermekgondozási nehézségek általános elismerésének és azok közfelelősségé tételének fontosságát hangsúlyozzák, és így univerzális juttatások biztosítását javasolják (*horizontális egyenlőség érve*), mások a pénzbenei ellátások szegénységcsökkentő hatását helyezik előtérbe, és a rászorultság-alapú segélyezési formákat ösztönik (*vertikális egyenlőség érve*). Csupán gazdasági hatékonysági szempontból ugyanakkor a direkt pénzbenei támogatásoknál előnyösebbek az adókedvezmények, melyek ellentétben az előző formával ösztönző hatással vannak a női munkavállalásra is. A pénzbenei támogatásoknak így két alapvető válfaja különböztethető meg: az adókedvezmények formájában nyújtott támogatások, valamint a közvetlen anyagi juttatások és segélyek.

5.2.1. Adókedvezmények

A női munkavállalás ma a legtöbb háztartás jövedelmének fontos forrása, jelentősen növeli a kétkeresős családok életszínvonalát, és egyfajta családi biztosítékot jelent a férfi kereső munkanélkülivé válásának kockázata ellen. Tisztán anyagi oldalát tekintve azonban - a hagyományos nemek közötti szerepmegosztás miatt - a családoknak a nők munkavállalással kapcsolatos döntése során a háztartási és gyermekgondozási munkák elvégzéséből származó kieső hasznokat is mérlegelniük kell. Ennek következménye az, hogy a nők munkaerőpiacra lépésének bér-érzékenysége általában meghaladja a férfiakét (Triest, 1990), s így a női munkavállalást jelentősen korlátozza a női bérek férfiakénál általánosságban alacsonyabb színvonala (lásd a Női-férfi- és gyermekes-gyermektelen anyák közötti eltérések a bérekben című keretes szöveget ennek mértékéről és lehetséges magyarázatairól).

A női munkavállalás anyagi korlátainak csökkentése érdekében a kormányzatok ezért általában különböző adókedvezményeket szoktak bevezetni, melynek két legelterjedtebb gyakorlata a női munkajövedelmek adóinak csökkentése, illetve a háztartási tevékenységeket helyettesítő szolgáltatások adókedvezményekkel való illetése.

(1) A munkajövedelmek adói

A női munkajövedelmek adóinak csökkentését közgazdasági értelemben az indokolja, hogy az optimális adóztatás elméletéből következően az adók torzító hatását mérsékli, ha azokat

az egyéneket, akiknek bér-érzékenysége nagyobb, kisebb adó terheli (Boskin és Sheshinski, 1983; Jaumotte, 2004). Bár ennek az elméletnek a következménye az, hogy gazdasági szempontból megérné az anyákat kisebb mértékben adóztatni, mint például az egyedülállókat, ez nyilvánvalóan ellentmondana a horizontális egyenlőség (egyenlő jövedelmek egyenlő adózása) elvárásának.

Jaumotte (2004) összefoglalója ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy számos országban jelenleg is problémát jelent, hogy a nők a gyakorlatban átlagosan többet adóznak, mint a férfiak, mivel a másodlagos kereső adókulcsának számításakor a megnövekedett háztartási adókkal is számolni kell. Így a családi adózás és az adórendszer progresszivitása együtt azt eredményezi, hogy a gyakorlatban az együtt élő párok eltérő adókulccsal szembesülnek abban az esetben, ha házasságban élnek, mintha nem. A korábban jellemző gyakorlatot, a házaspárok együttes adóztatását ezért mára a legtöbb országban felváltotta az egyéni adózás (vagy annak lehetősége). Meg kell jegyeznünk viszont, hogy *hazánk azon kevés országok egyike, ahol az adórendszer úgy került kialakításra, hogy az adózás során az egyedülálló és házasságban élő keresők ugyanakkora adókulccsal találkoznak*

Bár az optimális adókulcs mértékének megállapításával kapcsolatos nézőpontok ismertetése messze túlmutatna jelen munkánk keretein, érdemes megemlítenünk, hogy a munkavállalás adókon keresztül történő ösztönzésének jelentőségét számos empirikus kutatás alátámasztotta. Smith és munkatársai (2003) például Anglia, Dánia, Írország és Németország adórendszereinek részletes elemzése alapján azt találta, hogy az adórendszer milyensége (egyéni vagy családi), a progresszivitás mértéke és az adókulcsok nagysága egyaránt nagy hatással van a női munkavállalás mértékére. Az elmúlt két évtizedben a másodlagos kereső relatív adókulcsa a skandináv országokban és az USA-ban csökkent a legnagyobb mértékben, ahol párhuzamosan a női munkaerőpiaci aktivitás legnagyobb mértékű növekedése volt megfigyelhető.

Az adókedvezmények bizonyítottan gazdasági hatékonyságnövelő hatása ellenére, illetve annak dacára, hogy a nagy szegénységi kockázattal rendelkező, sokgyermekes családok esetében ez a támogatási forma igen nagy jelentőséggel bírhatna (Darvas és Tausz, 2006), a hazai családpolitika gyakorlatában az adókedvezmények nem váltak meghatározó eszközzé. A korábban nagyobb mértékű adókedvezmények köre mára jelentősen leszűkült, a három- és többgyermekes családok pedig az eddiginél jelentősen kisebb mértékű kedvezményeket vehetnek igénybe (Darvas és Tausz, 2006).

Női-férfi- és gyermekes-gyermektelen anyák közötti eltérések a bérekben

Nemzetközi viszonylatban a nők a férfiakhoz képest átlagosan 17 %-kal keresnek ma kevesebbet (OECD, 2008; Eurostat, 2007). A **nemek közötti bérkülönbség** mára már csak kis része magyarázható a nők alacsonyabb iskolai végzettségével vagy a gyerekvállalás miatt kieső munkatapasztalattal, amik a hagyományos közgazdaságtan⁴⁸ szerint a bérek legfontosabb meghatározói (Altonji és Blank, 1999; Datta Gupta and Rothstein, 2005; Heinze and Wolf, 2006). Az elmúlt 30-40 évben ugyanis a nők tömeges munkavállalásával munkatapasztalatuk férfiakkal képesti lemaradása elhanyagolható lett, s az oktatásban való részvételük növekedésével pedig általános képzettségi szintjük is nagy változáson ment keresztül.

A bérkülönbség nagyobb része ma inkább a szektorális megosztottsággal függ össze: a nők az alacsonyabb presztízsű és ezzel összefüggésben rosszabbul fizetett állásokban túlréprezentáltak. Ez a fajta megosztottság OECD és EU szerte is tetten érhető, amit a hazai munkaerőpiaci statisztikák is megerősítenek (OECD, 2005; KSH, 2007) Hazánkban a nők viszonylag kevés szakmában koncentrálnak, s ezek között ráadásul sok a nagy pszichikai vagy fizikai megterhelést okozó, illetve monotonitástűrést igénylő munka. 2007-ben az összes női alkalmazott csaknem három-negyede összesen 15, többségében alacsonyabb presztízsű, rosszul fizetett szakmában volt

⁴⁸ az emberi tőke modell

foglalkoztatott (ilyenek: takarító, konyhai kisegítő, gyártósori összeszerelő, eladó, irodai adminisztrátor, analitikus, könyvelő, óvónő, tanító, általános iskolai tanár), ráadásul az azonos szakmákban dolgozó férfiak bruttó keresete 13 szakmában magasabb volt, mint a nőké. A szakmába koncentráció⁴⁹ mellett tetten érhető a hierarchiában elfoglalt hely szerinti⁵⁰ szegregáció is: az általában nagyobb keresettel járó magasabb vezetői beosztásokba is jóval nagyobb valószínűséggel neveznek ki férfiakat, mint nőket, még a „női” szakmákban is (KSH 2009). 2004-ben például míg a férfiak 31%-a, a nők mintegy 11%-a töltött be valamilyen vezetői állást (Nagy, 2006).

Kérdéses azonban, hogy mindez mennyiben tulajdonítható a nőekkel szembeni diszkriminációnak. Néhányan úgy érvelnek, hogy a nők alulreprezentáltsága a magasabb fizetéssel járó állásokban a férfiak és nők közötti eltérő motivációnak és karrier elvárásoknak tulajdonítható. A munkabérekben megmutatkozó különbségek közel 30%-a azonban még így is megmagyarázatlan marad (Chevalier, 2003). Hogy ez mennyiben tudható be az egyének közti nem megfigyelhető különbségeknek, és mennyiben a munkáltatók diszkriminatív viselkedésének, még vitatott kérdés.

A **bérkülönbség** nemcsak a férfiak és nők között, de a **gyermekes és gyermektelen nők között** is jelentős. Felfe (2008) például a német nők munkaerőpiaci helyzetét vizsgálva azt találta, hogy a német nők bérében az első gyermek születése 19%-os órabér-csökkenést eredményezett. Ez részben magyarázható a korábban már említett humán tőke elmélettel: a gyermekek otthoni nevelése során kieső munkatapasztalat csökkenti a nők munkaerőpiaci értékét, ami csökkenő bérekben nyilvánul meg. Bálint és Köllő (2008) a KSH 2001. tavaszi munkaerő felvételének adatai alapján azt találták, hogy Magyarországon a munkában állók közül a munkahelyükön legfeljebb egy éve dolgozók között a Gyesről visszatértek 8-9%-kal kerestek kevesebbet. Fontos azonban, hogy mindez valószínűleg nem egyformán érvényes a különböző iskolázottságú gyermekes nőkre. Gladden és Taber (1999) a kieső munkatapasztalat bérekben megnyilvánuló következményeinek részletes elemzése során azt találta, hogy az alacsony iskolai végzettségű csoportok esetében a munkatapasztalat által okozott bérnövekedés igen alacsony, vagyis kétséges, hogy ha a nők a gyermekvállalás után hamarabb visszatérnek a munkaerőpiacra, az jelentős hatással lenne béreikre, legalábbis a hátrányos helyzetű rétegekben.

A gyermekes és gyermektelen nők közötti bérkülönbség alternatív magyarázata szerint a nők gyermekvállalást követő alacsonyabb bérei annak köszönhetőek, hogy a kisgyermekes nők számára a bér és a munka körülményei bizonyos értelemben átválthatóak (Rosen, 1986). A rugalmasabb időbeosztás és a kellemesebb munkakörülmények olyan körülmények, amelyek meglétéért a kisgyermekes nők hajlandóak bérükből áldozni. Német adatokon végzett kutatásai alapján ezek együttes hatását Felfe (2009) 8,2%-ra becsüli. Felfe kutatásai azt mutatták, hogy a nők a gyermekmegőrzéssel összeegyeztethető rugalmas munkabeosztásért akár 35-50%-ot is hajlandóak voltak feláldozni. Fontos azonban, hogy mindez a magasán képzett és jól jövedelmező foglalkozással bíró nőkre értelmezhető – nekik áll módjukban ugyanis mérlegelni a bérük egy részének elengedését.

(2) A háztartási tevékenységeket helyettesítő szolgáltatások adókedvezményei

A női munkavállalás anyagi korlátainak csökkentése érdekében nemzetközi szinten az utóbbi években igen népszerűvé vált gazdaságpolitikai beavatkozás a háztartási munkákat helyettesítő szolgáltatásokra (pl. mosás, vasalás, takarítás, gyermekgondozás, kertészkedés, stb.) nyújtott adókedvezmények bevezetése. Ilyen jellegű kormányzati csomagot nemrég vezettek be Ausztriában, Belgiumban, Dániában, Finnországba, Franciaországban, majd többéves politikai vita után Svédországban⁵¹ is (Kolm, 2006).

⁴⁹ ún. horizontális szegregáció

⁵⁰ más néven vertikális szegregáció

⁵¹ Hazánkban jelenleg nincs ilyen támogatási forma.

A háztartási tevékenységeket helyettesítő szolgáltatások állami támogatása mögötti közgazdasági érv az, hogy mivel *a jövedelemadók a női munkavállalást ellenőstönzik a háztartásban végzett munka javára, ezt részben kompenzálhatja az, ha azokat a szolgáltatásokat, melyek a háztartásban végzett munkát helyettesítik, az állam adókedvezményekkel támogatja.* A 2007-ben Svédországban bevezetett reform lényegi eleme például az, hogy az ilyen típusú szolgáltatások igénybevétele esetén a munkadíj 50%-át levonhatja jövedelemadóijából a szolgáltatást vásárló fél (Kolm és Lazear, 2008).

A háztartási munkákkal kapcsolatos szolgáltatásokhoz való hozzáférés nagyban elősegítheti a nők munkaerőpiaci részvételét. Freeman és Schettkat (2005) szerint ez egy lehetséges magyarázat az EU-USA munkába lépés és munkában töltött idő közötti jelentős különbségre. Érvelésük szerint az USA-ban a hagyományos háztartási tevékenységek szolgáltatásának másodlagos piaca jóval intenzívebb, mint Európában, ami magyarázhatja, hogy az amerikai nők miért töltenek általában több időt munkahelyükön, mint az európaiak.

Bár a közgazdasági irodalom mára viszonylag széles körben foglalkozik az ilyen típusú támogatások hatásával a gazdaság hatékonyságára, és meglehetősen koherens annak jólétet növelő következményeivel kapcsolatban (lásd pl. Rosen, 1997; Sorensen, 1997; Kleven 2004), a politikai viták során általában nem ez áll a fókuszban, hanem hogy egy ilyen beavatkozás mennyiben *képes munkahelyeket teremteni* és ezáltal a munkanélküliséget csökkenteni. A kevés erre vonatkozó elemzés szintén pozitív összképet mutat (Engström és mtsai, 2005), bár meg kell említeni, hogy az így létrejövő állásokat várhatóan nők fogják betölteni, ami a jövedelmi eloszlás alsó hányadában való felülreprezentáltságukat tovább erősítheti (Kolm, 2006).

5.2.2. Pénzbeni támogatások

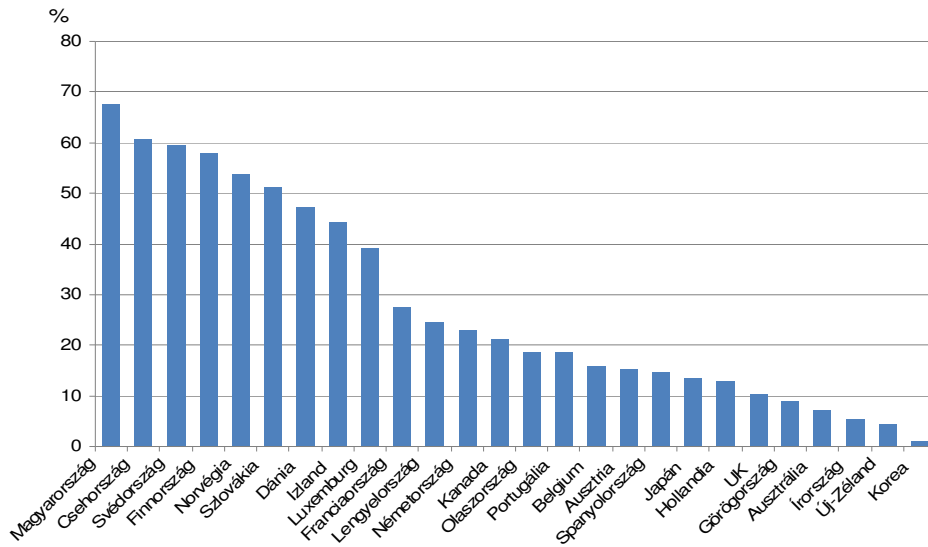
A kisgyermekes családok támogatásának az adókedvezmények melletti másik elterjedt formája a családok direkt anyagi támogatása, mely a legtöbb ország gyakorlatában a gyermekgondozást segítő univerzális (minden kisgyermekes családra kiterjedő) támogatások és a célzott, jövedelmi helyzetűtől függő juttatások (segélyek) valamilyen kombinációját jelenti. Fontos viszont látni, hogy míg az adókedvezmények növelik a női munkavállalás relatív hozadékát a családok számára, *a pénzbeni támogatásoknak csak jövedelmi hatásuk van, ezért a munkaerő kínálatot általában csökkentik*⁵², ezért a pénzbeni támogatás kevésbé kívánatos, ha a kormányzat célja a női munkaerőkínálat növelése (Jaumotte, 2004). A gyermekes családok anyagi eszközökkel történő támogatását sokkal inkább a (gyermek)szegénység csökkentésének szociális érve támasztja alá. A célzott (segély jellegű) ellátások elsődleges szerepe a szegénység csökkentése, míg az univerzális ellátások a szegénység kialakulásának megelőzésében is hatékony eszköz lehet (Darvas és Tausz, 2006).

A pénzbeni családtámogatások relatív súlyát a nemzetközi gyakorlatban jól érzékelteti az az arány, mely az egy gyermek megszületését követő időszakban kifizetett támogatások mértékét mutatja az egy főre jutó GDP %-ában (5.2. ábra). Ebben a tekintetben Magyarország az élen járt 2005-ben (ld. 5.5. ábra). *az OECD országok közül az egy főre jutó GDP-hez viszonyítva a magyar állam költött a legtöbbet a születendő gyerekek otthoni gondozására.*

⁵² Abban az esetben viszont, ha a másodlagos kereső munkavállalását likviditási tényezők korlátozzák, mivel nem tudja a gyermekgondozást megfizetni, a támogatás hatására megnövekedett jövedelem pozitív hatással lehet a nők munkába lépésére (Stiglitz, 2000).

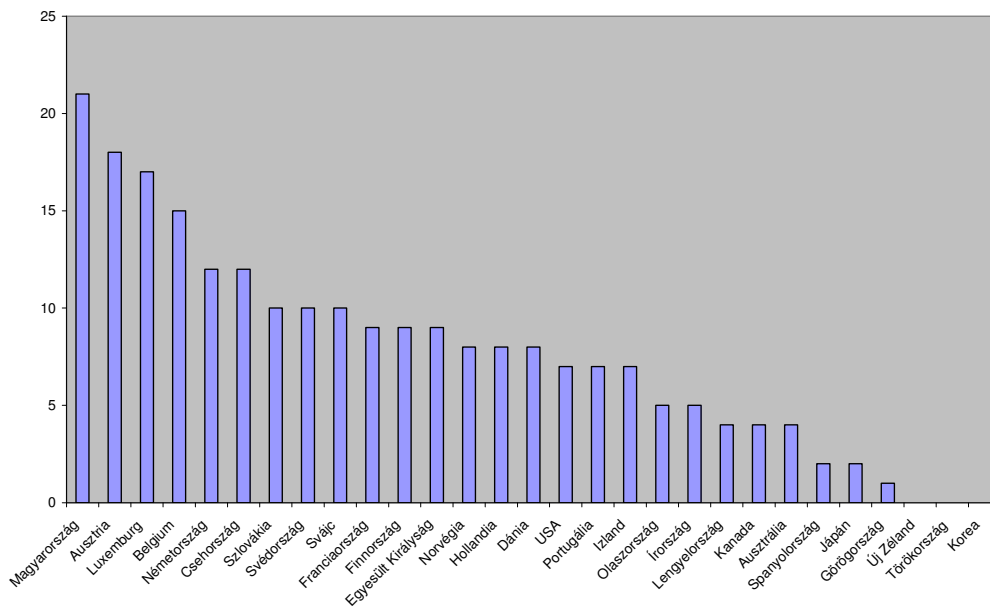
Hazánk a múlt rendszerből nemzetközi összehasonlításban igen nagyvonalú, de szigorúan munkavégzéshez kötődő juttatásokból álló családtámogatási rendszert örökölt (Tóth, 1996; Gábos, 2000). A direkt (közvetlenül elkölthető) pénzügyi családtámogatásokra fordított kiadások 1990-ben a GDP 4,1%-át tették ki, a folyamatos megszorítások folytán ez 2005-re 2,5%-ra redukálódott (Ignits-Kapitány, 2006). Még így is, 2001-ben a gyermekeveléssel kapcsolatos direkt anyagi támogatások aránya az OECD országok közül Magyarországon volt a legmagasabb. A gyermekvállalással járó pénzügyi juttatások (beleértve az adókedvezményeket is) az OECD országok átlagában 7.5%-al növelik a kétgyermekes családok nettó jövedelmét, Magyarországon ez 21% (5.6. ábra).

5.5. ábra: Szülési és gyermekgondozási díjak kifizetése egy gyermek születésekor (az egy főre jutó GDP %-ában kifejezve)

Forrás: OECD Family Database, 2009: Chart PF7.2, 2005

5.6. ábra: A kétgyermekes családok és a gyermek nélküli családok nettó jövedelme közötti százalékos eltérés a pénzügyi támogatások és adókedvezmények hatására

Forrás: Jaumotte (2004)

A pénzbeni támogatások rendszerének kialakítása hazánkban kétféle érvelés mentén történt. Az első, a *népesedéspolitikai érvelés*, azon a feltevésen alapul, hogy a pénzbeni juttatások elengedhetetlenek a régóta aggasztó demográfiai trend kedvezőbb irányú alakításához. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy a hazai kutatók és demográfusok körében is nagy bizonytalanság uralkodik arra vonatkozóan, hogy támogatásokkal lehet-e ténylegesen befolyásolni a gyerekvállalási kedvet (Ignits-Kapitány, 2006). Bár a kutatók egy része úgy véli, hogy a szülést követő támogatások (Ignits-Kapitány, 2006; Gábos, 2003; Gábos és mtsai, 2005), valamint a családi pótlék reálértéke (Tárkányi, 2002) képes a termékenység befolyásolására, a családpolitikai rendszerekről történő modern közgazdasági és demográfia ismeretek azt közvetítik, hogy a termékenység pozitív alakításának az alapja sokkal inkább egy olyan komplex családtámogatási rendszer lehetne, mely pozitív ösztönzőkkel próbálja a nők számára lehetővé tenni a gyermekgondozás, a munkavállalás és a szabadidő megfelelő összeegyeztetését (lásd a 2.4. fejezetet). Ebben a vonatkozásban a magyar családtámogatási rendszer talán legkritikusabb vonása annak kiszámíthatatlansága. A jogosultak körének és a jogosultság mértékének kormányzatról kormányzatra történő folytonos változtatásai miatt (Ferge, 2007) a fiatal családok nehezen bízhatnak abban, hogy a gyermekvállalással járó terhek egy részét a társadalom közössége biztosítja majd számukra.

A magyar családtámogatási rendszer

Hazánkban háromféle családtámogatási ellátási forma létezik: a gyermekgondozási támogatás, a családi pótlék és az anyasági támogatás

A *gyermekgondozási támogatás keretén belül* két támogatási forma elérhető a kisgyermeket nevelő anyáknak: a GYES vagy az univerzális gyermeknevelési támogatás a nem biztosított (munkanélküli és munkanélküli segélyben nem részesülő) nőknek, valamint a GYED a biztosított (munkaviszonyban álló, szülési szabadságra ment) édesanyáknak. A GYES értéke megegyezik a mindenkori öregségi nyugdíj alsó határával, és a gyermek 3 éves koráig vehető igénybe a nem biztosított anyáknak (vagy apáknak). Valamennyivel rövidebb ideig a nagyszülő is igényelheti ezt a támogatást a szülők helyett. A biztosított édesanyák a szülést követő 24 hétben a TGYÁS-ra jogosultak, amely a megelőző fizetés 70%-a. Ezt követheti a GYED a következő 53 hétben, amely szintén a fizetés 70%-át jelenti, azonban minden évben maximalizálják az összegét (a mindenkori minimálbér kétszeresének 70%-a). A GYED adóköteles jövedelem, és nyugdíjjáruledot is vonnak le az összegéből. A gyermek két éves kora után az édesanya még igénybeveheti a GYES-t is, a gyermek 3 éves koráig, valamint a gyermek egy éves kora után a támogatás mellett korlátlan időben vállalhat munkát is. Összességében, az OECD országok között rendkívüli módon, minden magyar anya lehetőséget kap arra, hogy 36 hónapig (általában az óvodakezdés időpontjáig) otthon maradhasson gyermekével. (OECD Starting Strong II., 2006)

A gyermek nevelési, iskoláztatási költségeihez az állam emellett havi rendszerességgel járó *családi pótlékot* nyújt. A családi pótlék összege gyermekenként 12.200 Ft-tól 25.900 Forintig terjedő sávban változik, függ a gyermekek számától és esetleges fogyatékoságától. Lehetőség van még a tartósan beteg, illetőleg súlyosan fogyatékos gyermek után magasabb összegű családi pótlékot igényelni, ami fennmarad a betegség fennállásig, illetőleg a gyermek 18. életévének betöltéséig.

Az *anyasági támogatás* egyszeri pénzbeni juttatás, a szüléshez kapcsolódó kiadások fedezésére. Az anyasági támogatás – gyermekenkénti – összege azonos a gyermek születésének időpontjában érvényes öregségi nyugdíj legkisebb összegének 225 százalékával, ikergyermek esetén 300 százalékával (SZMM, 2009).

Egy rövid gondolat erejéig fontosnak tartjuk kitérni arra a közvélekedésre is, amit Gyenei Márta nyomán szokás „stratégiai gyermek koncepciójának” nevezni, vagyis a „*segélyért szülő romák*” sztereotípiájára. Tudományos szinten ezt *senkinek sem sikerült igazolnia*; s még ha a szociális juttatások valóban pozitívan hatnának is az érintett csoportok termékenységére, ezek alacsony létszáma miatt a szóban forgó intézkedéseknek az össztermékenységet növelő hatása mindenképpen elhanyagolható lenne (Ignits-Kapitány, 2006).

A második érv a pénzbeni támogatások rendszerének hazai kialakításával kapcsolatban, a *szociálpolitikai érv*, a hátrányos helyzetű családok támogatásának szükségességét az esélyegyenlőség biztosításával indokolja. Ez az érv elméletileg a rászorultság-alapú támogatási formákat részesítené előnyben, ennek gyakorlati kivitelezése viszont nehézkes és kétséges. A szegényeknek járó juttatások stigmatizáló hatása mellett ugyanis a rászorultság-alapú támogatások sok esetben nem képesek elérni a legrászorultabbakat (Darvas és Mózer, 2005; Darvas és Tausz, 2006). Ez indokolta azt is például, hogy a 2006-ban bevezetett új családellátási rendszer a korábbi segélyt és az adókedvezmény nagy részét a családi pótlékba építette be, ami így mindenkire eljut, és ahhoz hasonlóan differenciált (Ferge, 2007).

A pénzbeni családellátások munkaerőpiaci és demográfiai hatásaival kapcsolatban jelentősnek gondoljuk Köllő János (2008) elemzéseinek eredményeit. Köllő a *pénzbeni családtámogatások kormányzati politikájában* az elmúlt években történt két radikális változásának hatását vizsgálta a születésszámra és az elhelyezkedési esélyek alakulására. Egyrészt a Bokros-csomagét, ami 40 százalékkal csökkentette a keresetpótlási arányt a kisgyermekes szülők esetében, továbbá a Gyes jövedelemvizsgálathoz kötésével megszüntette a módosabb igénybe vevők harmadik évi támogatását, másrészt a 2006. évi átfogó reform hatását, ami többek között lehetővé tette a teljes munkaidős foglalkoztatást a gyermek egyéves korától kezdve (amivel közgazdasági értelemben megszűnt a Gyes és a családi pótlék közötti különbség (Bálint és Köllő, 2007)). Köllő arra jutott, hogy *sem a foglalkoztatási arányokban, sem pedig a gyermektámogatás igénybevételének hosszában nem történt jelentős változás* még ilyen erőteljes beavatkozások hatására sem, amit a szerző így értékel: „egy olyan rendszer, amelyik szélsőséges mértékben torzított a készpénzes támogatások javára, nem feltétlenül képes segíteni a munka és a gyermeknevelés összeegyeztetését. Ám arra sincs biztosíték, hogy jól szolgálja a magas termékenységet és a hagyományos családmódel széles körű fennmaradását. A készpénzes támogatások szintjének és igénybevételi feltételeinek változtatgatása hatástalan maradhat, ha egyidejűleg nem történik erőfeszítés a gyermekvállalás melletti munkavégzés költségeinek csökkentésére, beleértve a napközbeni gyermekellátás elérhetőségének és színvonalának javítását, a termékenységre gyakorolt hatás előjele pedig bizonytalan. A termékenységi és gyermekjóléti szempontok nem állnak szükségképpen ellentmondásban a munkaerőpiaci szempontokkal – a foglalkoztatáspolitikának a szülői döntésekre gyakorolt tényleges hatásuk megértésén kellene nyugodnia.”

5.3. Szülőbarát vállalati gyakorlatok

A női munkavállalás ösztönzésében az anyagi ösztönzőkön túl egyre nagyobb szerepet kap az, hogy mennyiben sikerül a kormányzatnak olyan munkáltatói környezetet kialakítania, mely lehetővé teszi a szülők számára a munka és magánélet összeegyeztethetőségét. Ez természetesen nem csak a kisgyermekes családok problémája, a nagyobb gyereket

nevelőknek éppúgy nehézséget jelent a munkaidő és az iskola nyitvatartásának eltérése és a gyerekek elhelyezése a tanítási szünetekben.

A fejlett ipari országokban a kilencvenes évek folyamán fogalmazódott meg a munka és magánélet összeegyeztethetőségének problémája (lásd a keretes írást valamint a 3.2. fejezetet), melynek társadalmi következményei, egészségügyi-, és üzleti költségei egyaránt kimutathatóak. A szülők életviteli sajátosságait toleráló foglalkoztatás így túlmutat a nők munkaerőpiaci részvételének kérdésén, sokak szerint ma a családbarát módon rugalmas foglalkoztatás elterjedése a fenntartható fejlődés egyik alapfeltétele (Keveházi, 2007).

A munka és magánélet konfliktusa

A munka és magánélet konfliktusa azok kölcsönös összeférhetetlenségét jelenti, azaz az egyik területen való megfelelés a másik területen való megfelelés nehezebbé válásával jár együtt (Duxbury és Higgins, 2008). Duxbury és Higgins (2001) 100 (40 a privát-, 22 a köz- és 38 a nonprofit szektorból való), egyenként 500 főnél több munkavállalót alkalmazó kanadai cégnél végzett, 31 ezer kérdőívet feldolgozó kutatásáról írt összefoglalójában két fő összetevőre bontja a konfliktus-jelenséget. Az egyik a *gyakorlati* szempont, az idő beosztásával összefüggésben - amikor az adott munkavállaló fizikailag nem tud két helyen egyszerre jelen lenni, hogy kötelezettségeinek eleget tegyen-, a másik pedig az *érzékelés* szempontja, a szerepkonfliktusból adódó túlterheltség- és stresszérzet.

Fontos azonban látni, hogy *a rugalmas munkabeosztás önmagában még nem megoldás*. A gyakorlatban ez ugyanis csak akkor járul hozzá a munkavállalók magánéletének és munkájának összeegyeztethetőségéhez, ha valóban az általuk előnyben részesített időbeosztást tükrözi (Chung és mtsai, 2007), nem pedig a munkáltatók érdekeihez igazított. A családbarát vállalati politikák ösztönzésének sikere így azon is múlik, hogy mennyiben képes az *a vállalati vezetők szemléletében változásokat előhívni*, és *azon keresztül a szervezetek kultúráját megváltoztatni* (Duxbury és Higgins, 2001; OECD, 2008). A munka és magánélet konfliktusának oldásához *nem elegendők tehát a munkaadók számára ajánlott, vagy előírt gyakorlatok*, az eredmény azon is múlik, élnek-e, illetve hogy hogyan élnek a lehetőséggel a munkavállalók.

5.3.1. A szülőbarát foglalkoztatottság kormányzati támogatásának modelljei

A családi kötelezettségek és munkavégzés összeegyeztethetőségének problémájára válaszoló kormányzati gyakorlatok két fő csoportra oszthatók. Az egyik a *munkáltatót támogató*, önkéntes csatlakozáson alapuló, a vállalatok számára a rugalmas foglalkoztatás piaci előnyeit hangsúlyozó gyakorlat, ez jellemző az Egyesült Királyságra, Új Zélandra és Ausztráliára. A másik a *munkavállaló szülőket célzó*, főként a férfiak és nők munkaerőpiaci esélyének egyenlőségét hangsúlyozó, és a háztartási munkák és gyermekgondozás egyenlőbb nemek közötti megosztását törvénykezéssel elősegíteni kívánó megoldás, amely a skandináv országokra, Hollandiára és Kanadára jellemző. Vannak országok emellett, ahol a munka és magánélet egyensúlyát egyedi – nem feltétlenül átfogó program részeként hozott – intézkedésekkel próbálják segíteni, ilyen például Franciaország, Belgium vagy Amerika (Todd, 2004).

(1) A munkáltatók támogatása a munkavégzés hatékony szervezésében

Az első csoportba tartozó országok kormányzatai *átfogó politikai kampányt* indítottak a *probléma érzékeltetésére és a megoldások ismertetésére*, melyhez a munkáltatók önkéntesen csatlakozhattak. A kampány elsődleges célja az volt, hogy a piaci élet szereplői számára világossá tegyék, hogy az üzleti sikeresség szempontjából is jelentős hasznokat jelenthet a családbarát munkavállalási formák bevezetése a gyakorlatba. Ennek érdekében a kormányzatok például weboldalakat hoztak létre, ahol a cégek információt találhattak saját politikájuk és gyakorlatuk értékelésére (benchmark-ok, jó gyakorlatok); az állam finanszírozási támogatást és tanácsadást biztosított számukra. Akik a gyakorlat bevezetését – mérésekkel igazoltan – megfelelő szinten bevezették, jogosultak lettek a „munka-magánélet standard” logo használatára levélfejléceiken és reklámaikban.

Családbarát munkahely program az Egyesült Királyságban

Az Egyesült Királyságban a családbarát munkahely programot 2000-ben hirdették meg egy olyan *ismeretterjesztő kampány* kezdeményezésével, mely a munkavállalók és munkáltatók részére is fontos üzeneteket tartalmazott. Az előbbieket számára a kezdeményezéshez szükséges kellő önbizalom megteremtése és a rugalmas munkáról elérhető információ-források ismertetése volt a cél, míg a munkáltatókat arról próbálták meggyőzni, hogy a családbarát munkabeosztás saját és ügyfeleik érdekeit is támogatja. 2003-ban a munkavállalókat is megszólították: a 6 évnél fiatalabb gyermeket nevelőknek *törvényben biztosítottak jogot* arra, hogy rugalmas munkaidő-beosztásért folyamodhassanak munkáltatójukhoz, aki ezt köteles 28 napon belül megvitatni, további 14 napon belül pedig értesíteni döntéséről a munkavállalót, ahol az elutasító választ csak az üzleti érdek sérülése indokolhatja. Ez a lépés már elmozdulás volt a következőkben ismertetett skandináv modell felé. Fontos viszont, hogy *a program elsődleges célja nem az atipikus munkavégzési formák terjedése volt*, azok részaránya lényegében nem változott 1998 és 2004 között (Kersley, 2004), *hanem a családbarát politikák gyakorlati megvalósításának elősegítése*. Az intervenció hatására történt változást az 5.1. táblázat szemlélteti.

5.1. táblázat: Rugalmas munka és szabadságolási megállapodások nem vezetői beosztású alkalmazottaknak körében 1998-ban és 2004-ben, 10 főnél több alkalmazottat foglalkoztató cégek esetében (%)

	1998	2004
<i>Rugalmas munkamegállapodások</i>		
Teljes időről részmunkaidőre váltás	46	64
Rugalmas munkakezdés és -befejezés napi szinten	19	26
<i>Munka(kör)-megosztás</i>		
Otthonról végzett munka, távmunka	16	28
Iskolaévhez igazodó munkaév	14	28
<i>Éves szinten meghatározott ledolgozandó munkaidő</i>		
Teljesítmény-bérezés, alkalmi feladatokra	3	5
<i>Szabadságolási megállapodások</i>		
Szülői szabadság	38	73
Apai szülési/személyre szóló szabadság	48	92
Speciális eseti szabadság szükség esetére	24	31

Forrás: WERS, 2004

(2) A munkavállaló szülőket/gondozókat célzó nemzetközi politikák

A családbarát munkavégzést elősegítő kormányzati programok másik típusa főként olyan országokban látható, ahol a nemek közötti esélyegyenlőség kérdése hagyományosan is nagyobb hangsúlyt kapott (pl. Hollandiában, Dániában, Svédországban). Itt elsősorban a törvényhozás eszközt alkalmazták a vállalatok megfelelő viselkedésének elérésére, amivel a családbarát munkakörülmények biztosításának minden munkáltatóra kiterjedő kötelezettségét ismerik el. Hollandiában például 2000 óta nem csak a szülők, de a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató cégeknél bárki jogosult (indoklás nélkül) szokásos munkaidejének rövidítését vagy hosszabbítását kezdeményezni, amit a munkáltató csak különös üzleti érdek sérelme esetén utasíthat el. Az intézkedés célja a családi kötelezettségek ellátásának segítésén túl az idős foglalkoztatottak visszavonulásának fokozatossá tétele.

Egy másik, jól bevált gyakorlat ugyanezekben az országban az, hogy a kormányzat különböző eszközökkel mérsékelni próbálja a jövedelmek alakulásának eltérő életciklusokban megfigyelhető ingadozásait. Hollandiában például a 2003-ban meghirdetett *életút-megtakarítási-modell* mindenkinek lehetőséget biztosít arra, hogy jövedelmének egy részét későbbre tartalékolja, illetve hogy nyugdíj-jogosultságának egy részét előzetesen felhasználja bármilyen önként választott szabadságának finanszírozására. A politikák sikerességének mutatója, hogy mindhárom említett országban a nők foglalkoztatási aránya évek óta meghaladja ugyan az Unió 2010-es, 60%-os célkitűzését.

5.3.2. Az atipikus munkavégzési formák típusai és elterjedtsége

A Nyugat-Európában elterjedt rugalmas munkavégzés alapját az ún. atipikus munkavégzési formák jelentik, kiegészülve a különböző szabadságolási megoldásokkal és a standard munkaidő rugalmassá tételével. A teljesség igénye nélkül, ennek formái lehetnek:

- részmunkaidős munkavállalásra való áttérés lehetősége;
- lehetőség a műszakváltásra (a több műszakos munkák esetében);
- rugalmas munkakezdés és -befejezés napi szinten;
- munkakör-, vagy állás-megosztás;
- iskolaévhöz igazodó munkaév, melynek során az iskolai szünetekre előre megállapodott módon több hetes összefüggő szabadság is igényelhető, sőt, a ledolgozott bért az év folyamán igény szerint egyenletesen elosztva is kérheti a munkavállaló;
- sűrített munkahét, amikor a heti 40 óránál kevesebbet dolgozók napi szintű munkaidejüket összevontan dolgozzák le
- éves szinten meghatározott ledolgozandó munkaidő
- alkalmi feladatokra történő teljesítmény-bérezés.

A hagyományos munkavégzéstől az atipikus munkavégzési formák vagy a munkaidő hosszában/beosztásában, vagy a munkavégzés helyszínében, vagy a foglalkoztatás körülményeiben térnek el. Leggyakoribb válfajai a részmunkaidő, a határozott idejű szerződés és a munkaerő-kölcsönzés⁵³, ma még kevésbé elterjedt típusa a távmunka⁵⁴.

⁵³ Munkaerő-kölcsönzés esetén a foglalkoztató helyett a munkaerő-kölcsönző cég köt munkaszerződést a munkavállalóval és végzi a munkaadói adminisztratív teendőket (ki-beléptetés, bérfizetés, stb.), de a foglalkoztató cégnél történik a munkavégzés és az ehhez tartozó irányítást, ellenőrzést is a foglalkoztató végzi (pl. a munkaidő, munkarend, elvégzendő feladatok meghatározását). Gyakran használt vállalati megoldás a dolgozók szülői szabadságának idején.

Egyes szakértők szerint főként az atipikus munkavégzési formák terjedésének köszönhető, hogy 1995 és 2006 között az Unió egészére a női foglalkoztatottság 8 százalékponttal, 50-ről 58%-ra nőtt (miközben a férfiaké 70%-ról csak 72%-ra emelkedett). 2005-ben a részmunkaidőben foglalkoztatott nők aránya 27% volt, míg a férfiaké 4%. A gyermekes nők esetében a gyerekszám növekedésével nő a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya: az egy gyermekes nők 33%-a, a 2 gyermekesek 44%-a, a 3 vagy több gyermekes nők 55%-a dolgozik részmunkaidőben (EUROSTAT, 2005), bár a nők foglalkoztatásának növekedése azzal is jár, hogy sok rosszul fizető állást töltenek be Európa szerte (lásd a keretes írást a részmunkaidős foglalkoztatottság buktatóiról).

A részmunkaidős foglalkoztatottság buktatói

A fejlett ipari országokban a részmunkaidős munkavállalás kormányzati eszközökkel történő ösztönzését foglalkoztatottság-növelő és egyben a rugalmas munkaerőpiac megvalósítását erősítő beavatkozásként tartják számon. A részmunkaidős foglalkoztatottság presztizsét, karrierkilátásait tekintve sokak számára azonban csak félmegoldást jelent. Számos kutatás hívja fel a figyelmet a részmunkaidő nemek közötti munkamegosztásból adódó, *szegregációt konzerváló* hatására, mivel sokan minőségét illetően alsóbbrendűnek, szociális biztonságát tekintve pedig kevésbé védettnek tekintik (O'Connell és Gash, 2003). Összhangban áll ezzel az a felmérési eredmény is, hogy a nem standard foglalkoztatási formák az Európai Unióban mára az alacsony fizetéssel járó munkákra koncentráálódtak.

Az OECD nyilvántartása szerint *a munkavállalók jelentős része nem önkéntesen választja* ezt a munkavégzési formát, ezért a részmunkáról szóló érdekképviselési keretegyezmény irányelveként már 1997-ben megfogalmazták a részmunka és teljes idejű foglalkoztatás közötti szabad választás lehetőségét. Ezt azóta a tagállamok saját jogrendjükbe ültették Európa szerte (Tóth és Neumann, 2006). Dániában ezért például 2002-ben megváltoztatták a részmunkaidőre vonatkozó törvényes szabályozást, és a munkavállalóknak védelmet biztosítottak a részmunkára áttérés megtagadása, vagy annak indítványozása miatti elbocsátás esetére.

Meg kell jegyezni még, hogy a probléma súlya eltérő a különböző iskolai végzettségű társadalmi csoportok esetében is: a családbarát munkáltatói gyakorlatot OECD szerte jellemzően a magas végzettségű és szakértelmű munkaerő megtartására alkalmazzák, az alacsonyabb szakértelmet igénylő foglalkozásokban dolgozóknak általában jóval kisebb esélyük van a családbarát megoldások előnyeinek megtapasztalására. A családbarát foglalkoztatási formák elterjedtsége a szervezet jellegétől is függ: nagy cégeknél és a közszolgálati szektorban gyakoribb az előfordulásuk, úgyszintén a túlnyomórészt nőket foglalkoztató cégeknél (OECD, 2008).

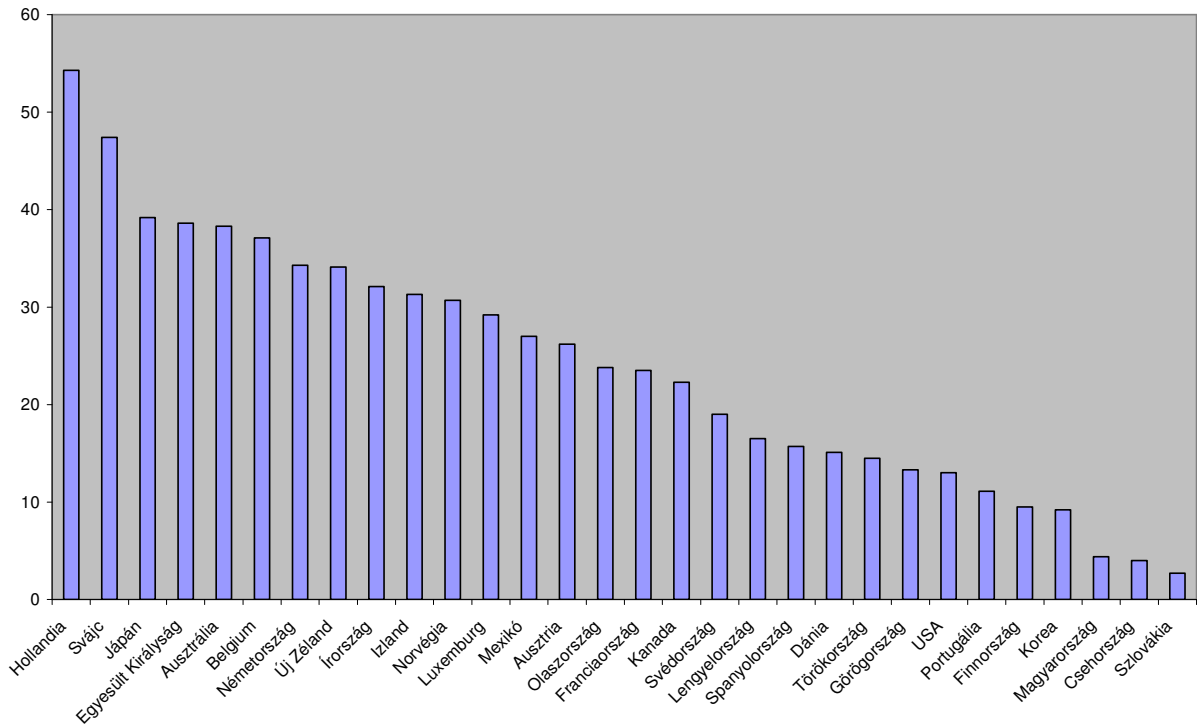
5.3.3. Családbarát foglalkoztatási gyakorlat Magyarországon

A rugalmas munkaformák elterjedtsége Magyarországon jócskán elmarad az európai gyakorlattól, különösen a nők esetében (Keveházi, 2007). Az Európai Unió 27 tagállamának átlagában a *reszmunkaidőben* foglalkoztatott nők a női foglalkoztatottak 31%-át tették ki 2008-ban, míg Magyarországon 5,5%-át (lásd 5.7. ábra). A férfiak

⁵⁴ A távmunka a munkaadó/megbízó telephelyétől független helyszínen, infokommunikációs eszközzel végzett munka. A távmunka során a munkáltató nem feltétlenül alkalmazza a munkavállalót (azaz végezhető önfoglalkoztatás keretében is), illetve a munkáltató telephelyén végzett, eredményében digitalizálható, belső és külső adatbázisokat/kommunikációs rendszereket aktívan használó munka is egyfajta táv- vagy e-munkának minősül.

esetében ez Európai Unió 7,0 %-os részmunkaidős foglalkoztatottsági szintje mellett hazánkban a férfiak 2,5%-a dolgozott részmunkaidőben (KSH, 2009b)).

5.7. ábra 25-54 éves korú részmunkaidőben foglalkoztatott nők aránya az összes női foglalkoztatotthoz képest

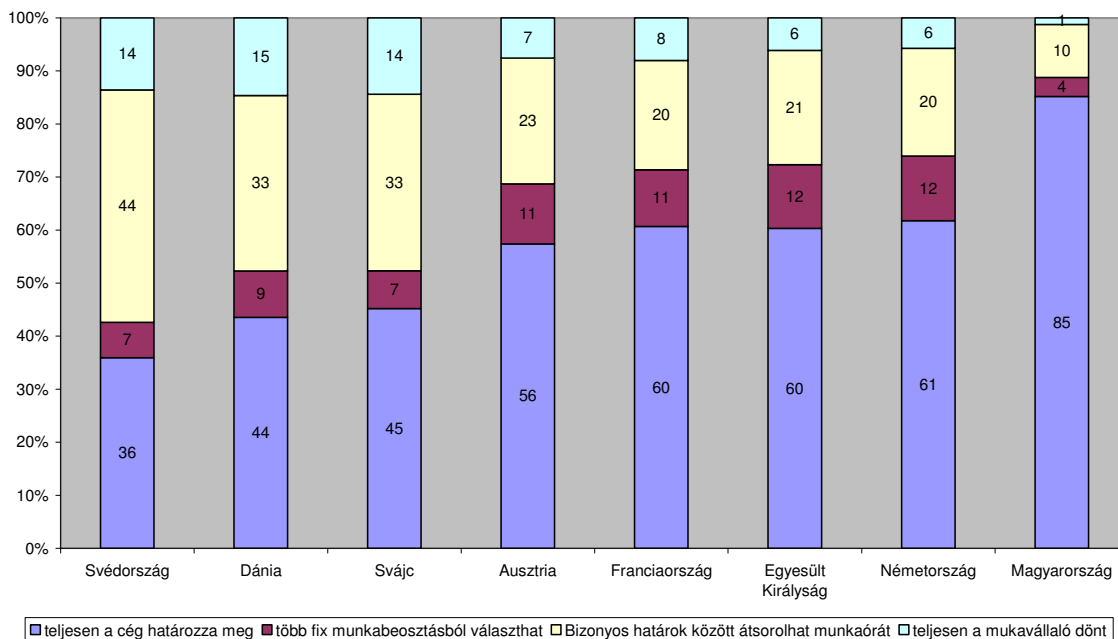

Forrás: Jaumotte, 2004

A családbarát foglalkoztatási formák elterjedtségének mintázata hazánkban is hasonló a fejlettebb országokban: tapasztaltakhoz: gyakoribb az előfordulásuk a nagyobb, a közszolgálati szektorban levő, és a főként nőket foglalkoztató cégeknél (Tardos, 2009). A változtatási törekvések megindulását jelzi, hogy a közszolgálati szektorban 2010-től a szülői szabadságról visszatérőket a gyermekük három éves koráig kötelező részmunkaidőben foglalkoztatni, ha ezt igénylik.

Szintén összevág a nemzetközi téren tapasztaltakkal az is, hogy az atipikus formában dolgozó munkavállalók számára általánosságban a munkáltatók karrier és továbbképzési szempontból többnyire nem biztosítanak azonos lehetőségeket, és sok esetben a rugalmas foglalkoztatás válójában nem a munkáltatók családbarát attitűdjének következményei. Míg Svédországban például a munkáltatók kevesebb, mint 40%-ban határozzák meg a munkaidő-beosztást a munkavállaló megkérdezése nélkül, Magyarországon ugyanez az arány 85%, vagyis a munkavállalók alig 15%-ának van bármiféle lehetősége munkaideje megválasztására vagy alakítására (lásd 5.8. ábra). A 2008-ban Magyarországon *részmunkaidőben dolgozók 17%-a nem önként választotta ezt a foglalkoztatási formát* (OECD, 2009a).

5.8. ábra: A munkáltató által lehetővé tett szabad időbeosztás formái

Forrás: OECD Family Database LMF10: Family-Friendly Workplace Practices

Az, hogy az atipikus munkavállalás főként a nőkre jellemző, hazánkban csupán a munkaidő hosszának tekintetében igaz (Sík és Nagy, 2002), vagyis a részmunkaidős foglalkoztatás az, ahol a nők egyértelműen többségben vannak a férfiakhoz képest. Az 5.2. tábla emellett egyúttal a helyben topogást is jól illusztrálja a foglalkoztatás kiterjesztése szempontjából (Keveházi, 2007).

5.2. táblázat: Nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak 2000-2007 (%)

	Férfiak	Nők
2000	3,0	5,4
2001	3,1	5,3
2002	3,0	5,3
2003	3,3	6,4
2004	3,3	6,3
2005	2,7	6,2
2006	2,7	5,9
2007	2,8	6,2

Forrás: KSH

A részmunkaidős foglalkoztatottság iránti igény pedig a köztudatban is jelen van, amint azt Frey Mária (2002) kutatása is megmutatta. Az inaktív nők 29%-a számára a legnagyobb segítséget a munka és gyermeknevelés összehangolásához a rugalmas munkaidő, 21%-a számára pedig a részmunkaidő jelentené, ők együtt a segítséget igénylő válaszadók felét teszik ki. Az 5.3. táblázatból az is kiténik, hogy az alacsonyabb végzettségűek körében inkább a részmunka, a legalább érettségizettek körében pedig a rugalmas munkaidő elvárása jellemző.

5.3. táblázat: Segítség iránti igények a gyermeknevelés és munkavállalás összehangolásához iskolai végzettség szerint, 2002., %

A legnagyobb segítséget a következők jelentenék:	Legfeljebb 8 osztály	Szaktunokás képző	Gimnázium érettségi	Szakközép érettségi	Főiskola	Egyetem	Összes
Segítségét igényel	87,4	90,5	89,5	86,6	93,6	100	89,0
Ebből (=100%).							
Otthoni gyermekgondozás családtagtól, ismerőstől	23,7	22,6	30,9	18,8	33,4	18,1	23,8
Rugalmas munkaidő	22,3	33,2	31,8	33,7	35,5	10,1	29,0
Rész munkaidő	27,2	21,4	13,6	14,6	14,3	15,2	21,1

Forrás: Frey 2002, részlet

A *táv munka* lehetőségével ma a kis- és közepes vállalatok hazánkban kevesebb, mint 5 százaléka él, ez a foglalkoztatási forma a nagyvállalatok körében is alig éri el a 7 százalékot; míg például 2002-ben az Európai Unió munkavállalóinak 13%-a végzett távmunkát (ITTK, 2009). A távmunka terjedésében ma két fő akadályozó tényező látszik világosan. Az egyik a magyar munkakultúra, mivel a távmunka elengedhetetlen feltétele a munkavállaló és munkaadó közötti bizalom és az ezt elősegítő kommunikáció. A munkáltatók ezért általában csak a már bevált, jól teljesítő alkalmazottak számára biztosítanak ilyen lehetőséget, sokszor részlegesen, azaz a munkahelyre bejárással kombinálva (Madai, 2007). A másik, hogy a távmunkát nem alkalmazó vállalatok nem rendelkeznek elegendő ismerettel a távmunka lehetőségeiről, ezáltal nincs is megfogalmazott igényük erre vonatkozóan. A távmunka pozitív hatásainak megismerése a vállalatokkal ezért jelentős előrelépést hozhat.

A kilencvenes évek vége óta a munkaerőpiac rugalmasságának fokozására és az atipikus munkavállalási formák terjedésének elősegítésére hazánkban több kormányzati kezdeményezés is indult.

A 2006. évi távmunka pályázaton 149 munkáltató 715 távmunkahely létesítéséhez kapott támogatást. Ennek keretében a vállalatok nagy része a magasabban képzett munkavállalói számára biztosított távmunka-lehetőséget (Tóth- Neumann, 2006). A távmunka magyarországi elterjedése ennek ellenére sem volt jelentősnek mondható az elmúlt 10 évben. Részben azért, mert a támogatások elsősorban az új távmunkaviszony létrejöttét támogatták, azon belül is preferáltan a hátrányos helyzetűek foglalkoztatását, a legtöbb vállalkozó számára ez viszont nem jelent életszerű, racionális megoldást. A hazai támogató rendszer így inkább a szociális lehetőségek kiaknázását célozta meg, és nem épült megfelelően a munkáltatók valós igényeire (Makó, 2008).

A távmunka egy alapfeltétele: az IKT és használata

A távmunka népszerűsödésének *technikai feltétele* az ún. *információ-kommunikációs technológiák (IKT)* elterjedése (Eurostat 2009a). Hazánk esetében a távmunka terjedését leginkább az nehezíti, hogy míg az IKT eszközök hozzáféréseben Magyarország előre tudott lépni, nem követte ezt megfelelően a szükséges készségek, képességek felzárkóztatása (KSZK, 2007). Magyarországon 2009 első félévében a munkaképes korú lakosság 39 százaléka lényegében semmilyen személyes tapasztalattal nem rendelkezett az Internettel kapcsolatban. A szakpolitikának ezért „*el kell mozdulnia az 'elérést mindenkinek' céltől a 'képességet mindenkinek' cél felé*” (KSZK, 2007).

Az információs társadalomba való bekapcsolódást vizsgáló tanulmány⁵⁵ szerint a számítógép és az Internet használatának ismerete segíthet a szegénység elkerülésében, illetve leküzdésében is. Megfelelő segítség nélkül a különbség pedig csak növekedni fog, ami részben abból fakad, hogy az Internet bizonyos szintű hozzáférést igényel, és a hálózaton elérhető tartalmak többsége pedig az iskolázottabb felhasználókat célozza meg.

A Közháló program (1188/2002. (XI.7.) kormányhatározat) részeként kiépítésre kerültek olyan Köznet végpontok, melyek célja a közösségi Internet-elérések infrastruktúrájának biztosítására, elsősorban a hátrányos helyzetű területeken. A hálózat használatához szükséges digitális írástudás terjesztésére azonban már a civil szféra kezdeményezésére volt szükség, hiába szerepelt a Magyar Információs Társadalom Stratégiában.

A 2007-től a bevezetett *Start-plusz program* szerint a munka világába visszatérő kisgyermekes szülőket foglalkoztató munkaadó két évig mentesül az egészségügyi hozzájárulás megfizetése alól, és kedvezőbb a közterhek mértéke is. A minisztérium számításai szerint az egy foglalkoztatottra jutó megtakarítás - iskolai végzettségtől függően - éves szinten 3-400 ezer forint (Munkaadók Lapja, 2008). 2008-ban a kisgyermekes szülők 30-37%-a jelezte az igénybevételre irányuló terveit.

A *Családbarát Munkahely Díj* a normaépítés szempontjából fontos kezdeményezés. 2000-ben hozta létre a magyar kormány azzal a céllal, hogy a már meglévő pozitív példák felmutatásával és a vállalatok ilyen körű tevékenységének értékelésével segítse elő a családbarát vállalati kultúra elterjedését (Potápi, 2006). Elnyerésének feltételei 2008-ban szigorodtak, a korábbiakhoz képest a részletesebb kérdések mellett a bírálati folyamatba beépült a helyszíni megfigyelés. A pályázat értékelése során vizsgálják többek között a vezetésben résztvevő férfiak és nők arányát, a bérpolitikát, a képzést, továbbképzést és a juttatásokat, a különböző munkaidőmodellekből való választás lehetőségét, gyermekintézmények megőrzését, fenntartását és korszerűsítését, és a munkahelyi biztonságot (a munkavállalói jogok érvényesülése és egészségmegőrzés szempontjából). A pályázóknak áttekintést kell adniuk arról is, hogy vannak-e náluk kifejezetten a férfiak családi elkötelezettségét erősítő intézkedések, munkahelyi rendezvények, támogatják-e a szülői szabadságról visszatérőket⁵⁶.

A Magyar Telekom, a nagyvállalati kategória 2008-as nyertesének közlése szerint a családbarát törekvéseknek üzleti előnyei is vannak: az elégedett munkavállalók motiváltabban és elkötelezettebben végzik munkájukat. Ez egybecseng több esettanulmány tapasztalataival: a családi kötelezettségeket tiszteletben tartó munkahely vonzó az alkalmazottak számára, és növeli a vállalat versenyképességét, nő a motiváció, a munkavégzés hatékonysága, a kevesebb stressz, továbbá a kisebb fluktuáció és kevesebb betegség miatti távolmaradás növeli a cég eredményességét. A család és munkahely egyensúlyát segítik elő a kisgyermekes munkavállalók visszatérését segítő kismama-, valamint a gyermekek bölcsődei és óvodai elhelyezését és nyári táborozását támogató családsegítési programok is (Origo 2009).

Az erőteljes erőfeszítések ellenére hazánkban mára még nem sikerült érdemi áttörést elérni a családbarát munkahelyek elterjedésében. *A kudarc egy lehetséges összetevője a szabályozási környezet*; valószínű, hogy az erőforrások átlátható, időben kiszámíthatóbb elosztása azok bővülése nélkül is már nagy előrelépés lenne (BME ITTK, 2008).

A családbarát rugalmas foglalkoztatási gyakorlat elterjedéséhez ugyanakkor szükség van az államra, mint katalizátorra, többek között a társadalom és a gazdasági szereplők szemléletének reformálása révén. Állami segítséget igényel *az érintettek*

⁵⁵ Inclusion revisited: the local dimension of the Information Society

⁵⁶ www.szmm.gov.hu

informálásának megoldása, ami egybehangzó véleménye a témában íródott több magyar kutatásnak⁵⁷, és hangsúlyossága jól követhető a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott különböző kampányokban is. A munkáltatók és a kisgyermekes munkavállalók tájékoztatásának fontosságát az is aláhúzza, hogy az ösztönző és támogató rendszerek csak akkor tudnak hatékonyan működni, ha azok széles körben eljutnak a felhasználókhoz (FEMIM, 2007).

5.4. Univerzális gyerekellátási támogatások

A Barcelonai célkitűzések megfogalmazása óta heves vita indult meg Európa-szerte egy a skandináv országok gyakorlatához hasonló, erőteljes állami támogatásban részesített, univerzális – azaz minden gyermek számára egyenlő lehetőségként biztosított – koragyermekkorai ellátás szükségességéről. Hasonló elmozdulás észlelhető az USA politikájában is, ahol Obama elnök „Nullától öt éves korig” tervében (Zero to Five Plan) az államokat önkéntes, minden gyermeknek elérhető ellátásra szeretné ösztönözni. Quebec is nemrégiben vezetett be nagyarányú állami támogatásban részesített gyermekgondozási rendszert, és jelenleg Kanada más régiói is hasonló intervenciókat fontolgatnak (Havnes és Mogstad, 2009).

5.4.1. Munkaerőpiaci hatások

Az univerzális gyermekellátás bevetésének hívei általában azzal érvelnek, hogy a családok számára a megfizethető formális gyermekgondozási ellátás elérhetősége alapvető jelentőséggel bír a nők munkaerőpiacra lépésében és a jóléti függőség csökkentésében. Azok a kutatások azonban, amelyek ezt a feltételezést próbálják megerősíteni és empirikusan is bizonyítani, közel sem egyetértők a várható hatásokat illetően. Ez részben természetesen abból is ered, hogy egy ilyen típusú intervenció hatásának megbecslése komoly módszertani nehézségekbe ütközik, azonban szinte minden empirikus munka felhívja a figyelmet egy jelentős torzító hatásra, ami legalábbis részben csökkentheti a beavatkozások hatásosságát a nők munkaerőpiacra lépésével kapcsolatban.

A „kiszorítási hatás” abból ered, hogy az államilag támogatott/szolgáltatott gyermekgondozási ellátások kedvezményezettjei részben legalábbis biztosan olyan szülők lesznek, akik e beavatkozás nélkül is foglalkoztatottak voltak/lettek volna, s az állami segítségnyújtás hatására ők csak a gyermekgondozás formáját változtatják meg, s az informális vagy magán gondozás helyett a kényelmesebb és olcsóbb támogatott szolgáltatást fogják igénybe venni. Amennyiben ez így van, az ellátás fenntartásának költségei a társadalom számára jelentős többlet terheket okozhatnak, amit korábban Rosen (1996) elemzési nyomán láthattuk. Összességében elképzelhető tehát, hogy a fenntartás magas társadalmi többletköltségei miatt az ellátására fordított összeg meghaladhatja az univerzális ellátás biztosításának női munkavállaláson keresztül megnyilvánuló gazdaság-élénkítő hasznait.

A gyermekellátás költsége és az anya munkavállalása közötti kapcsolat vizsgálata már régén a kutatások fókuszában áll. Blau és Currie (2006) egy nemrégiben elkészült igen

⁵⁷ Frey (2002), Fővárosi Esélyegyenlőség Módszertani Iroda (2007), JÓL-LÉT Közhasznú Alapítvány (2009), Magyar Távmunka Szövetség nyilatkozatai, Forgács (2009),

átfogó összehasonlító elemzése azonban azzal a következtetéssel zárult, hogy ezekből a kutatásokból nem lehet egységes következtetést levonni az egyes becslési eredmények igen nagy eltérései miatt (a becslt elaszticitások 0 és -1 között igen nagy eltéréseket mutattak). Blau és Currie ezt a korábbi kutatásokat jellemző két rendszeresen visszatérő módszertani problémára vezeti vissza. Az első, hogy a hagyományos módszertannal készült becslések általában egyéni adatokon alapulnak, ahol az igénybe vett szolgáltatások megfigyelt ára nem csak a kereslettől, hanem a kínálattól is függ (azaz endogén), így az árak változásának hatását a munkavállalásra nem lehet módszertanilag helytállóan megbecsülni⁵⁸. A másik, hogy legtöbb esetben az adatok között nincs megfelelő információ arra vonatkozóan sem, hogy az alternatív ellátási formák mennyiben és milyen áron álltak a szülők rendelkezésére az univerzális ellátások bevezetésekor.

A témát övező heves politikai vita és a korábbi kutatások módszertani hiányosságai nyomán az utóbbi két évben számos igen magas színvonalú elemzés látott napvilágot, melyek a politikai beavatkozások időbeli és térbeli heterogenitását kihasználva, „kvázi-kísérleti” módszert alkalmazva vizsgálták a gyermekellátási szolgáltatások ára és a nők munkaerőpiacra lépése közötti valós kapcsolat megbecslésére.

Lefebvre és Merrigan (2008), valamint Baker és munkatársai (2005) az 1997-es kanadai jóléti reform hatását vizsgálták, melynek során *Quebec-ben a gyermekellátás gyermekenkénti havi díját 5 kanadai dollárra csökkentették*. Mindkét kutatás azt találta, hogy *a reformnak jelentős mértékű pozitív hatása volt a női munkavállalásra*. A kizorítási hatás itt is jelentős mértékű volt, a szolgáltatás igénybe vételének 14%-os növekedése mellett a női munkavállalásban megfigyelhető növekedés csak 7.7%-os volt, a kettő közötti különbség tehát annak tudható be, hogy korábban már munkaviszonyban állók is nagyobb arányban kezdték használni a szolgáltatást. Cascio (2009) ugyanakkor megjegyzi, hogy e pozitív hatás részben abból is eredhet, hogy Quebec-ben a női munkavállalás trendje már a beavatkozás előtt is eltért Kanada többi részétől, így a pozitív összefüggés legalábbis egy része nagy valószínűség szerint ennek tudható be. A másik probléma, hogy *Quebec-ben az említett reformmal egyidőben számos más politikai beavatkozás is történt*, nem tisztázott tehát, hogy a változások mennyiben a gyermekellátás árát érintő intervenció következménye.

Lundin és munkatársai (2008) a *svéd reform* hatását vizsgálta, ahol a hatások mérését a szolgáltatások árát maximalizáló politikákban megmutatkozó tartományi szintű eltérések tették lehetővé. Lundin eredményei azt mutatták, hogy a reformnak *gyakorlatilag egyáltalán nem volt hatása a női munkavállalásra*, bár eredményeinek általánosíthatósága más országok gyakorlatára kérdéses, mivel a reform időpontjában a nők munkavállalásának aránya Svédországban meghaladta a 70%-ot, a gyermekellátási szolgáltatások igénybe vételének aránya pedig a 80%-ot.

Nemzetközi szempontból érdekesebb lehet Havnes és Mogstad (2009) eredménye, akik az 1975-ös *norvég politikai reform* hatását vizsgálták visszamenőleg. Ebben az időszakban a Norvégiában a női munkavállalás 50%-os volt, ami hasonló a jelenleg a mediterrán országokban tapasztalható 40%-os, vagy a közép-európai országokban tapasztalható 55%-os arányhoz (Boeri és munkatársai, 2005). A svéd példához hasonlóan az eredmények szintén azt bizonyítják, hogy a norvég reform *sem járt jelentős hatással a nők aktivizálására*.

Némileg hiányossága ugyanakkor ezeknek a kutatásoknak, hogy – elsősorban az adatok hiánya miatt – nem számoltak annak lehetőségével, hogy a hatások eltérőek lehetnek az eltérő társadalmi csoportok és az eltérő életkorú gyermekek vonatkozásában.

⁵⁸ A becslések torzítottak és inkonzisztensek lesznek.

Ezt a kérdést vizsgálta Cascio (2009) munkájában, amelyben a hatások elemzését az tette lehetővé, hogy a 60-as évek közepétől kezdve a különböző *amerikai államok* eltérő módokon támogatták az általános iskolákhoz kapcsolódó óvodák létrehozását, ami ezeknek az intézményeknek a robbanásszerű elterjedéséhez vezetett. A legtöbb államban a korábban gyakorlatilag fel nem lelhető szolgáltatások 3-4 év alatt gyakorlatilag mindenki számára elérhetővé váltak. Cascio azt találta, hogy az öt éves (de nem a fiatalabb) gyermekek esetében az óvoda elérhetővé válása az egyedülálló nők közel 30%-át segítette hozzá a munkavállaláshoz, nem talált viszont hatást az egyedülálló, de fiatalabb gyermekkel rendelkező, illetve a házas, öt éves korú gyermekkel rendelkező anyák esetében sem. Ez azt sugallja, hogy *az iskoláskor előtti célzott, veszélyeztetett csoportokra – például az egyedülálló nőkre - irányuló programok a nők munkaerőpiaci mobilizálása tekintetében költséghatékonyabbak és hatásosabbak lehetnek, mint az univerzálisan elérhető támogatások.*

5.4.2. *Következmények a gyermekek fejlődésére*

Az univerzális gyermekellátások hatását a gyermekek fejlődésére vizsgáló kutatások ritkák, és legtöbbjük csak a rövidtávú hatásokat képes megragadni, amiknek következtetései nagyon változóak. Loeb és munkatársai (2007), például azt találták, hogy az iskoláskort megelőző formális ellátásban való részvétel az USA-ban pozitív hatással volt a gyermekek olvasási és matematikai készségeire az iskoláskori évek során. Magnuson és munkatársai (2007) szerint viszont a különbség az első osztály végére eltűnik. A formális ellátás rövidtávú pozitív hatását találta Gormley és Gayer (2005), Fitzpatrick (2008), Melhuish és munkatársai (2008), valamint Berlinski és munkatársai (2008, 2009). Másrészt viszont Baker és munkatársai (2008) a Quebec-i egyetemlegesen elérhető támogatott ellátásnak nem volt kimutatható hatása a gyerekek kognitív fejlődésére, negatívan hatott ugyanakkor a nem-kognitív készségek alakulására.

Bár az ellátások rövidtávú hatása vitathatatlanul fontos, *társadalmi szempontból mégis nagyobb jelentősége van annak, hogy e hatások milyen mértékben maradnak fenn hosszabb távon* és alakítják a gyermekek későbbi életpályájának alakulását. Amint Baker és munkatársai (2008) megjegyzik, a negatív rövidtávú hatások nagy valószínűséggel annak köszönhetőek, hogy a gyerekeknek komoly megpróbáltatást jelent a kortársaikkal történő első interakciók feldolgozása, viszont mivel az iskoláskor előtti formális ellátásban résztvevő gyermekek e kezdeti nehézségekkel hamarabb szembesülnek, az iskoláskori évekre jobban fel vannak vértelve a kortárs csoporton belüli hatékony viselkedésmintákkal. Korábban láthattuk azt is (5.4. fejezet), hogy a kifejezetten hátrányos helyzetű rétegekre irányuló programok látszólag elhaló rövidtávú hatásai hosszú távon erős és robusztus pozitív hozzájárásokat eredményeznek (Heckman, 2006).

Nagy jelentőséggel bír ezért Havnes és Mogstad (2009) nemrégiben napvilágot látott egyedülálló elemzése, ami a korábban már ismertetett 1975-ös norvég reform *hosszútávú* hatását vizsgálja a gyermekek fejlődésére. Havnes és Mogstad azt találták, hogy az államilag támogatott, egyetemlegesen elérhető gyermekgondozásban való részvétel jelentős pozitív hatással volt a 30 éves korban megfigyelhető felnőttkori kimenetelre. Ez igaz volt mind az oktatásra, mind a munkaerőpiaci szereplésre, mind a jóléti függőség csökkenésére. *A gyermekgondozás csökkentette az iskolai lemorzsolódás valószínűségét, a szerzők számításai szerint a 17,500 fős férőhelybővítés a korai ellátásban aggregáltan 6,200 plusz oktatásban töltött évet eredményezett.* A reform további hozzájárása volt a családalapítás életkorának kitolódása. Az eltérő társadalmi csoportokra vonatkozó

elemzések azt mutatták, hogy a hosszútávú oktatási és munkaerőpiaci hatások *elsősorban az alacsony iskolai végzettségű rétegeknél*, különösen a lányoknál jellemző trend megváltozásának volt az eredménye. Ez azt sugallja, hogy a támogatott ellátás elősegíti a generációk közötti mobilitást és a nemek közötti bérkülönbség csökkenését.

Az eredmények értelmezéséhez nélkülözhetetlen annak ismerete, hogy vajon mi történt volna ugyanezekkel a gyerekekkel a reformok híján, vagyis milyen gondozásban részesültek volna, mivel az eltérő formákról való áttérés a formális ellátásra különböző hatásokkal járhat. Míg ugyanis a szülői gondozásból való kikerülés negatívan érintheti a gyermekek fejlődését, az általában alacsonyabb minőségűnek tartott informális gondozók formális ellátásra való felcserélése pozitív hozadékkal járhat (Gupta és Simonsen, 2007). Havnes és Mogstad elemzése megerősítette azoknak a korábban már ismertetett elemzéseknek a következtetéseit, amik azt mutatták, hogy a formális ellátások támogatásának hatására bekövetkező létszámnövekedés jórészt a már foglalkoztatott szülők gyerekei köréből ered, így *a támogatott ellátás kihasználtságának növekedése elsősorban a képzetlen, informális ellátási formákból történő átrendeződés következménye* (nem pedig az anyai gondozást váltja fel).

5.4.3. *Hatások a gyermekvállalásra*

Az alacsony gyermekvállalási hajlandóságból eredő gazdasági problémák megfékezésére a különböző országok gyakorlataiban számos kormányzati beavatkozás irányult. Ezek között a politikák között a magas minőségű, univerzális gyermekgondozás elérhetősége és megfizethetősége különös figyelmet kapott az utóbbi években, főként a gyermekvállalási korban levő fiatal szülők életvitelét meghatározó társadalmi körülmények radikálisan megváltozásának köszönhetően.

Az utóbbi évtizedekben bekövetkező változások a társadalmi környezetben - a városias életmód, a komplexebb felkészültséget igénylő, de egyben nagyobb kihívást jelentő foglalkozások rendelkezésre állása a nők számára, a megfelelő életvitelhez „szükségesnek” tartott anyagi javak körének bővülése, a társadalmilag elfogadott életszínvonal fenntartásához szükséges kereset növekedése - oda vezetett, hogy a szülők nagyobb része a házasság során a munkavállalást részesíti előnyben. Így, bár a potenciális anyák nagy része dolgozni is szeretne, a munkahelyi és társadalmi változások nagyon megnehezítik a két szerepkörrel járó feladatok együttes ellátását (Rindfuss és munkatársai, 2007).

Ezek a változások a szociológusokat és közgazdászokat – eltérő érvek mentén ugyan – ugyanarra a következtetésre vezették a népesedési problémakörrel kapcsolatban: a jól szervezett, könnyen elérhető, rugalmas gyermekgondozás biztosítása a városias, munkacentrikus környezet születés-ellenes hatását jelentősen csökkentheti. A szociológusok úgy érvelnek, hogy az anyai és a munkavállalói szerepek ellentétes elvárásai jelentős szerepkonfliktushoz vezettek a nők életében, s az eltérő szerepekkel kapcsolatos elvárásoknak való megfelelésben nagy szerepe lehet egy magas minőségű, elérhető gyermekellátási szolgáltatásnak. A közgazdászok érvrendszerében a nők munkaerőpiactól távol töltött éveinek kieső haszna kap központi szerepet, ami nemcsak az elmaradt fizetésekből ered, hanem a munkahelyi tapasztalat szerzésével járó fejlődés megtöréséből is, ami a későbbi munkába állási és kereseti lehetőségekre negatív hatással lehet. A jó minőségű, a gyermek korai életkorában is már elérhető gyermekgondozás így lehetővé teszi a nők számára a munkaerőpiacra való korábbi visszatérést, s ezzel a gyermekvállalás költségeinek csökkentését.

Ezt a feltételezést néhány az utóbbi években készült empirikus kutatás is megerősítette. Rindfuss és munkatársai (2007) a korábban már többször említett norvég reform hatásának vizsgálata során azt találták, hogy azokban a régiókban élő nők, *ahol a gyerekgondozási ellátás nagyobb arányban volt biztosított, a szülők általában fiatalabb életkorban, és átlagosan több gyermeket vállaltak.*

Hogy a norvég példa mennyiben általánosítható más országok gyakorlatára, az Rindfuss szerint *a gyerekgondozási szolgáltatás milyenségétől függ.* Fontos ugyanis látni, hogy Norvégiában a szolgáltatások struktúrája úgy került kidolgozásra, hogy az a lehető leginkább *alkalmazkodjon a dolgozó nők szükségleteihez.* A norvég gyerekgondozók egész évben nyitottak, kivéve a hétvégeken és a nemzeti ünnepeken, korán reggeltől késő délutánig a szülők és gyermekek rendelkezésére állnak, és számos törekvés irányult annak megoldására is, hogy a testvérek egy intézménybe járhassanak. Rindfuss szerint *amennyiben más országok is hasonlóan családbarát ellátási formát vezetnek be, annak várt hatása hasonló lehet a norvég példához.*

5.4.4. Milyenek képzeljük el az ideális napközbeni ellátást?

A több évtizedes kutatások során kialakult egy általános egyetértés arra vonatkozóan, hogy milyen jellemzőkkel bír egy jól működő napközbeni gyermekellátási rendszer. Összehasonlító szakpolitikai elemzések azt mutatják, hogy bár néhány ország, mint Dánia, vagy Svédország, elég közel állnak ehhez az ideális modellhez, és más országokban is felfedezhetjük „a tökéletesség szigeteit” (pl. Emilio Romagna Olaszországban); még nagyon sok társadalom sokkal kevesebbet képes nyújtani ezen a területen. Bár a legutóbbi törekvések azt is mutatják, hogy nem feltétlenül egy útja van az ideális helyzet elérésének, hogy mi mindent kell ideális esetben garantálnia egy ilyen rendszernek, abban ma széles körben egyetértenek a társadalomkutatók. Ezek a következő jellemzők (ld. Mahon, 2008 összefoglalója és a Children in Europe Policy Paper, 2008 alapján).

1. A rendszernek *széles körben elérhetőnek, földrajzilag és anyagilag is hozzáférhetőnek kell lennie.* Egyetlen gyerek sem maradhat ki a jövedelem, a szülő foglalkoztatási státusza, a lakóhely vagy a formális állampolgárság szempontjai alapján, sem pedig bármilyen fogyatékoság, speciális nevelési igény miatt. Ma még számos rendszerben az elérhetőség óriási probléma (ld. magyarországi helyzetet is), és több országban számos családnak problémákba ütközik a minőségi gyerekegészségügyi ellátás igénybevétele férőhelyhiány vagy (a magánszektorban érvényesülő) túl magas szolgáltatási díjak miatt. Ebből adódóan ideális esetben igénybevételeknek ingyenesnek kellene lennie⁵⁹.
2. A rendszerben lévő *intézményeknek magas színvonalú pedagógiai programmal kell működniük.* Számos kutatás bizonyítja (ld. továbbiakban), hogy a jó minőségű gyerekegészségügyi ellátás biztosításában kiemelten fontos az egészséges, biztonságot nyújtó és optimális mértékben stimuláló fizikai környezet, a megfelelő gondozó-gyerek arány és a kiváló (a gyerek fejlődési szükségleteit és hatni képes aktivitását figyelembe

⁵⁹ Sok országban a 3-6 éves korosztály számára biztosított az ingyenes szolgáltatás. Szükséges lenne a 3 év alatti időszakokra is kiterjeszteni mindezt. A szolgáltatások finanszírozását ideális esetben közpénzekből kellene megoldani, mivel az OECD Starting Strong II. (2006) szerint a szolgáltatások közvetlen finanszírozása hatékonyabb, mint a szülőknek nyújtott kedvezményeken keresztül történő indirekt finanszírozás (Children in Europe Policy Paper, 2008)

vevő) pedagógiai program megléte⁶⁰. Ez minden bizonnyal társadalmi befektetést igényel, nem csupán a megfizethetőség, hanem a jól-képzett személyzet biztosítása miatt is, akiknek magas színvonalú munkájukért cserében versenyképes fizetést kell(ene) kapniuk.

3. A programnak átfogónak és széleskörűnek kell lennie. Univerzális elérhetőséget kell biztosítani, és emellett *fel kell ismernie, el kell fogadnia a különböző szükségleteket tekintettel a populáció kulturális* (etnicitás, vallás, nem, szexuális orientáció, fogyatékoságok) *és nyelvi sokszínűségére*. Ezzel párhuzamosan küzdeni kell a sztereotípiák, a diszkrimináció és a kirekesztés ellen. Ez a tényező szintén igényel kormányzati bevonódást. E célok elérése függ attól, hogy a kormányzati struktúra hatékony-e az integráció, a koordináció és a helyi különbségek kihívásaival szemben.

Az érvek belátásával nyilvánvalóvá válik, hogy *egy magas színvonalon működő rendszer feltétlenül kormányzati támogatást igényel* (Mahon, 2008).

5.4.5. Nemzetközi és hazai tendenciák az intézményrendszerek koordinálásában

Már az OECD által folytatott korai, 1970-es évekbeli szakpolitikai kutatások (OECD, 1974; Kahn és Kammerman, 1976; Heron, 1977) arra a következtetésre jutottak, hogy *szükség van a hagyományosan külön fejlődést mutató⁶¹ korai napközbeni gondozás (day care, bölcsőde) rendszerének és a közvetlenül iskola előtti (pre-primary, pre-school, óvoda) szolgáltatások „összevonására”, egy rendszerben kezelésére*. A 3 éves korig tartó szolgáltatás eredetileg azt a célt szolgálta, hogy felügyeletet biztosítson azoknak a gyerekeknek, akiknek édesanyja újra dolgozni kezdett a családi kassza növelése érdekében. Ezzel szemben az óvoda már iskolaelőkészítő, „oktatási” intézmény volt a 3-6 éves korosztály számára. A korai összehasonlító elemzések a két intézményrendszer összevonását, együttes kezelését ajánlották abból a célból, hogy a jelentős növekedést mutató női munkavállalásból adódó szükségleteket (ld. a gyerekek napközbeni elhelyezése) és a gyerekek fejlődési szükségleteit minőségi intézményi ellátás során tudják együttesen kielégíteni a legkorábbi időszaktól. Számos államban azonban a rendszert korábban nem úgy tervezték, hogy e kettős célt elérjék. A mai napig három fő megvalósulását érhetjük tetten:

- (a) *az ún. laissez-faire nézőpont* tipikus az angolszász államokra: ez számos egymás mellett létező rendszerrel írható le, amelyek részben életkor függőek, gyakran magán vagy önkéntes alapon működnek.

⁶⁰ A pedagógiai célkitűzéseket és tevékenységet széles értelemben kell felfogni, mint a gyerekek felnevelésének jelentős (integrált és a mindennapi és családi élettől el nem választható) komponensét. Gondoljunk itt a gyermeki játékokra és különböző tevékenységekre, a tanulásra, a szociális kapcsolatokra, az etikai és esztétikai hatásokra, az érzelmi és fizikai jóllét biztosítására, vagyis a nevelésre, a személyiségfejlődés támogatására széles értelemben. (Children in Europe Policy Paper, 2008)

⁶¹ A 18. századtól számos európai városban alakultak gyerekintézmények elhagyott vagy veszélyeztetett kisgyerekek számára. Ezek az intézmények általában vallásos és jótékonyági alapokon működtek, és szegény vagy nem jól működő családok gyerekeiről gondoskodtak. Később a 19. században elkezdtek kialakulni (pl. Svédországban 1836-ban, Franciaországban 1881-ben) olyan gyerekintézmények („*infant schools*”), amelyek az iskolába lépés előtt (4-6 éves korban) foglalkoztak a gyerekekkel. Ekkor a két létező intézménynek nagyon más céljai voltak: az első szociális védelmet nyújtott, míg az „*infant school*”-típusú intézmények oktatási-nevelési célokat tűztek ki maguk elé. A modern államok megalakulásával e két intézményrendszer általában két kormányzati területhez, minisztériumhoz tartozott, és ez (persze a „klasszikus” gyermekvédelmi rendszert bővítve a napközbeni ellátás rendszerével) ma is így van a legtöbb OECD országban (Bennett, 2008). A koragyermekkori ellátásformákról történelmi kontextusban ld. részletesen Herczog és Neményi (2009) tanulmányát.

(b) az ún. *kettős rendszerek* számos európai országra jellemzőek: életkori bontáson alapulnak (ld. bölcsődék csecsemőknek és típegőknek 0-2/3 éves korig, óvodák 2/3 éves kortól iskolakezdésig⁶²),

(c) az ún. *koordinált rendszerek létrehozásában úttörők voltak az északi országok: ezek a rendszerek 0-5/7 éves korig egységben kezelik az iskola előtti korosztályt.* (ld. részletesen a ma működő rendszereket országonként: OECD Family Database, PF13, 2009)

Mára már a szakpolitikai kutatások egyik fókuszja a napközbeni ellátás/gondozás és a nevelés/oktatás színtereinek egyesítésére vonatkozó különböző törekvések sikere és kudarca lett (pl. Cohen és mtsai., 2004).

Magyarország tipikus „kettős rendszer”, mivel a korai gyerekellátás különvált a 3 év alatti gyerekek bölcsődei és a 3 és 7 év közötti gyerekek óvodai gondozására, nevelésére. Míg az előzőt jelenleg a Szociális és Munkaügyi Minisztérium, az utóbbit az Oktatási és Kulturális Minisztérium felügyeli és szabályozza. Az óvodáztatás a közoktatás első lépcsőfokát jelenti, és a minisztérium hatáskörébe tartozik a pedagógiai programok jóváhagyása, felügyelete, valamint a pedagógusképzés fejlesztése. Az adminisztráció, a felügyelet, a politikai felelősség és a finanszírozás számos (állami, megyei, helyi és intézményi) szinten oszródik meg. A bölcsőde rendszere ezzel szemben a gyermekvédelem és a gyermekjólét körébe tartozik hazánkban. A felelős minisztérium szabályozza a rendszert és szervezi a gyermekgondozók képzését. A Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet számos szakpolitikai anyaggal segíti a hálózat működését. A minisztérium mellett a Magyar Bölcsődék Egyesülete, valamint a Bölcsődei Dolgozók Demokratikus Szakszervezete is aktív szerepet vállal a gyerekellátás területén felmerülő kérdések állásfoglalásában (OECD Starting Strong II., 2006; Country Note for Hungary, 2004). Bár napjainkban számos vita zajlik az integrált bölcsőde-óvoda (lásd a későbbiekben) kérdés témájában, ez ma még inkább az intézmények szintjén történő lehetséges integrációt ragadja meg, nem pedig a koragyermekkorai időszak (0-7 éves kor) valódi egységben kezelését, és a fejlődési időszakhoz rendelt teljes rendszer egységes koordinációját.

A gyerekellátás irányításának nemzetközi gyakorlata

A II. világháború után az 1950-es évektől az északi országok, ellentétben a legtöbb európai országgal, újabb reformokat hajtottak végre a napközbeni gondozás és az oktatás területén. Ekkortól egyre több nő került be a munkaerőpiacra, és egyre nagyobb igény támadt a korai gyerekellátás rendszerével kapcsolatban. A skandinávok a két fenti hagyományos rendszert egyesítették, és mindkettőt a szociális ügyek alá vonták, országos szinten kezelték. Pedagógiailag és a szolgáltatások szintjén azóta is egységben kezelik a koragyermekkorai időszakot. Más – szovjet – hatásokra, néhány ország ugyanúgy egységesítette a gyerekszolgáltatásokat, de általában az oktatási tárca kezébe adta az ügyeket. Az utóbbi évtizedekben, az élethossziglan tartó tanulás jegyében egy sor EU állam csatlakozott ahhoz a nézőponthoz, hogy a napközbeni gyerekellátás is az oktatási ügyek közé tartozik (ld. részleteiben Bennett, 2008).

A politikai irányítás kettészakadása (ld. a korai gyerekellátás szociális ügy, míg az óvodáztatás oktatási ügy egy sor európai országban) számos hátránnyal jellemezhető, amely főleg abból fakad, hogy a gyerekellátó szolgáltatások a támogatások és a pártfogás szempontjából nagyban különböznek az óvodai szolgáltatásoktól (ld. későbbiekben). A

⁶² Az iskolakezdés időpontja nagyon változó az egyes országokban: legtöbbször 6-7 éves kortól, de vannak országok, ahol már 5 éves kortól iskolába mennek a gyerekek (ld. OECD Family Database, PF13, 2009).

liberális, laissez-faire típusú országokban (pl. Ausztráliában, Kanadában, Írországbán, Koreában, Hollandiában, Angliában és legfőképpen az USA-ban) azt gondolják, hogy a szülő „magánügye” és felelőssége, hogy „mit csinál gyermekével, amíg ő dolgozik”. Ezek az országok nem gondolják a korai gyerekellátás megoldását társadalmi felelősségnek, kormányzati felelősséget általában (országoktól függően) csak a gyerekek 3-5 éves korosztályától érvényesítenek, és általában országos szinten csak pre-school (iskolaelőkészítő) rendszert működtetnek. Így ezekben az országokban a 3 éves kor alatti korai gyerekellátás nagyon erősen piacközpontú. Ugyanakkor az is igaz, hogy ezen országok mellett ma már a legtöbb országban a korai gyerekellátás színtere nagyon vegyes pénzügyi háttérű szolgáltatásokat nyújt. Az államilag finanszírozott intézményes ellátás mellett magán kezdeményezések és fizetett egyéni szolgáltatók is léteznek a piacon. Az elérhetőség tekintetében az alacsony jövedelmű rétegek (de férőhely hiány miatt nem csak ők) gyakran kiszorulnak az intézményes szolgáltatásokból, és az esetleg létező magánszolgáltatásokat sem tudják megfizetni. Ennek a problémának a kiküszöbölésére, elsősorban hátrányos helyzetű, vagy valamilyen kockázati háttérrel rendelkező gyerekek számára indultak el a központi irányítás alatt álló korai intervenciók rendszerek, mint pl. az amerikai Head Start, vagy az angol Sure Start (lásd az 5.4 fejezet részletesen) (Bennett, 2008).

Az OECD a frissebb, Starting Strong címet viselő elemzése (2001, 2006) nyomán szintén a koragyerekkori (iskola előtti, az első 6-7 évre vonatkozó) szolgáltatások felügyeletének és működtetésének összevonását szorgalmazza. A munkák az integrált, koherens rendszerek létrehozása érdekében a következő ajánlásokat teszik a kormányzatoknak:

- koordinált szakpolitikai keretek létrehozása a kisgyerekeket érintő kérdésekben centralizált és decentralizált szinteken,
- egy kisgyerekekkel foglalkozó komplex vezető minisztérium létesítése, amely egyben kezeli az összes, gyerekeket érintő szociális és oktatási ügyet, és együttműködik más minisztériumokkal és szektorokkal,
- már létező, jól működő megközelítések adaptálása a reformokhoz,
- erős kapcsolatok facilitálása a szolgáltatások, a szakemberek és a szülők között minden közösségben.

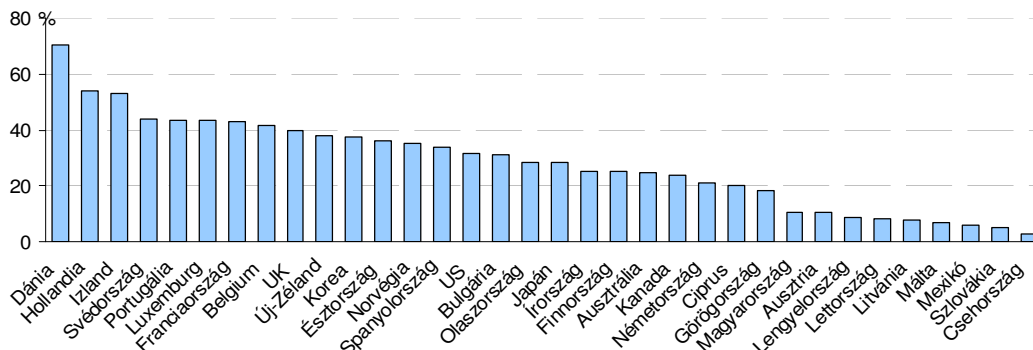
Az ideális modellben az integrált szolgáltatásokkal működő országokban (pl. Skandináviában) egy szerv gondoskodik a szolgáltatások teljes rendszeréről. Az erősen támogatott szolgáltatások nagyon széles körben elérhetők a szülők számára. Magasan képzett gondozók, nevelők dolgoznak a gyerekekkel, akiknek versenyképes a fizetésük, és a szolgáltatások minden tekintetben magas minőségűek (Bennett, 2008).

5.4.6. Az intézményrendszer lefedettségének és támogatottságának hazai a nemzetközi tendenciái

Az OECD országokban a 3. életévüket be nem töltött gyerekek kb. 30%-a részesült formális napközbeni ellátásban 2006-ban (5.9. ábra). Az országok többségében 20 és 40% között mozog ez az arány. Ugyanakkor vannak országok, köztük Magyarország is, amelyek esetében ez az arány nem haladja meg a 10%-ot, míg például Dániában, Izlandon és Hollandiában a gyerekek több mint 50%-a részesül formális napközbeni ellátásban. Az adatok egyértelmű összefüggést mutatnak a születési és gyermekgondozási szabadság lehetséges hosszával: azokban az országokban, ahol elnyújtott, hosszú (minimum két éves)

gyermekgondozási szabadságra mehetnek a nők, sokkal kevesebb gyerek jár bölcsődébe, mint más országokban (OECD, 2009).

5.9. ábra: Formális napközbeni ellátásban részesülő 0-2 éves gyermekek aránya

Forrás: OECD Family Database, 2009: Chart PF11.1 alapján, 2006)

Az óvodáskorú gyerekek napközbeni ellátása sokkal kiegyenlítettebb és szélesebb körben igénybe vett szolgáltatás az egyes országok gyakorlatában. Az óvodába járó 3 évesnél idősebb gyerekek aránya többségében 70% feletti; szinte 100%-os a lefedettség Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban és Spanyolországban. Ugyanakkor nem éri el ez az arány a 40%-ot pl. Lengyelországban, Koreában és Törökországban. Magyarországon a 3 éves gyerekek 72 %-a, a négy éves gyerekek 93 %-a, az 5 éves gyerekek pedig 96 %-a járt óvodába 2006-ban, ami magas aránynak felel meg. (OECD Family Database, PF11, 2009).

A formális gyermekgondozás lefedettsége Magyarországon korcsoportok szerint

0-1 évesek: Magyarországon szinte minden csecsemőt otthon nevelnek (vagy a szülők, vagy más rokonok). Mindössze a gyerekek 0,2%-a jár bölcsődébe.

1-3 évesek: Az 1-2 évesek 4,3%-a jár intézménybe, míg a 2-3 évesek 14,2%-a. A 0-3 éves gyerekek 9,3%-a kap ellátást legalább a nap egy részében valamilyen államilag engedélyezett gondozási intézményben.

3-6 évesek: A 3 éves kor után, amikor a GYES lejár, sokkal nagyobb arányban kerülnek a gyerekek intézménybe. A 3-4 évesek gyerekek kb. 85%-a, a 4-5 évesek 91%-a és az 5-6 évesek 97%-a jár óvodába Magyarországon. 5 éves kortól a tankötelezettség értelmében iskolaelőkészítés céljából minden gyermeket fel kell venniük az óvodáknak. Nem kevés esetben a férőhelyhiány miatt gyakran az olyan kisebb életkorú gyerekeket, akiknek édesanyja otthon van kisebb testvérükkel, nem veszi fel az óvoda. Az is gyakori, hogy a gyerekek 6 éves koruk után nem mennek iskolába, és egy, indokolt esetben akár 2 évig még óvodások maradnak. Az nagyon ritkán fordul elő, hogy 6 éves kora körül egy gyermek ne járjon óvodába, ez legtöbb esetben hátrányos helyzetű régiókban fordulhat elő (OECD Starting Strong II., 2006)⁶³

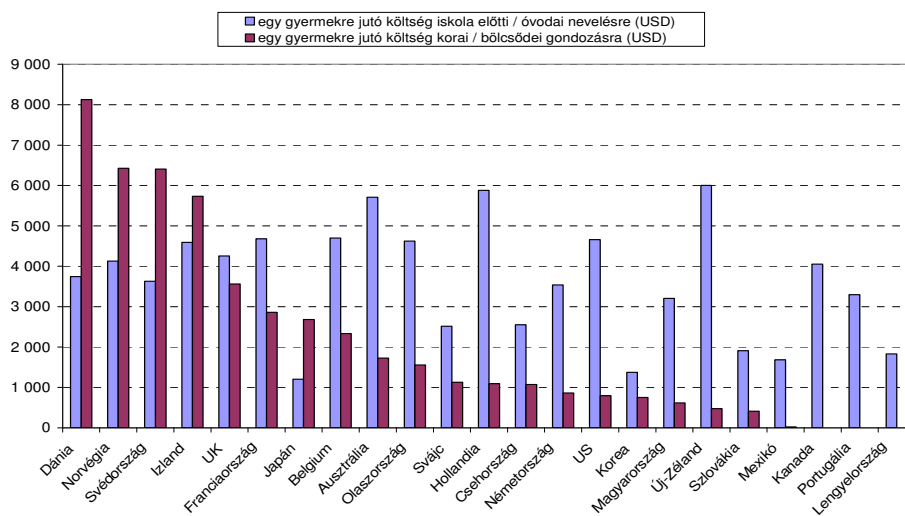
Míg az országok kevéssé különböznek abban, hogy mennyit költenek az iskola előtti időszakban (3-5/7 éves korig) megvalósuló nevelésre/oktatásra, a korai (0-3 éves korú

⁶³ A Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató (2009) szerint 2007-ben a 24934 gyermek közül, akik bölcsődébe jártak, mindössze 131 volt egy év alatti, 3602 egy és két év közötti, 16919 két és három év közötti, és 11358 három év fölötti kisgyermek.

gyermekre irányuló) napközbeni ellátásra költött költségvetési tételek tekintetében nagyon nagy különbségek észlelhetők jelenleg. Ez az összeg az északi államokban a legmagasabb, évi 6000 dollár körül vagy afelett mozog (ld. 5.10. ábra), jóval kevesebbet költenek a dél-európai államok, ahol az informális gyerekgondozás igénybevétele sokkal jelentősebb. Olyan országokban is jóval kevesebbet költenek, ahol a magán kézen lévő gyerekellátási formák terjedtek el, ilyen pl. az USA. Magyarországon eddig egyértelműen az óvodáztatásra fektették a hangsúlyt, és a korai gyerekellátás sokkal kevesebb – nemzetközi szinten minimális – támogatást kapott (OECD, 2009).

Hazánkban a koragyermekkorai ellátó intézmények finanszírozásának kb. 90%-át állami / közösségi jövedelmekből oldják meg: a közösségi támogatást mind a kormánytól, mind pedig a helyi önkormányzatoktól nyerik a létező intézmények. Összességében a költségek 25-30%-át fedezi a kormányzat normatív támogatások formájában, 55-65%-át a helyi önkormányzatok, a maradék 10-15%-ot pedig a szülők. A szülők általában az étkeztetést fizetik csak, egyébként a szolgáltatások igénybevétele ingyenes. 2004-től a bölcsődékben ingyenes az étkeztetés a rászoruló gyereke számára. 1998 óta nagyon erősen megnőtt az intézmények támogatása: ha 100-as indexben fejezzük ki az akkori értéket, ez mára 224 a bölcsődékre és 172 az óvodákra vonatkoztatva. Vagyis a bölcsődei gondozás támogatása arányaiban többet fejlődött, de még így is elég jelentős különbség van a bölcsődei és az óvodai gondozás támogatásában az óvodák javára.

5.10. ábra Napközbeni ellátásra és korai nevelésre/oktatásra fordított közösségi költségek amerikai dollárban kifejezve

Forrás: OECD Family Database, 2009: Chart PF10.2 alapján, 2006)

2003-tól azok a családi napközik, amelyek hivatalosan regisztráltak a helyi önkormányzatoknál, normatív támogatásra jogosultak. Az utóbbi évek költségvetési megszorításai miatt számos esetben kétséges a minőségi gondozás fenntarthatósága az egyes intézményeken belül, számos intézményt be is zártak. Sokak szerint a fejlesztések és a kiterjesztések egyetlen esélye a növekvő normatív támogatás a bölcsődék számára, és a családi napközik kombinált állami és helyi normatív támogatásának biztosítása (OECD Starting strong II., 2006; Country Report for Hungary, 2004)

5.4.7. A magyar napközbeni gyerekellátás múltja, jelene és tervezett jövője⁶⁴

A koragyermekkori ellátásnak Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően jó és sokszínű hálózata van. Gyermekorvos, védőnő, bölcsőde, óvoda, családi napközi működik, ami elvileg lehetőséget jelenthetne minden gyerek - így a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek és családjaik - segítésére, valamint e hátrányok leküzdésére is. Azonban éppen a legkedvezőtlenebb helyzetű családok és gyerekek számára kevésbé vagy egyáltalában nem biztosítottak ezek az ellátások.

A 0-3 éves gyerekek számára biztosított napközbeni ellátás, vagy más szülővel közösen igénybe vehető szolgáltatás, esetleg házi gyermekfelügyelet ma Magyarországon nagyon alacsony számban található. Bölcsődei férőhely a teljes gyermekpopuláció kb. 8%-a számára, családi napközik 1500-2000 gyerek részére biztosítottak, játszóházak és fejlesztő központok alig érhetőek el. Leginkább éppen a hátrányos helyzetű településeken élők hozzáférése nem biztosított a szolgáltatásokhoz, holott iskolázottságuk, jövedelmi-, foglalkoztatási helyzetük miatt éppen ők igényelnének fokozott segítséget. (részleteket ld. az évente frissített Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztatóban; jelenleg a legfrissebb, 2009-ben közreadott, 2007-es adatokat tartalmazó kötetben⁶⁵)

A magyar bölcsőde-rendszer

A bölcsőde-rendszert Magyarországon, főleg a nagyobb városokban a 19. században kezdték kiépíteni mind eszmei (a gyerekkor felfedezése), mind pedig racionális (a nők bevonása a fejlődő iparba) okok miatt. Az első bölcsőde 1852-ben nyílt Budapesten azzal a céllal, hogy egészséges körülmények között segítsen a dolgozó nők gyerekeinek napközbeni ellátásban. A II. világháborút követően egyre több nő lépett a munkaerőpiacra, és bár a szocialista nevelés előtérbe került, még mindig a gyerekközpontú alapelvek voltak dominánsak. Ebben az időszakban az otthoni nevelés alternatívájaként egyértelműen csak az intézményes napközbeni ellátás létezett, és nem találkozhattunk még a családi gondozással, vagy más nem-szülői gondozási formákkal. Ez a helyzet az 1990-es évektől kezdett némileg változni, amikor is főleg a kisebb településeken megjelentek a családi és az otthoni gondozási formák. Ugyanakkor a mai napig, más országok tendenciáival összehasonlítva, a családi gondozás formái a napközbeni ellátások nagyon kis részét jelentik. (Country Report for Hungary, 2004)

Magyarországon „az átmenet bizonytalanságai, illetve az igen magas fenntartási költségek (a szociális és gyermekjóléti ágazat igazgatási szakembereinek véleménye alapján ez a legrágóbb intézményes ellátás ma Magyarországon, amennyiben a központi és helyi költségeket egyaránt figyelembe vesszük) miatt drasztikusan csökkent az intézmények száma az elmúlt évtizedekben⁶⁶. Az időközben megszülető törvényi szabályozás (bölcsődét a 10000 lakosnál nagyobb településeken köteles az önkormányzat működtetni, de ott sincs meghatározva, hogy a megfelelő korú népesség hány százalékának kell mindenképpen biztosítani az ellátást) sem ösztönözte a települési önkormányzatokat új intézmények létesítésére, illetve az esetleges régiak megtartására” (Bass és mtsai, 2007, 2.old.).

⁶⁴ A magyar rendszer további részleteiről és számos szakpolitikai javaslatról olvashatunk bővebben nemzetközi és hazai publikációkban (többek között: Country Report, 2004; Korintus, é.n./a, é.n./b, 2005, 2008, 2009; Darvas és Tausz, 2006; Bass és mtsai., 2007, Scharle és mtsai., 2009. stb.).

⁶⁵ A Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató (2009) szerint a bölcsődék száma 1997 óta 550 körül mozog, 2007-ben 556 működő bölcsődét regisztráltak, ebből 521 volt önkormányzati fenntartású. A férőhelyek száma 25000 körül mozgott, és ebből Budapesten kb. 17000 gyermek járt bölcsődébe.

⁶⁶ Az 1980-as évektől a közelmúltig drámai csökkenést figyelhettünk meg a bölcsődei ellátás terén: 20 év alatt kb. a felére csökkent a fogadó intézmények és az ott gondozott gyerekek száma. Míg 1990-ben 100 gyermekre 13,7 bölcsődei férőhely jutott, addig 1996-ra ez 8,5-re csökkent, és az ezredfordulóig ez maradt jellemző, a közelmúltban újra férőhelybővítések indultak. (Country Report for Hungary, 2004)

A jogszabályok szerint a 3 éves korú gyerekek ellátása is biztosított kellene, hogy legyen azoknak a családoknak, akik nem tudják ellátni gyermeküket napközben, ami a helyi önkormányzatok feladata (lenne). A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy *gyakran a munkanélküli szülők gyerekeit nem veszik fel a bölcsődébe, illetve a szegény régiókban, településeken nagyon gyakran nem tudnak bölcsődét (gyakran még óvodát sem) működtetni.* Emellett azok a gyerekek, akiknek szülei valamiféle gyerekjuttatásban részesülnek, nem kaphatnak férőhelyet. És bár a gyerekvédelmi intézmények sok esetben kijelölik a gyerek intézményes gondozásának szükségességét, gyakran az előző indok miatt nem fogadják a hátrányos helyzetű gyerekeket, akiknek pedig a legnagyobb szükségük lenne a szolgáltatásokra. *A bölcsőde elérhetősége földrajzilag is nagyon korlátozott Magyarországon.* „Jelenleg elsősorban a (nagyobb) városokban működnek bölcsődék. Az összes intézmény csaknem egyharmada Budapesten található, községekben csupán elvétve biztosított a hozzáférés. Magyarország településeinek csupán 12-15%-ban működik a kisgyermek napközbeni ellátásának valamilyen formája. *Összességében a gyerekes háztartások 43%-a olyan településen lakik, ahol nincs bölcsőde. A szegénységben élő gyerekes családok 55%-a nem tud lakóhelyén az ellátáshoz hozzájutni.* A kisgyerekek napközbeni ellátására alkalmas, kistelepüléseken gazdaságosabban működtethető intézmény, *a családi napközi⁶⁷, az eddig rendelkezésre álló 10 év során csak minimális mértékben járult hozzá a helyzet javításához.* A családi napközi maximum 5, két gondozó esetében pedig maximum 7 gyermek együttes ellátásra ad lehetőséget. Pontos adatok nincsenek, de az utóbbi években megközelítőleg 1000 ilyen férőhely működött az országban. *A házi gyermekfelügyelet a harmadik napközbeni ellátási forma, melyet a törvény említ. Ez a forma még kialakulatlanabb mint a családi napközi. Párszáz gyerek ellátása valószínűsíthető az adatok alapján megközelítőleg 40-50 településen vagy településrészen⁶⁸.*” (Bass és mtsai, 2007, 2-3. old.) Ezenkívül nagyon ritkán előfordul az is, hogy a privát szektorban tartanak fenn bölcsődéket. *Bár egyre több játszócsoport, játéktár, baba-mama csoport stb. kezdi meg működését leginkább a fővárosban és a nagyvárosokban, ezek elérhetősége sem mondható széleskörűnek (Country Report for Hungary, 2004).*

Többnyire sérül tehát az az elv, hogy minden gyermek egyenlő eséllyel férjen hozzá a szükségleteinek leginkább megfelelő minőségi ellátáshoz. A szülők nem kapnak megfelelő segítséget gondozási-, nevelési-, életviteli problémáik megoldásához, ami a gyermekek társadalmi esélyeit rontja. A kisgyerekkorban halmozódó fejlődési hátrányok következményei sok esetben csak az iskoláztatási korban manifesztálódnak. A társadalom perifériáján élő családok számára a nyilvánvaló fejlődési elmaradások esetén sem hozzáférhetőek a gyermek korai fejlesztését, fejlesztőpedagógiai ellátását biztosító lehetőségek (Herczog, 2008)

A Szociális és Munkaügyi Minisztérium célja ezért a folyamatos férőhelybővítés. *A bölcsőde elérhetőségének „... növelése indokolt, melyhez a jelenlegi férőhelyek számát mintegy 8-10 ezerrel kellene növelni (SZMM, 2009).* Az ebben az irányban elindult törekvéseket mutatja az a tény, hogy *a bölcsődék számában bekövetkezett évtizedes csökkenés után, 2003 óta emelkedik az intézmények száma (2003-ban 515, 2007-ben 561).* 2004-től emellett az EU-s pályázatok (HEFOP, TÁMOP) is lehetőséget teremtettek a bölcsődei, és a hozzá tartozó rugalmas szolgáltatások infrastrukturális fejlesztésére a

⁶⁷ A családi napközi intézményéről, történetéről, szerepéről ld, bővebben Szombathelyiné és Vokony (2008), valamint Englerné (é.n.) összefoglalóit.

⁶⁸ A Gyerekvédelmi Statisztikai Tájékoztató (2009) szerint 2007-ben 98 regisztrált családi napköziben 1448 gyermek kapott ellátást. Ezen felül a regisztrált házi gyermekfelügyeletnek száma nagyon alacsony az országban: 2000 óta évi 25-40, ahol 150-300 gyermek részesül napközbeni ellátásban.

Regionális Operatív Programok keretén belül. 33 nyertes pályázó összesen több mint 4,1 milliárd forint támogatásban részesült és közel 1 000 új férőhely létesült. *Valamennyi települési önkormányzat kötelező feladata a gyermekek napközbeni ellátásának biztosítása, de a bölcsődék létrehozása és fenntartása csak a 10 ezer főnél nagyobb lélekszámú településeken kötelező.*

A napközbeni gyermekellátás tekintetében egy új ellátási formát is deklarált a közoktatási törvény 2008. júniusi módosítása (33.§). A 2008-ban kidolgozott (Szombathelyiné és Bakonyi, 2008) egységes óvoda-bölcsőde koncepció szerint 2009. szeptemberétől „*ott, ahol jogszabály nem teszi kötelezővé a települési önkormányzat részére a bölcsődei nevelés megszervezését⁶⁹, fenntartását és a gyermekek száma nem teszi lehetővé az óvodai csoport-, illetve a bölcsődei csoport külön-külön történő működtetését, feltéve, hogy minden, a településen lakóhellyel, ennek hiányában tartózkodási hellyel rendelkező gyermek óvodai felvételi kérelme teljesíthető, javasolt átgondolni az egységes óvodai és bölcsődei nevelési feladatokat ellátó (a továbbiakban: egységes óvoda-bölcsőde) intézmény létesítésének lehetőségét*” (Szombathelyiné és mtsai., 2009b, 4.old.). „Az egységes óvoda bölcsőde intézmény csoportszervezésekor függetlenül attól, hogy önálló intézményként vagy intézményegységként működik - egy gyermekcsoport alakítható ki, amelyben a gyermeklétszám nem haladhatja meg a húsz főt és a három év alatti gyermekek száma nem lehet több öt főnél (Szombathelyiné és mtsai., 2009b, 6.old.)”. Egy ilyen integrált csoporttal a nyitva tartás függvényében egy vagy két óvodapedagógus, egy bölcsődei gondozó és egy dajka foglalkozik a nap folyamán. Számos egyéb szabály (tér, bútorzat, étkezés, tevékenységek...) is vonatkozik e csoportok szervezésének kereteihez, amelyek nyilvános szakpolitikai és közéleti vita tárgyát is képezték az utóbbi időben. Természetesen, mivel a hagyományos bölcsődei és az óvodai feltételek, pedagógiai célkitűzések legfőképpen az életkori sajátosságok miatt némileg különböznek, egy ilyen integrált szemléletű koncepció a meglévő rendszer jelentős átgondolására ad alkalmat. A hosszabb távon kidolgozandó egységes módszertan, a közös képzés, valamint a minőségbiztosítás lehetőségei megoldhatják ezeket a problémákat a gyakorlat szintjén. De elindíthatják a közös gondolkodást a koragyerekkor egységben kezelésének koncepciója és egységes koordinációja felé (Szombathelyiné és Bakonyi, 2008; Szombathelyiné és mtsai., 2009a) is, amelyek, mint fentebb azt kifejtettük, az OECD és az EU koragyermekkori és családpolitikai ajánlásaiban elsőrangú szempontokként hangzanak el.

Ahol az önkormányzat tehát nem képes a bölcsőde létrehozására, fenntartására, és a gyermekek létszáma is alacsony, ott a rugalmasabban alkalmazható családi napközik és az óvodákhoz integrált bölcsődék (bölcsőde és óvoda együttes működése) jelenthetik a megoldást. A szakmai egyeztetések befejezése után az Új Tudás Program keretében jelentős számban jöhetnek létre az óvodákhoz integrált bölcsődék. A *Szociális és Munkaügyi Minisztérium szakmai álláspontja szerint középtávon indokolt és lehetséges a bölcsődék és óvodákhoz integrált bölcsődék férőhelyszámának minimum 50%-os emelése*” (Szociális és Munkaügyi Minisztérium Sajtótájékoztatója 2009. márciusi jelentése).

Egy további szakpolitikai figyelmet érdemlő hiányossága a magyar rendszernek, hogy a fogyatékosokkal élő vagy különleges bánásmódot igénylő gyerekeket hagyományosan vagy családokban, vagy szegregált (pl. vakok, siketek, értelmi fogyatékosok, mozgássérültek számára létrehozott) intézményekben gondozták, nevelték jó ideig. Az 1980-as évek közepétől kezdve az erről a kérdéstről való gondolkodás folyamatosan tolódott el a különleges bánásmódot igénylő gyerekek együttgondozása felé. Az ezredforduló után azonban arányaiban még mindig csak *nagyon kevés fogyatékosgyerekekkel, vagy más súlyos problémával élő gyermeket nevelnek integrált*

⁶⁹ 10000 főnél kisebb településeken.

intézményekben. A szegregált szolgáltatások ezen a téren még mindig dominánsak, ami további lépéseket sürget (Country Report for Hungary, 2004).

5.5. Célzott korai intervenció programok

A női munkavállalást elősegítő intervenciók és a kisgyermekes, szegény családok anyagi biztonságát elősegíteni hivatott pénzügyi támogatások mellett a gyerekközpontú családpolitika jelentőségének elismerése a hátrányos helyzetű térségek esetében egy másfajta intervenciót is szükségessé tesz. A célzottan a szegény, gyakran kirekesztettségben élő rétegekre irányuló kisgyermekkor programokat az a mára már sokoldalúan alátámasztott tény hívta életre, hogy a koragyermekkorban megtapasztalt családi deficitok jelentősen hozzájárulnak olyan társadalmi problémák kialakulásához, mint például az iskolai lemorzsolódás, a bűnözés, vagy számos más társadalmi deviancia (lásd részletesen a 2.2. fejezet). E társadalmi problémákkal szembeni harcban mára az is világossá vált, hogy az iskoláskori, elsősorban a gyermekek iskolai eredményességének fejlesztésére irányuló programok nem hatásosak, mivel a sikeres iskolai pályafutás elengedhetetlen előfeltételei az olyan nem-kognitív készségek megléte is, mint például a motiváció, a figyelem-fenntartás, az önkontroll és számos szociális kompetencia, amelyeknek megalapozásában elsősorban a támogató családi háttér és a koragyerekkori gondozási tapasztalatok játszzák a főszerepet. Számos empirikus munka rámutatott arra is, hogy e nem-kognitív készségek megalapozásának szenzitív periódusa a koragyermekkor – születéstől az iskola előtti – évekre esik, így a gyermekeket ebben az időszakban érő nem megfelelő fejlődési környezet alapvető negatív hatással lehet az iskolai előmenetelükre, felnőttkori társadalmi beilleszkedésükre (Heckman és Masterov, 2007).

A biztonságos és támogató családi háttér hiányosságaiból eredő lemaradások kompenzálásában mindeddig azok a korai fejlődést támogató szolgáltatások bizonyultak a leghatékonyabbaknak, melyek a szülők bevonódását is célul tűzték ki. A programok hatékonyságáról készült összefoglaló munkák általában konzisztensen alátámasztották ezek pozitív hozadékát az iskolai előmenetelre és viselkedésre vonatkozóan, bár néhány esetben a kimutatható hatás csak gyenge volt (Currie, 2000; Barnett, 2004; Blau és Currie, 2006). Témánk szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy három, az USA-ban folytatott korai fejlődést támogató programnak mára már hosszú távú hatásáról is vannak ismereteink, mivel ezek a programok egészen felnőttkorukig nyomon követték a programban részt vett gyermekek fejlődését.

5.5.1. Kísérleti jellegű programok

A *High/Scope Perry Preschool (Perry)* egy 1962 és 1967 között zajló kísérleti program volt, melyben 3-5 éves, hátrányos helyzetű, alacsony intelligenciájú, véletlenszerűen kiválasztott fekete gyermekek vehettek részt. A programban minden gyermek kétszer 30 héten keresztül vett részt, ami hétköznaponként napi két és fél órás foglalkozást jelentett a gyerekekkel, s magában foglalt hetente egy 90 perces családlátogatást is. Az *Abecedarian* elnevezésű kezdeményezésben 111 alacsony iskolázottságú és jövedelmű szülőök gyermekei vettek részt egészen csecsemőkoruktól (átlagosan 4.4 hónapos kortól) 8 éves korukig. A program keretében a gondozás egész napos és igen intenzív volt, csecsemőkorban a

pedagógus-gyermek arány 1:3 volt, ami később a gyerekek növekedésével lassan 1:6-ra változott. A *Chicago-Child Parent Centers (CPC)* 1967-től 3-5 éves korú gyermekek részére biztosított félnapos ellátást, beleértve a családok egészségi és szociális ellátásában nyújtott segítséget és ingyenes étkezés biztosítását (a programokról lásd Heckman és Masterov, 2007 összefoglalóját).

A három kísérleti jellegű beavatkozás széleskörű fejlődési adatokat gyűjtött a programban részt vevő és egy megfelelő módszerekkel kiválasztott kontroll csoportba tartozó gyermekekről egyaránt, akik életpályáját azután egészen felnőtt korukig nyomon követték. Az adatok gyűjtésének módszertani szigorúsága lehetővé tette, hogy tudományosan is alátámasztott ismereteket szerezzünk a hasonló jellegű beavatkozások hosszú távon várható hatásairól.

Kisgyermekkorai programok

A gyermekek képességfejlődésének és a kisgyereket nevelő családok minél korábbi szakszerű támogatása kulcsfontosságú a gyermekek későbbi életpályájának sikeres alakulása szempontjából. A figyelemkoncentráció, a mozgáskészség, a manuális és beszéd-készség, az alkalmazkodás már a születés pillanatától fejlődik és támogatható. Ennek alapja a gyerekekkel való bánásmód minősége. Az érzelmi és értelmi stimuláció szerepe meghatározó a gyerek fejlődése szempontjából. Sajnálatos módon azonban a szegénység, az alacsony iskolázottság, a nélkülözés, a kirekesztettség és az ezzel járó betegségek, sok esetben olyan környezeti és viselkedési mintákkal járnak együtt, melyek nem biztosítják a gyermek optimális fejlődésének alapjait. A szegénység problémáját tovább erősíti a különböző térségek, települések gazdasági és földrajzi elszigeteltsége és a különböző napközbeni szolgáltatások hiánya. A hátrányos helyzetű településeken, nehéz körülmények között élő családok gyermekei korlátozottan, vagy egyáltalán nem férnek hozzá ezekhez a szolgáltatásokhoz, így jelentős hátránnyal indulnak az iskolában, ami meghatározza tanulmányi és későbbi munkaerőpiaci sikerességüket is.

A beavatkozás hatékonyságának így kiemelkedően fontos eleme a szülők bevonása és a szülőkkel való együttműködés. A szülői készségek, ismeretek sokféle módon alakíthatóak: tájékoztatással, gyakorlati útmutatással, otthoni segítségnyújtással, képzéssel, szülő-gyermek kapcsolat erősítésével, szülői kompetenciák fejlesztésével, a közösségi erőforrások és a tágabb család mobilizálásával. A koragyermekkorai fejlődés támogatása döntően kétirányú lehet. Az egyik esetben a gyerek és a szülő számára biztosít olyan közös programokban való részvételt, amely a gyerek számára megfelelő fejlődési környezetet jelent, formálja a szülői ismereteket, készségeket, ezáltal hozzájárul a gyerek jobb színvonalú gondozásához, neveléséhez, a másik esetben a szülő munkavállalása, távolléte miatt jó minőségű napközbeni ellátást nyújt (Herczog, 2008).

A *Perry program* a résztvevő gyerekek fejlődését 40 éves korukig kísérte figyelemmel. Bár a program hatására a gyerekek intelligenciaszintjében bekövetkező hirtelen (rövidtávú) megnövekedés ellenére a második osztály végére már az IQ szintben gyakorlatilag nem volt különbség a programban részt vevő és a kontroll csoporthoz tartozó gyerekek között, az iskolai sikeresség tekintetében a programban részt vevő gyerekek erőteljesen felülmúlták társaikat. Olvasási készségeik még 27 éves korban is kiemelkedőek voltak hasonló sorsú kortársaikhoz képest, és nagyobb arányban fejezték be sikeresen a középiskolát. Ennek társadalmi haszna a bűnelkövetések és a serdülőkorú anyaság gyakoriságának jelentős csökkenésében, valamint az önellátást biztosító állással és stabil családi háttérrel rendelkezők számának növekedésben is megmutatkozott.

Az *Abecedarian* program, ami a Perry programhoz képest jóval korábbi életszakaszban (óvodáskor vs. csecsemőkor) avatkozott be, hosszú távon is pozitív hatással volt a gyermekek intelligenciaszintjére, különösen a lányok körében. Fontos azt is megjegyezni, hogy a programhoz csak később (5 évesen) csatlakozó gyermekek esetében

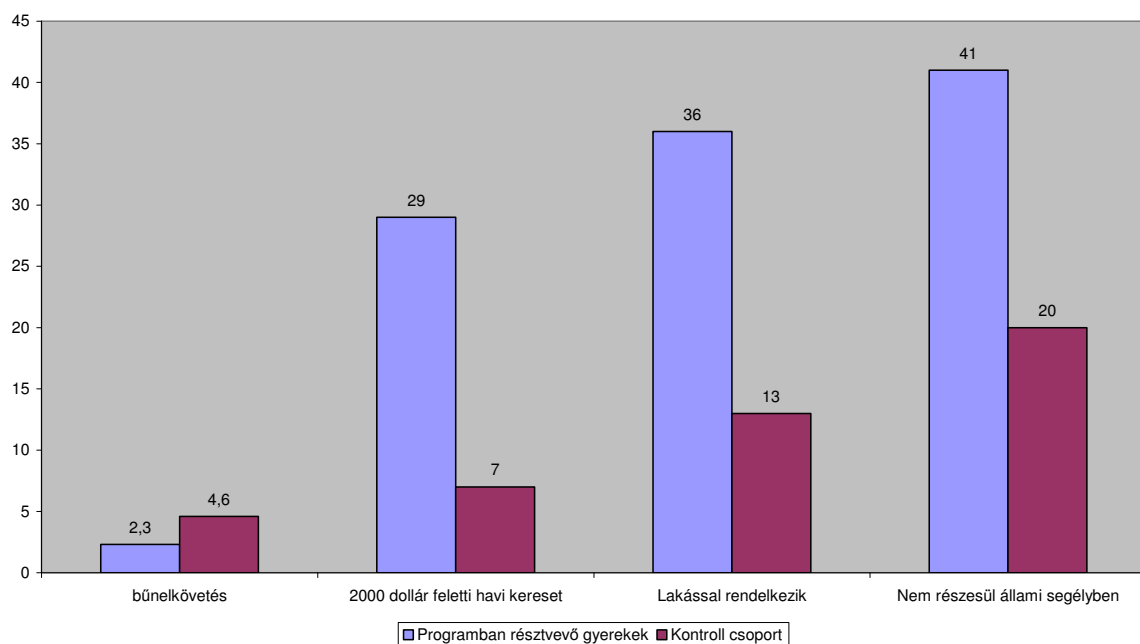
ez a hatás már nem mutatható ki, ami a kognitív képességek terén az első életévben történő fejlesztés jelentőségét emeli ki. Az Abecedarian program emellett hosszú távon pozitív hatással volt az olvasási és matematika képességek alakulására is, a résztvevő gyerekek között csökkent az évismétlők és/vagy fejlesztő-pedagógust igénylők száma, miközben nőtt az érettségizettek és a felsőfokú intézményekben továbbtanulók aránya. Későbbiekben csökkent a dohányzók száma is.

A *CPC programnak* mind az iskolázottság, mind pedig a szocializáltság területén számos vívmánya volt: a program hatására nőtt az érettségizettek aránya, kevesebb volt az iskolai évismétlők száma, és csökkent a fiatalok bűnelkövetés valószínűsége.

Bár a programok különböznek mind a beavatkozás életkorát és módjait, mind pedig a program hatását mérő mutatószámokat tekintve, ami nehezíti közvetlen összehasonlításukat és általános érvényű következtetések levonását a beavatkozások várható hasznáról, a fejlesztő programokat kísérő költség-haszon elemzések azok jelentős gazdasági megtérülését jelzik előre. A *költség-haszon arány a Perry programban 1:9, a chicago-i CPC programban pedig 1:8*. Rolnick és Grunewald (2003) számításai szerint a *Perry program éves megtérülési rátája* a résztvevők számára 4%, és 12% a társadalom egésze számára, összességében tehát a korai befektetés 16%-os közvetlen anyagi hasznot jelent a társadalomnak.

Fontos ugyanakkor látni, hogy ezek az *eredmények bár igen sokatígérők, a mögöttes programok általában nagyon intenzívek és költség-igényesek*. Nem világos, hogy például a kevésbé jó minőségű gondozási formák hatása is hasonlóan pozitív-e, csak arányosan kisebb eredményességgel, vagy létezik egy olyan küszöbérték, ami alatt a hasznok már elhanyagolhatók. Azok a kutatások sajnos, amik azt vizsgálták, hogy hogyan fejlődnek a gyermekek különböző minőségű koragyermekkori ellátási formákban, kevés kivétellel (pl. NICHD; ld. részletesen a IV. fejezetet) általában nem követték nyomon a gyerekeket elég hosszú ideig ahhoz, hogy megállapíthassák, a fejlődési nyereségek hatása mennyire hosszú távú, és van-e ezeknek jelentős hatása a későbbi iskolai és társadalmi kimenetekre (Blau, 2001).

5.11. ábra: A Perry program hosszú távú hatásai

5.5.2. *Sure Start program az Egyesült Királyságban*

A kísérleti programok széleskörű és hosszú távon is érvényesülő hozadékai nyomán számos országban indultak kezdeményezések hasonló szolgáltatások szélesebb társadalmi rétegekre való kiterjesztésére. A legismertebbek ezek közül az amerikai Head Start és az egyesült királyságbeli SureStart program; ez utóbbi mintájára indult el 2003-ban hazánkban is a hasonló elnevezésű Biztos Kezdet kormányzati program.

Az Egyesült Királyságban 1999-ben indult Sure Start program egy olyan kormányzati programcsomag, ami számos szolgáltatást tartalmaz, mind univerzális, mind pedig célzott formában a hátrányos helyzetű térségek vagy csoportok számára. Ennek keretében korai gyermekellátást szorgalmaznak, ami korai fejlesztéssel, oktatással és más, egészségügyi és családsegítő ellátásokkal kapcsolódik össze. A program a gyermekek jólétének javítása érdekében olyan helyi Biztos Kezdet Központokat (Sure Start Child Centers) hoz létre, amelyek magas színvonalú, integrált ellátást biztosítanak a koragyermekkorai évekre a közösségekben. A helyi központok kettős céllal működnek. Egyrészt támogató szolgáltatásokat nyújtanak az 5 évnél fiatalabb gyermekek családjai és a gyermeket váró párok számára a szülőkkel és a gyermekekkel való közvetlen kapcsolat, együttműködés keretében. Másrészt a szolgáltatók közötti kapcsolatok építésével próbálnak jobb hozzáférést biztosítani a családtámogatásokhoz, tanácsadáshoz, az egészségügyi szolgáltatásokhoz és a korai oktatáshoz, közvetetten pedig a női munkavállaláshoz is. A program végrehajtásában kulcsfontosságú a partnerség. A helyi Biztos Kezdet Központok nem elkülönült ellátásként működnek, hanem együttműködésben a már meglévő szociális, egészségügyi és oktatási intézményekkel (Szilvási, 2008).

A brit Sure Start program megvalósításának egyik kiemelkedően nagy érdeme a programot a kezdetektől végigkísérő rendszeres empirikus adatgyűjtés, aminek módszertani hátterét a Londoni Egyetem független szakértői csoportja (NESS⁷⁰) dolgozta ki. A folyamatos adatgyűjtés lehetővé tette a program igen széleskörű és módszertanilag megalapozott értékélését, ami objektív tapasztalatokat nyújt a hasonlóan működő nemzetközi programok számára is⁷¹.

A program méreteinek és módszertani kidolgozottságának ismerete mellett megdöbbentő volt, hogy *kezdetben* a kutatások eredménye szerint *a programnak átlagosan alig volt hatása a részt vevő családokra*. Azokban a vizsgált dimenziókban is, ahol jelentkezett valami hatás, ez általában alacsony volt, és főleg a család mindennapi életében és a szülők attitűdjeiben hozott változásokat (kevesebb veszekedés, a gyermek rossz magatartásával szembeni nagyobb elfogadás), magukra a gyermekek fejlődésében bekövetkező pozitív változásokra azonban kevés jel utalt (Evangelou és mtsai, 2005). A részletesebb vizsgálatok rámutattak ugyanakkor arra, hogy *amellett, hogy a teljes program átlagosan kis hatása volt, ebben igen nagy különbségek mutatkoztak az egyes helyi programok tekintetében, vagyis a rosszul működő programok mellett néhány helyen az intervenció erőteljesen pozitív hatásai is megmutakoztak*. Az összességében csekély eredményesség mögött tehát az állt, hogy a program megvalósításában igen nagy heterogenitás volt tapasztalható, ami a szakmai program kidolgozása mellett a megvalósítás

⁷⁰ National Evaluation of Sure Start Team (NESS); Institute for the Study of Children, Families and Social Issues, Birkbeck, University of London

⁷¹ A brit program hatásvizsgálatának célpontjai azok a családok (szülők és gyermekek) voltak, akiket a program célzottan próbált elérni. A programban való nem randomizált részvétel miatt a program érintettekre gyakorolt hatását egy alkalmasan kiválasztott kontroll csoporthoz képest vizsgálták. A kutatásban részt vevő családok széleskörű felmérésben vettek részt, mely kiterjedt a gyermek, a család és a helyi környezet jellegzetességeire is. A kutatás során személyesen kerestek fel közel 4000, 9 hónapostól 3 éves korú kisgyermekkel rendelkező családot, és adatokat gyűjtöttek a szülők nevelési szokásaira, az otthoni környezetre, és a gyermekek kognitív és szocio-emozionális fejlődésére vonatkozóan.

hatékony menedzselésének és a minőségértékelésnek a jelentőségére hívta fel a figyelmet (a témáról részletesen lásd az 5.6. fejezetet).

A kutatás következő szakaszában ezért a hatásvizsgálatot végző NESS szakértői csoport meghatározta a program implementáció azon dimenzióit⁷², melyek kapcsolatba hozhatóak a program hatásosságával (vagyis gyermekekre és szülőkre kifejtett hatásával). Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak: lefedettség növelésére és a felhasználók megtartására irányuló stratégia; szakmai partneri hálózat összetétele és működése; kommunikáció; hatékony vezetés; csapatmunka; partneri hálózat összetétele, megnyerése a célnak. Azokon a településeken, ahol ezek a tényezők az átlagosnál pozitívabban alakultak, a gyermekek kiegyensúlyozottabb fejlődése (pl. a gyermek nem-verbális készségei 3 éves korban) mellett nagy eredményeket voltak képesek felmutatni a szülők gyermekük fejlődésével kapcsolatos ismereteinek bővülése, a gyermeknevelési szokások és nézetek változása terén (pl. anyai elfogadás 9 hónapos korban, stimuláló otthoni tanulási környezet 3 éves korban). A kutatási eredmények világosan megmutatták tehát, *hogy az országos, vagy legalábbis több régióra kiterjedő programok sikerességéhez nem elegendő a magas szintű szakmai kidolgozottság, ha a programot nem kíséri hasonlóan magas színvonalú irányítás és menedzselés, a megvalósítás komoly nehézségekbe ütközhet.*

5.5.3. Hazai célzott koragyerekkori programok

Az Egyesült Királyságban zajló program mintájára a hazai Biztos Kezdet program célja is a hátrányos helyzetű családok számára egy olyan preventív jellegű támogatás biztosítása, amely segíthet a szegénység és a kirekesztettség következményei újratermelődésének megtörésében a leszakadó régiókban, kistérségekben és településeken. A program keretében jelenleg összesen 37 településen Gyerekházakat hoznak létre, melyek a gyermekekkel történő igen magas színvonalú koragyerekkori (0-5 éves kori) foglalkozás mellett a szülőkkel való kapcsolattartásra is kiemelt figyelmet fordítanak. A Biztos Kezdet filozófia hitvallása az, hogy a társadalmi kirekesztődés megelőzésének kulcsa a koragyerekkori fejlődés támogatása a család és a tágabb környezet aktív részvételével.

A korai beavatkozást középpontba helyező Biztos Kezdet programok országos terjesztését célzó pályázatot évekre visszamenő fejlesztő munka és több kísérleti program előzte meg. Ebben a folyamatban mérföldkönek számított a *Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program* megszületése, amelynek célja a gyermekszegénység egy generáción belüli radikális csökkentése és a rossz helyzetből indulók esélyeinek javítása az országban zajló különböző intervenciók stratégiáinak összehangolásával. A gyermekszegénység elleni stratégia megvalósítási kísérleteként kezdődött el 2006 őszén a *Kistérségi Komplex Gyerekesély Program*⁷³. A program keretében gyerekjóléti, szociális, foglalkoztatási, óvodai-iskolai, közösségi, ifjúsági, egészségügyi és IT (információ technológiai) fejlesztések valósulnak meg.

„Legyen jobb a gyerekeknek” Nemzeti Stratégia

Az Országgyűlés a gyermekszegénység csökkentésére, a szélsőséges mélyszegénység visszaszorítására, valamint a szegénység és kirekesztés újratermelődésének megakadályozására elfogadta a 2007-2032-ig tartó Nemzeti Stratégiát. A Nemzeti Stratégia célkitűzései követik a Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Programét, miszerint egy generáción belül csökkenteni kell a

⁷² Programme Variability Study (NESS)

⁷³ Lásd www.gyerekesely.hu (MTA Gyermekszegénység Elleni Program)

gyermek és családjuk szegénységét, a gyermek kirekesztését, szegregációját és mély szegénység szélsőséges formáit, továbbá át kell alakítani a szegénység és kirekesztés újratemelődéhez hozzájáruló intézményrendszerek működés- és szemléletmódját.

A Stratégia olyan kiemelt fejlesztési irányokat jelöl meg, mint például a gyermekes családok anyagi helyzetének javítását szolgáló ellátások, személyes szolgáltatások és szakellátások fejlesztése; lakás, lakhatás feltételeinek, javítása; a sikeres iskolai pályafutást segítő intézmények és szolgáltatások biztosítása, szegregáció csökkentése; egészségesebb gyermekkor biztosítása, a szülők foglalkoztatási helyzetének javítása, stb. Az országgyűlési határozat alapján háromévente kormányzati cselekvési programot kell készíteni, illetve felül kell vizsgálni az addigi intézkedések teljesülését. A Nemzeti Stratégia végrehajtásának segítésére, értékelésére a Kormány Értékelő Bizottságot állított föl (Szilvási, 2008).

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében 2009-től kezdődően megnyílt a lehetőség az egységes szakmai szempontokon alapuló Biztos Kezdet Gyerekházak kialakítására, elterjesztésére. A 2004 óta tartó folyamat eredménye 2009-ben az ország kb. 40 pontján pályázat útján létrejövő Biztos Kezdet Gyerekház, illetve a *Biztos Kezdet Program*⁷⁴ alapelveinek megszületése. A 2009. évi pályázati kör után a tervek szerint 2010-ben újabb 75 projekt jöhet létre, majd 2011-2013 között további 75 projekt kerül támogatásra. A program célcsoportját a hátrányos helyzetű településeken, településrészekben élő, 0-5 éves gyermeket nevelő családok alkotják, akik ma korlátozottan, vagy egyáltalán nem férnek hozzá a jó minőségű szolgáltatásokhoz, napközbeni ellátáshoz. A Gyerekház így esélyt biztosít a gyermekek számára arra, hogy a lehető legkorábbi életkorban megkapják azt a magas színvonalú támogatást, ami segíti képességeik optimális kibontakozását és megalapozza sikeres iskolai pályafutásukat.

5.6. Szabályozás, minőség-ellenőrzés

A csecsemőknek és a kisgyerekeknek magas minőségű gyerekegészségügyi ellátásra van szükségük (törődő, érzékenyen reagáló képzett gondozókkal) annak érdekében, hogy egészségesen fejlődjenek. A gyerekegészségügyi ellátás minőségének definíciója azonban nagyban változik attól függően, hogy kik felől közelítjük meg a kérdést. A kutatások ma elsősorban fejlődési perspektívából tekintenek a kérdésre, ahol *magas minőségű ellátásnak azt tekintik, ami minden területen elősegíti a gyermeki fejlődést*, míg az alacsony minőség megfigyelhető negatív fejlődési kimenetekkel párosul.

Ennek megfelelően a gyermekgondozási intézmények minőségi kritériumainak szabályozása általában a gyermekek formális gondozásban való részvételével járó lehetséges fejlődési és egészségügyi kockázatok elhárítását célozza (Morgan és Azer, 1997). A szolgáltatás engedélyezése legtöbb országban így számos egészségügyi, higiéniai és strukturális jellemzőre vonatkozó minimum standardnak való megfeleléshez kötött. A leggyakrabban használt szabályozási elemek a maximális csoportlétszámra, a gyermekgondozó arányra vonatkoznak, tartalmaznak emellett minimális elvárásokat a gondozók és a vezetők képzettségével kapcsolatosan, meghatározzák az épülettel és a tárgyi eszközökkel szembeni biztonsági elvárásokat (például a játszótéri eszközök biztonsági előírásai), az étkeztetési és oltási előírásokat, valamint a napi rutinnal kapcsolatos minimumkövetelményeket.

⁷⁴ www.biztoskezdet.hu

5.6.1. A gyerekellátás minőségi jellemzői

A gyerekellátás minőségét mérhetjük strukturális jellemzőkben és ún. folyamat-típusú jellemzőkben, melyek közül az előbbi változók egyértelműen szakpolitikai relevanciával bírnak (Belsky, 2005), mivel a kormányok és a szakmai intézetek szabályozzák (vagy szabályozhatnák) és felügyelik (vagy felügyelhetnék) e szempontok érvényesülését a gyerekellátási programok során.

(1) Strukturális szempontok – minőségi sztenderdek

A több évtizedes gyakorlati és kutatási tapasztalat szerint minden gondozási környezetben a magas minőségű gondozás ismérvei a következők: alacsony gondozó-gyerek arány, kislétszámú csoportok, korszerű tudás és gyereknevelési szokások a gondozók részéről, biztonságos (melyet a megfelelő képzettség és a magasabb gondozói bérek egyaránt befolyásolnak), tiszta és stimuláló (optimális mértékben ingergazdag) környezet. A megfigyelések szerint ezek a körülmények nagyon változó mértékben teljesülnek a különböző helyszíneken.

A magas minőség jellemzői a különböző gondozási típusokban

Bölcsődék

Csecsemők esetében a minőség irányába mutat:

- alacsony gondozó-gyerek arány
- alacsony csoport nagyság
- a gondozók magasabb iskolázottsága
- specializált koragyerekkori képzettség, a gyerek fejlődéséről és szükségleteiről tartott tréningeken való részvétel
- magasabb bérek
- gyerekgondozási tapasztalat
- többéves gyakorlat a jelenlegi munkahelyen

Tipegők, kisgyerekek esetében a minőség irányába mutat:

- alacsony gondozó-gyerek arány
- alacsony csoport nagyság
- a gondozó magasabb iskolázottsága
- specializált koragyerekkori képzettség, a gyerek fejlődéséről és szükségleteiről tartott tréningeken való részvétel
- magasabb bérek

Otthoni gyerekellátás (házánkban családi napközik) esetében:

- szabályozott, engedélyezett működés
- alacsonyabb csoport nagyság
- magasabb iskolázottság, specializált tréningek, nem túl régi gyerekfejlődéssel kapcsolatos ismeretek
- szakmai elkötelezettség

Rokonok általi gondozás

A mai napig nagyon kevés kutatás szól az informális nem-szülői gondozásról. Egy kutatásban (Kontos és mtsai., 1996) az alacsonyabb minőség együttjárt az alacsonyabb jövedelemmel, kisebb támogató hálózattal, kevesebb gyermekfejlődési, -gondozási tapasztalattal, és a kisebbfokú elköteleződéssel a gyerekgondozás iránt.

Forrás: Kreder és mtsai. (2005) meta-analízise

A legtöbb OECD ország formális gyerekintézményeiben szabályozzák a felnőtt-gyerek arányt. Rendszerint ez az arány az életkorral egyre megengedőbb. Általában *a 3 évet be nem töltött gyerekek esetében az országok többségében 4-6 fő között mozog az egy gondozóra jutó optimális gyerekszám*, csak néhány országban megy ez az arány 8 fölé (pl. 2-3 éveseknél Franciaországban, Kanadában, Norvégiában, Portugáliában). Ugyanezek az arányok *1:10-15 között mozognak az óvodáskorú gyerekek esetében*. A legtöbb országban szttenderdek vannak arra nézve is, hogy milyen végzettségű, szakképesítésű gondozókat, nevelőket alkalmaznak az intézményekben. Ezek a követelmények némileg változnak aszerint is, hogy bölcsődéről, óvodáról, vagy éppen integrált (0-5/6 éves korú gyermekeket fogadó) intézményrendszerrel van-e szó. (OECD Family Database, 2009, PF14).

Az American Academy of Pediatrics és az American Public Health Assosiation szttenderdjei némileg részletesebb képet adnak (ld. NICHD, 2006). Elfogadható felnőtt-gyerek arányként 0,5-1,5 éves korig 1:3, 1,5-2 éves korig 1:4, 2-3 éves korig pedig 1:7 arányt jelölnek meg. A maximális csoportnagyságot ugyanígy tekintve az életkori periódusokat 6, 8, illetve 14 főben jelölik meg. Egységesen főiskolai végzettséget és gyerekfejlődés területen végzett szakképesítést kívánnak meg a gondozóktól. Ezzel szemben a tapasztalatok szerint az amerikai bölcsődék nagy része (főleg a csecsemőket és a tipegőket fogadó intézmények) nem teljesítik ezeket a minőségi szttenderdeket (NICHD, 2006).

Mérőeszközök

Strukturális jellemzők

A kutatások által a leggyakrabban használt mérőeszköz az *ECERS* (Early Childhood Environment Rating Scale; Harms és Clifford, 1980), amelynek ma már elérhető az átdolgozott kiadása (*ECERS-R*; Revised Edition; Harms és mtsai., 1998) is. Az eszköz egy átfogó képet nyújt azokról a körülményekről, amelyben az adott koragyerekkori ellátások megvalósulnak. 43 tételt tartalmaz, amely témákra bontva próbálja megragadni a minőségi gyerekellátás dimenzióit: gyerekfejlődést támogató külső-belső terek, tárgyak és eszközök, élmények, napirend, gondozók végzettsége és vezetése. Az eszköz hét skálát tartalmaz: személyes gondozási rutinok, tér és bútorzat, nyelvhasználat és magyarázat, tevékenységek, interakciók, program struktúra, szülők és személyzet. A tételekre 7-fokú (nem megfelelő feltételek – kitűnő feltételek) Likert-típusú skálákon kell választ adnia a megfigyelőknek. Az eszközt számos nyelvre (köztük svédre, olaszra, németre, portugálra, spanyolra, izlandira) is lefordították, és sikerrel használták számos kutatásban. A sikerek nyomán az eszköz különböző változatait is kifejlesztették a kutatók: az otthon nyújtott gyerekgondozásra (családi napközikre) vonatkozó Family Day Care Rating Scale-t (FDCRS), kifejezetten csecsemő- és kisdedkorú gyerekeket gondozó szolgáltatásokhoz az Infant/Toddler Environment Rating Scale-t (ITERS), valamint iskolai korosztály számára a School-Age Care Environment Rating Scale-t (SACERS)⁷⁵.

Gondozó-gyerek interakciók

A folyamat-jellegű minőség mérésére szolgáló eszközök közül kiemelkedő a CIS (Caregiver Interaction Scale) és az Arnett Scale of Caregiver Behaviour (Arnett, 1989), valamint az ORCE (Observational Record of the Caregiving Environment), amelyet kifejezetten az NICHD kutatásokhoz dolgoztak ki (NICHD, 2006). Az NICHD (2006) megfigyelői a következő szempontok alapján figyelték meg a „pozitív gondozói viselkedést”:

- Pozitív attitűd mutatása,
- Pozitív fizikai kontaktusok felvétele,
- Vokalizációra, beszédre való válaszadás,

⁷⁵ Bővebb információkért látogasson el <http://www.fpg.unc.edu/~ECERS/> honlapra.

- Kérdezés és beszélgetés,
- Bátorítás,
- Tanítás,
- Mesélés és éneklés,
- A fejlődés segítés és bátorítása,
- A viselkedés irányítása és helyes mederbe terelése,
- Olvasás,
- Negatív interakciók kiküszöbölése és oldása.

(2) Folyamat-típusú szempontok – a gondozás sajátosságai

A strukturális tényezők mellett a minőség folyamat-típusú jellemzőkkel, megfigyelhető gondozói viselkedéssel is azonosítható, olyan interakciókkal, amelyek a gyerekek és a gondozók között zajlanak. A legfontosabb, legerősebb és legkonzisztensebb befolyásoló tényezőnek bizonyuló folyamat-típusú jellemző az ún. „*pozitív gondozás*”, ami az érzékeny, válaszkész, a gyerek szükségleteire odafigyelő gondozást jelenti. A minőségi intézményekben a gondozók érzékenyen reagálnak a gyerekek szükségleteire, nyelvben gazdag környezetet biztosítanak, olyan tevékenységeket szerveznek, amelyek támogatják a fejlődést, és a gyerekeket proszociális viselkedésre bátorítják (Belsky, 2005). Valójában ez, és nem a strukturális tényezők jelentik a „minőségi” ellátást.

Az ellátás strukturális jellemzőinek jelentősége abban áll, hogy *a strukturális tényezők*, vagyis az alacsonyabb gyerek-gondozó arány, az alacsonyabb csoportnagyság, valamint a gondozók felkészültsége (iskolázottsága, szakképesítése, gyerekfejlődés témában és gyakorlatában való jártassága és demokratikus nevelési attitűdje) *együttjárnak a magasabb szintű folyamat-típusú minőséggel, vagyis a pozitív gondozással*⁷⁶. *A minőségi ellátás strukturális jellemzői így szükséges (de nem elégséges) feltételei a gyermekek fejlődését valóban megfelelő támogató gondozói viselkedésnek.* Míg a csoportnagyság, a gyerek-gondozó arány és a specializált tréningek erőteljesebb befolyásoló tényezőnek tűnnek a csecsemők és típegők esetében, addig a nevelők formális iskolázottsága az óvodáskorú gyermekek esetében mutat jelentősebb hatást. Számos tanulmány szerint (ld. Early és mtsai., 2006, 2007 összefoglalóit) a gondozók/nevelők általános *képzettségi szintje* és szakképzettsége a koragyerekkor területen nemcsak a folyamat-jellegű minőséget, hanem folyamánként a gyerekek fejlődési és tanulási kimeneteit is jótékonyan befolyásolja. Ma már konszenzus van ezért arról, hogy a kisgyerekekkel foglalkozó gondozóknak, nevelőknek legalább BA szintű alapképzettséggel, valamint speciális koragyerekkori fejlődéssel kapcsolatos szakképesítéssel kell(ene) rendelkezniük (Leseman, 2009). Bár a gyerekellátó helyszíneken jellemző *fizikai környezetről* nincs annyi adatunk, mint az egyéb strukturális változókról⁷⁷, és a kutatásokból úgy tűnik, hogy a szakma nem tulajdonít akkora jelentőséget a megfelelő fizikai környezetnek, néhány kutató érvel amellett, hogy a tisztaság és a biztonság mellett a berendezések, a fejlődési foknak megfelelő tárgyakkal, játékokkal és tanulást segítő eszközökkel felszerelt, egészséget támogató környezet sem elhanyagolható szempont a minőség tekintetében (pl. NICHD, 1996, 2000a).

⁷⁶ pl. amerikai kutatások: Huntsman, 2008, NICHD, 1996, 2000a, Phillips és mtsai., 2000; európai kutatások: Andersson, 1992; Broberg és mtsai., 1997; Sylva és mtsai., 2004; Tietze és Cryer, 2004; Vermeer és mtsai., 2005

⁷⁷ Egy összefoglaló analízis szerint, amelyben 1975 és 2005 között publikált tanulmányokat vetettek össze, mindössze a tanulmányok 5%-ban esett szó a fizikai környezetről, a gyerekek fizikai jóllétéről és motoros fejlődéséről (Zaslow és mtsai., 2006).

5.6.2. Minőség-szabályozás a magyar rendszerben

A hazai bölcsődék és különösen a családi napközik létrehozásához és működtetéséhez kapcsolódó előírások nemzetközi összehasonlításban kifejezetten szigorúnak számítanak. Az OECD nemzetközi összehasonlítása alapján azt találjuk, hogy a bölcsődék esetében Belgiummal és Svédországgal holtversenyben a magyar előírások a legszigorúbbak (Scharle és mtsai, 2009).

Magyarországon a bölcsődei csoportnagyság maximum 12 fő, a gyerek-gondozó arány pedig 12:2. Átlagosan egy gondozóra 6 gyerek jut (az ajánlott arány 5:1), általában két csoport van egy szobában, gyakran két szoba egyesítésével és egy közös kisegítő személyzet alkalmazásával, aki az étkeztetésben segít. A családi napközikben az elvárt gyerek-gondozó arány 5:1, illetve 7:2. Az óvodákban a közelmúltig 25 volt a maximális csoportnagyság, és az elvárt gyerek-nevelő arány 22:2. A szabályozás nem mondja ki, hogy ennek az aránynak egész nap teljesülnie kell, így a gyakorlatban a legtöbbször egy-egy óvónő van a gyerekekkel délelőtt, illetve délután és az ebéd időszakában teljesül csak ez a feltétel. (OECD Starting Strong II., 2006; ld. bővebben még Korintus, é.n/b)

A bölcsődei gondozók többsége (kb. 90%-a) képzett (egyetemi vagy felsőfokú szakképzésben, elméleti és gyakorlati képzésen átesett) szakember. A magyar bölcsődékben dolgozók majdnem kivétel nélkül nők (ld. bővebben Korintus, 2005). Emellett érdekes demográfiai tendencia, hogy a gondozók többsége középkorú-idősödő, az átlagos életkor 2004-ben 41 volt. Már 1986 és 1996 között lényegesen csökkent a fiatal (19 és 26 év közötti) gondozók aránya (18.5%-ról 4.1%-ra). (OECD Starting Strong II., 2006). Ezek szerint *a szakma ma nem vonz sem fiatalokat, sem férfiakat. Nagy valószínűséggel ennek az is az oka, hogy a bölcsődei gondozók szakmai presztízse ma jóval alacsonyabb az óvodai nevelőknél (akik ugyanígy viszonyulnak a tanítókhöz), mivel alacsonyfokú elvárt képzettség, és ezzel párhuzamban alacsony fizetések jellemzők ebben a szektorban. Az óvónőkkel (és a tanítókkal) szemben, akik a felsőoktatásban képződnek, a bölcsődei gondozók általában felsőfokú szakképzésben részesülnek „csak”. A középiskolát követő egy vagy két éves képzések után kapnak hivatalos bizonyítványt a szakmára vonatkozóan. Feltételezhetjük, hogy amennyiben a képzési szintek, és ezzel együtt az alkalmazási és a kereseti feltételek kiegyenlítődnek, több fiatal és férfit is fog vonzani a szakma (OECD Starting Strong II., 2006).*

A bölcsődei alapprogram, valamint a családi napközik működésének követelményei 2008-ban, az új óvodai alapprogram pedig 2009-ben jelentek meg. Ezek lefektetik azokat a működési és pszichopedagógiai alapelveket, amelyeket az intézményeknek követniük kell helyi programjaik megalkotásakor. A helyi intézményeknek módjukban van kialakítani saját pedagógiai programjukat, amelyek mind a fenntartó, mind a szakmai testület, mind pedig a szülők igényei, elvárásai alapján készülhetnek. Míg az óvodáknak ajánlott az oktatásban is megvalósuló minőségbiztosítási folyamat, a bölcsődékre egyelőre nincsen ilyen ajánlás. Mind a bölcsődékben, mind az óvodákban alakulhatnak azonban szülői testületek, akik „ellenőrzik” a működést és a program gyakorlati megvalósulását, akik megfogalmazhatják a szülői közösségek problémáit, kéréseit (OECD Starting Strong II., 2006).

Gyermekjogi megközelítés és mérés-értékelés

Megfelelő indikátorok megalkotása jelentős segítséget jelent ahhoz, hogy mérhetővé váljon, hogy milyen mértékben, eredménnyel érvényesülnek a gyakorlatban a gyermekek jogai a különböző területeken. Ehhez jelentős segítséget nyújtott az Early Childhood Indicators Group (Koragyermekkorra vonatkozó indikátorokat kidolgozó csoport), amely kidolgozta azt a keretet, amelyben a koragyermekkorai gyermeki jogalkalmazás mérhetővé válik (Arkadas, 2008).

A tanulmány szempontjából kiemelkedő jelentőségű koragyermekkori gondozás és nevelés biztosítását szolgáló 11. indikátor csoport tartalma szerint a mérés azt célozza, hogy számba lehessen venni azokat a szolgáltatásokat és ellátásokat, amelyek a kisgyerekek fejlődéséhez való jogait biztosító kereteket jelentik. Ennek keretében kimondja, hogy a szülő a gyermek első „nevelője”, és így minden lehetséges segítséget meg kell adni a családnak és szülőknek ahhoz, hogy megfelelő gondozói, nevelői lehessenek a kisgyerekeknek. Ezzel párhuzamosan ugyancsak biztosítani kell, hogy a családon kívüli napközbeni ellátást illetve szükség szerint alternatív gondozást biztosítsanak a kisgyerekeknek.

„A koragyermekkori neveléshez való jog a születés pillanatától kezdődik”, ahogy a 7. számú átfogó kommentár kimondja. A koragyermekkori neveléssel kapcsolatosan elvárás, hogy gyerekközpontú, gyermekbarát, gyermekjogi megközelítésű legyen. Az indikátor célja, hogy értékelje a minőségi ellátáshoz való hozzáférést, a szakmai szttenderdeket, és a koragyermekkori szolgáltatások és programok hatását, bárki is nyújtsa azokat, és bárhol is történjék ez, otthon, vagy ellátó intézményben. A különféle ellátásoknak, szolgáltatásoknak magukban kell foglalniuk a szülőknek, elsődleges gondozóknak a gondozáshoz, neveléshez nyújtott támogatásokat, segítséget, hogy a gyermek első nevelőjeként felkészülten és elkötelezetten tehessen ennek eleget. Ez szolgálja ugyanis a kisgyerek érzelmi, fizikai, szellemi fejlődését. A minőségi mérés elemei a nem szülői ellátás idején a szakemberek felkészültsége, kvalifikációja, bérezése, a nemek közötti egyensúly biztosítása, az ellátás környezete.

Az indikátor alapvető kérdése az, hogy „Milyen szolgáltatások állnak rendelkezésre, hogy elősegítsék a kisgyerekek neveléshez, oktatáshoz való jogát, és milyen feltételek, mérések biztosítják, a minőségi ellátás valamennyi aspektusát?” (32.old)

A koragyermekkori ellátások indikátorai gyermekjogi megközelítésben a Gyermekjogi Egyezmény 6., 28. és 29. cikke, az 1. átfogó kommentár az oktatás, nevelés céljairól, és a 7. átfogó kommentár a kisgyerekek jogairól alapján a következők:

- Milyen szakpolitikák biztosítják, hogy mind az iskola előtti, mind pedig az általános iskolában nyújtott ellátások és szolgáltatások gyerekcentrikusak, gyermekbarátok, gyermekjogi megközelítésűek legyenek? Összhangban vannak e ezek a fenti cikkekkel és kommentárokkal?
- Mely jogszabályok és szakmai szabályok biztosítják a szakmai szttenderdeket és a minőséget a különféle iskola előtti ellátások esetében, amelyek támogatják az otthoni, bölcsődei, óvodai, játszócsoportbeli, és egyéb formákat?
- Rész-e a szakpolitikáknak az adatgyűjtés az ellátásban résztvevőkről, rendszeres részvételükről, az ellátások elérhetőségéről, minőségéről, finanszírozásáról és a valamennyi kisgyerekeknek nyújtott támogatások formájáról és módjáról? különösen a kislányok, és valamennyi más védtelen, sérülékeny gyerekcsoport esetében arról, hogy milyen mértékben profitálhatnak az ellátásokból? (Ez utóbbiakra azért van szükség, mert ezen csoportok fokozottan ki vannak téve a diszkrimináció, kirekesztés veszélyének a világ egyes országaiban.)
- Milyen speciális szakpolitikák vannak, amelyek bátorítják és erősítik a szülőket, mint első nevelőket, hogy megfelelő felkészültséggel rendelkezzenek, és ezzel segítsék elő a kisgyerekek kíváncsiságát, felfedező képességét és kísérletező kedvét?
- Jelenti-e az elkötelezettség a magas színvonalú ellátás biztosítását, jól képzett gondozókkal, nevelőkkel, megfelelő jövedelem biztosítását, mindkét nemű szakemberek részvételét a koragyermekkori ellátásokban?

5.6.3. *Elegendő-e a szabályozás a magas minőségű ellátás biztosításához?*

Közgazdasági értelemben a gyermekellátások állami szabályozását a szülők szolgáltatók minőségéről való alacsony informáltsága és az alacsony minőségű gyermekgondozás negatív egyéni, családi és társadalmi következményeinek együttese indokolja. Első pillantásra ezért a szabályozás (reguláció) tűnik a legkézenfekvőbb kormányzati megoldásnak a gyermekellátási szolgáltatások magas minőségének biztosítására, melynek

lényege, hogy a szolgáltatás végzését olyan engedélyekhez kötik, amik megakadályozzák az alacsony minőségű tevékenységek folytatását.

A szabályozások közgazdasági elmélete ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy *abban az esetben, ha a szabályozás csak minimum standardokat állapít meg, vagy betartása nincs kellően szigorúan kikényszerítve, a regulációs politika hatékonysága a minőségre kérdéses* (Shapiro, 1986). A nagymértékű regulációval szemben ezért a legtöbb közgazdász meglehetősen szkeptikus, különösen egy olyan szolgáltatási piacon, amelyet többszáz, egyenként kis piaci erővel rendelkező szolgáltató jellemez. Az ilyen piacokon ugyanis a szabályozás betartatása jelentős központi erőforrásokat igényelne, ami sok esetben nem áll a törvényhozók rendelkezésére. Bár kétségtelen, hogy a szigorú szabályozás a gyermekek érdekeit hivatott védeni, az engedélyeztetés adminisztratív terheinek két lehetséges negatív következménye is lehet. Az egyik, hogy a magas belépési költségek miatt számos potenciális szolgáltató kiszorulhat a piacról. A másik, hogy az e költségeket felvállalni nem kívánó szolgáltatók úgy mentesülnek a szabályozás terhei alól, hogy teljesen informálisan (és adózatlanul) kezdik meg szolgáltatásukat, ami egyben a minőségi elvek érvényesülését és annak ellenőrzését lehetetlenné teszi.

A közgazdászokkal szemben a politikai döntéshozók a regulációra legtöbbször mint relatív olcsó beavatkozásra tekintenek, mivel a költségek nagy része rejtve marad; hiszen azt vagy nem a kormányzat viseli, vagy gyakran nem számolnak az ellenőrzés költségeivel, illetve a megnövelt belépési korlátok szolgáltatókra és felhasználókra gyakorolt negatív hatásával (Blau, 2001). A gyermekgondozási szolgáltatások esetében pedig az ellátás valódi minőségének (folyamat-jellegű minőség) monitorozása igen nehéz és óriási erőforrásokat igényel (szakszerűen kiképzett független megfigyelők folyamatos terepmunkája). Ezért - mint láthattuk a fejezet első részében - a mai minőségellenőrzési gyakorlatban szinte minden szabályozási tendencia a strukturális jellemzőkben tetten érhető, könnyen ellenőrizhető „minimum standardok” lefektetésére irányul. Elképzelhető viszont ezért, hogy egy gyermekgondozó intézmény bár minden szabályozási előírásnak eleget tesz, a minőséget értékelő skálákon csak igen alacsony eredményt ér el (Morgan és Azer, 1997), s így kérdésessé válik, hogy vajon a minimum standardok megállapítása elegendő-e a központi felügyelet célkitűzéséhez.

A szabályozás csekély hatását a gyermekgondozás valódi minőségére néhány a témában készült empirikus kutatási eredmény is megerősíti. Blau (2001) például részletesen elemezve az USA gyerekellátási piacának szabályozási gyakorlatát azt találta, hogy a szolgáltatók nagy része önkéntesen a standardok feletti színvonalon szolgáltat, vagyis a minimum előírások a szolgáltatók nagy részére nem korlátozóak. *Amiért a politikai döntéshozók kedvelik ezt a beavatkozási formát, és amiért a közgazdászok nem kedvelik azt, hogy a szabályozásnak rejtett költségei vannak.* A szabályozás közvetlen kormányzati kiadásai elhanyagolhatóak, nem úgy, mint például egy támogatásnak. Ha a regulációnak van is hatása, annak költségeit a szolgáltatók és fogyasztók viselik, hasznait pedig nagyon nehéz számszerűsíteni vagy összehasonlítani más alternatív beavatkozási formákéval (Blau, 2001).

5.6.4. Milyennek képzel(j)ünk el egy korszerű minőségbiztosítási rendszert a koragyerekkori ellátási szolgáltatásokban?

A valóban minőségi koragyermekkorai ellátás fenntartásához a minimum-standardok lefektetésén túl számos más tényezőre is szükség van, melyek röviden összefoglalva a következők⁷⁸.

(1) Optimum- sztenderdek

Mivel a kutatások szerint a könnyen mérhető, strukturális minőségi szempontok (gondozó-gyerek arány, csoportnagyság, a gondozók szakmai felkészültsége, biztonságos, tiszta és stimuláló környezet) és a gondozás valódi minősége az összefüggés lineáris típusú (vagyis minél kedvezőbbek a strukturális feltételek, annál pozitívabb a gondozói minőség és annál kedvezőbb a fejlődés), a valódi minőségi gyerekellátás garantálása érdekében szakmailag felmerülne az igény, hogy a néhány, fejlődéslelektani szempontból igazoltan befolyásoló strukturális elvárás esetében ne minimum, hanem optimumhoz közelítő sztenderdek kerüljenek megállapításra. Azokat az engedélyezési feltételeket viszont, melyek jelentős költségtöbbletet jelentenek, de nem kapcsolódnak elemi biztonsági kritériumokhoz vagy a szolgáltatás minőségének előbb említett garanciáihoz, drasztikusan lazítani kellene a belépéssel járó adminisztratív terhek csökkentése érdekében (ez utóbbi megjegyzésben egyetértve Scharle és mtsai (2008) következtetésével).

(2) Korszerűbb koragyerekkori képzések

Két okból is indokolt, hogy a bölcsődei gondozók képzését összhangba hozzuk az óvodai nevelők képzésével. Egyrészt nemzetközi tendencia a koragyerekkor időszakát (0-7 év) egységben kezelni, mind a gondolkodás, mind a gyakorlat, mind a központi koordináció szintjén (lásd az 5.5.5. fejezetet). Másrészt a ma nem főiskolai szintű képzés alacsonyabb presztizst és kereseti lehetőségeket biztosít a szakmában dolgozóknak.

Ma már körvonalazódni látszik számos olyan tudás-terület, illetve intézményi funkció, amely magának a tananyagának az átalakítását is igényelné. Ilyen területek: rohamosan fejlődő tudás a gyermeki fejlődésről; a koragyermekkorai gondozás lehetséges preventív funkciója, a társszakmákkal való kapcsolattartás jelentősége. Vannak elképzelések (pl. Szombathelyiné és Bakonyi, 2008, Szombathelyiné és mtsai, 2009b) a képzés átszervezése kapcsán, sokak terve szerint a bölcsődei gondozók is főiskolai képzésben részesülnének, ideális esetben az óvónókkal együtt (ez egybehangzó álláspont az egységes óvoda-bölcsőde intézményének működtetéséhez szükséges egységes képzés koncepciójával).

(3) Közös szakmai irányelvek és folyamatos önfejlesztés

A távlatokban megvalósuló közös integrált szemléletű képzés egyértelmű alapot adhatna a gyakorlatban megvalósuló közös szakmai irányelvek és módszertan kidolgozásához, minden koragyerekkori gondozásban (bölcsőde, családi napközi, óvoda...). A gondozás és napközbeni gyerekellátás mellett a preventív funkció megerősítése miatt a szakmai irányelvek között ajánlott a komplex szemlélet (szakmaközi együttműködés a gyerekvédelemben), a prevenciót és jelző funkciót szolgáló mérés (állapotfelmérés), valamint az életkori átmeneteket folyamatában támogató együttes munka (integrált bölcsőde-óvoda-iskola) megjelenése.

⁷⁸ Ld. továbbá a korai napközbeni gyermekellátási rendszer minőségellenőrzésével kapcsolatban szakpolitikai javaslatokat pl. Country report, 2004, Korintus, é.n./a, é.n./b, 2008, 2009, Scharle, 2009 tanulmányokban.

(4) Hatékony vezetés és szupervízió

A gondozók-nevelők fenti célokra vonatkozó felkészültségében rejlő nagy különbségek aláhúzzák az alapképzés korszerűsítése mellett a folyamatos tanulás és önfejlesztés szemléletének megjelenését a mindennapi munkában. Ennek a hagyományos, ma elterjedt formái (szakmai továbbképzések) mellett hangsúlyos eleme kellene, hogy legyen az intézményeken belüli (ideális esetben) szakmai szupervízió. A szakmai támogató funkció tágan értelmezett feladatköröket foglal magában: motiválás, önfejlesztés, kommunikáció, csapatmunka ösztönzése, partnerség (szülő-gyermek-gondozó) kialakítása. E funkció megfelelő képzések és a munkafolyamatban zajló tréningek után az intézményvezetők szerepköre lehetne (Sheerer és Bauer, 1996).

(5) Mérés - értékelés

Végül a valódi minőségi ellátás elképzelhetetlen anélkül, hogy egyrészt a döntéshozók, másrészt maguk a szolgáltatást végzők, rendszeres és objektív visszajelzést kapjanak szakmai munkájukban történt előrelépésekről és kudarokról. Felismerve, hogy a koragyermekkorai gondozás ma már nem csupán a napközbeni felügyelet biztosítását jelenti, hanem komplex, a fejlődést támogató, preventív, egyes esetekben fejlesztő és intervenció funkciókkal is rendelkezik, szükséges lenne egy olyan egységes mérés-értékelési rendszer kidolgozása, mely magában foglalja egyrészt a gyermekek komplex (minden fejlődési területre kiterjedő) kompetenciáiban mutatkozó változások értékelését, másrészt a szakmai munka részletes regisztrálását. E kettő együtt lehetőséget adna a jó gyakorlatok felismerésére és fejlesztési irányok meghatározására mind helyi, mind központi szinteken.

FÜGGELÉK

F1. Európai Unió irányelvek

a Tanács 1975. február 10-i irányelve a férfiak és a nők egyenlő díjazása elvének alkalmazására vonatkozó tagállami jogszabályok közelítéséről (75/117/EGK)

a Tanács 76/207/EGK irányelve a nőkkel és a férfiakkal való egyenlő bánásmód elvének a munkavállalás, a szakképzés és az előmenetel lehetőségei, valamint a munkafeltételek terén történő végrehajtásáról és az azt módosító 2002/73/EK irányelv,

a Tanács 79/7/EGK irányelve a férfiakkal és a nőkkel való egyenlő bánásmód elvének a szociális biztonság területén történő fokozatos megvalósításáról,

a Tanács 86/378/EGK irányelve a férfiakkal és a nőkkel való egyenlő bánásmód elvének a foglalkoztatási szociális biztonsági rendszerekben történő megvalósításáról és az azt módosító 96/97/EK irányelv,

a Tanács 86/613/EGK irányelve valamely tevékenységet, beleértve a mezőgazdaságot, önfoglalkoztató férfiakkal és nőkkel való egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról, valamint az önfoglalkoztató nők terhességi és anyasági védelméről,

a Tanács 96/34/EK irányelve az UNICE, CEEP és az ETUC által kötött, a szülői szabadságról szóló keret-megállapodásról

a Tanács 97/80/EK irányelve a bizonyítási teher megfordításáról a nemi hovatartozás alapján történő diszkriminációs esetekben,

a Tanács 2000/43/EK irányelve a személyek közötti, faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének végrehajtásáról,

a Tanács 2000/78/EK irányelve a foglalkoztatási és munkahelyi egyenlő bánásmód általános kereteinek a létrehozásáról,

a Tanács 2004/113/EK irányelve a nők és férfiak közötti egyenlő bánásmód elvének az árukhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés, valamint azok értékesítése, illetve nyújtása tekintetében történő végrehajtásáról

Forrás: Kádár Zsuzsa: Nemek közötti esélyegyenlőség megvalósítása a magyar munkavállalók körében. 2-3. old.

A nemi alapú megkülönböztetés-mentesség és a generációk közötti szolidaritás Kivonat az Európai Parlament 2009. február 3-i állásfoglalása a nemek közötti megkülönböztetés-mentességről és a nemzedékek közötti szolidaritásról (2008/2118(INI))

1. A nemzedékek közötti szolidaritás elve az európai szociális modell egyik strukturális kulcstényezője.

2. A gondozási politikák és a gondozási szolgáltatások lényegükből fakadóan összefüggenek a nők és férfiak közötti egyenlőség elérésével. A gondozási munka nem egyformán oszlik meg a nők és a férfiak között, ami közvetlen negatív hatással van a nőknek a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai élet minden területén való részvételi képességére.

3. A jó minőségű, megfizethető, a szülők és gyermekek számára megfelelő nyitvatartási idővel működő gyermekgondozási szolgáltatásokat, valamint az idősek és más gondozásra szoruló személyek számára fenntartott megfizethető, jó minőségű gondozási struktúrát az Európai Unió szociális modelljének középpontjába kell állítani, és kulcsszerepet kell

kapniuk annak megkönnyítésében, hogy a nők képességeik révén hozzáférhessenek a munkaerőpiachoz, és fizetett munkaviszonyhoz juthassanak, ami által gazdaságilag függetlenné válhatnak.

4. Felkéri a tagállamokat, hogy terjesszenek elő a barcelonai célkitűzésekhez hasonló célkitűzéseket az idős és beteg hozzátartozókat gondozó létesítményekre vonatkozóan.

5. Utal a férfiak és nők között a háztartási és családi kötelezettségek ellátása terén fennálló hatalmas aránytalanságra, ami miatt főként nők döntenek a rugalmas munkaszervezés mellett vagy adják fel állásukat, ami hatással van a nők szakmai előmenetelére, a férfiak és nők közötti bérszakadék fennmaradására és a nyugdíjjogosultságokra.

8. Hangsúlyozza, hogy a szülő vagy szülők tisztességes jövedelmet biztosító munkában való teljes részvétele segítheti a munkahellyel rendelkezők szegénységének csökkentését, és segítheti a sokkal magasabb (32%) szegénységi rátával rendelkező egyszülős háztartásokat fenyegető szegénység kockázatának leküzdését;

14. Felkéri a Bizottságot, hogy nyújtson be konkrét kezdeményezéseket a nevelői feladatok gyakorlása és a gondozásra szoruló személyeknek nyújtott szolgáltatások, illetve a háztartási munkák ellátása során szerzett kompetenciák érvényesítésére úgy, hogy ezeket figyelembe lehessen venni a munkaerőpiacra való visszatéréskor; emlékeztet arra, hogy a keresztkompetenciák értékelése létfontosságú részét képezi az ún. „kompetenciamérlegnek”, amelyet a legjobb nemzeti kísérleti hagyományok szerint kell végrehajtani a munkaerő-kereslet és -kínálat kereszteződésének rendszerein;

15. Felszólítja a Bizottságot, hogy folytasson tudatosságnövelő kampányt, és indítson kísérleti projekteket a nők és férfiak szakmai és családi életben való kiegyensúlyozott részvételének megkönnyítése érdekében;

16. Felszólítja a tagállamokat is, hogy mérlegeljék a rugalmas munkaidőt a szülők számára (szabad választás eredményeképpen) és a gyermekgondozási létesítmények rugalmas nyitvatartási idejét, hogy segítsenek a nőknek és férfiaknak a munka és a családi élet sikeresebb összeegyeztetésében;

20. Felszólítja a tagállamokat, hogy támogassák a gondozásra szoruló személy ellátása érdekében szakmai tevékenységüket megszakítani kívánókra vonatkozó szabadságolási rendszereket (szülői, örökbefogadási, szolidaritási szabadság);

21. Úgy véli, hogy lépéseket kell tenni nem csupán a szülési szabadság, hanem az apasági szabadság és a szülői szabadság kezelésének javítása érdekében, különös tekintettel a dolgozó apa által igénybe vett szabadságra, mivel minden tagállamban a férfiaknak csak kis százaléka használja fel a neki szánt szabadságot;

22. Ragaszkodik ahhoz, hogy mindenki, aki a generációk közti szolidaritás gyakorlása érdekében meg kívánja szakítani vagy csökkenteni kívánja szakmai tevékenységét, jogosult legyen munkáját rugalmas munkaidőben végezni; ezért felhívja a kis- és középvállalkozásokat a fokozottabb önkéntes együttműködésre, a hatóságokat pedig arra kéri, hogy mutassanak nagyobb pénzügyi rugalmasságot az állami segélyekre vonatkozó költségvetési előirányzataikban ;

23. Felkéri a Bizottságot, hogy a tagállamokkal és a szociális partnerekkel együttműködésben kezdje meg a családi és a szakmai élet összeegyeztethetőségét szolgáló politikák felülvizsgálatát:

–annak biztosításával, hogy az anyasággal/apasággal járó költségek ne csupán a vállalatot terheljék, hanem részben a közösséget is, ami segítené a vállalaton belüli megkülönböztetés felszámolását, valamint elősegítené a népszaporulatot,

–a gondozásra szoruló személyeknek (gyermeknek, fogyatékkal élőknek, időskorúaknak) szánt felügyeleti és segítő szolgáltatásokhoz való hozzáférési lehetőségek javításával és e szolgáltatások rugalmasságának növelésével, meghatározva az éjjel is nyitva tartó fogadólhelyiségek minimális számát, szem előtt

tartva a munkavégzés követelményeinek kielégítése és a magánélet megőrzése együttes célját;

29. Felhívja a Bizottság és a tagállamok figyelmét arra, hogy szükség van a nők és férfiak érdekét szolgáló pozitív intézkedések elfogadására, nevezetesen a munkába való – a családnak szentelt időszak (gyermeknevelés és/vagy beteg vagy fogyatékkal élő rokon ápolása) leteltét követő – visszatérésük megkönnyítése céljából, a munkaerőpiacra való (újbóli) beilleszkedésüket támogató politikák előtérbe helyezésével, vagyis annak lehetővé tételével, hogy visszanyerhessék anyagi függetlenségüket;

30. Felszólítja a tagállamokat egy olyan adópolitika előmozdítására, amely adórendszere vagy az általa alkalmazott adókönyvítés révén figyelembe veszi a háztartás pénzügyi kötelezettségeit, nevezetesen a gyermekek felügyeletének és az idősek vagy gondozásra szorulóknak ellátásának költségeit;

31. Felszólítja a tagállamokat, hogy az egyéni jogok alapján vizsgálják felül adórendszereiket és megszabott adókulcsaikat, és következésképp követeli a nyugdíjjogosultságok, valamint a társadalombiztosítási jogosultságok egyénre szabását;

35. Arra kéri a médiát, hogy a nemzedékek közötti kérdésekről szóló műsorokon, a különböző korcsoportok közötti vitákon és általánosabban az idősebb nemzedékek társadalmi hozzájárulásának pozitív bemutatásán keresztül részesítse pozitív és következetes figyelemben a nemzedékek közötti kapcsolatokat;

37. A családmódelben bekövetkezett változások és a nők egyre jelentősebb munkaerőpiaci részvétele elengedhetlenné teszik az eltartásra szoruló személyek gondozásának hagyományos rendszerére irányuló felülvizsgálatot; javasolja a tagállamoknak szociális szolgáltatásaik támogató szerepének bővítését és kiegészítését a személyi autonómia érvényesítéséhez való jog gyakorlásában való egyenlőség és az eltartásra szoruló személyek ellátásának biztosítása céljából.

F2. A fejlődéslelektani vizsgálatok lehetséges torzításai

Kutatási hibák

Néhány kutató (pl. Duncan és Gibson-Davis, 2006; Baker és mtsai., 2005) megfogalmaz egy sor olyan torzító tényezőt, amelyek a fejlődéslelektani kutatásokat (kiemelve az NICHD-hez hasonló nem kísérleti design-okat) veszélyeztetik. Véleményük szerint csakis ezek tudatában szabad az eredményeket értelmezni, és politikai jelentőségű következtetéseket levonni.

A legtöbb szülőnek számos lehetősége van, hogy megoldja gyermeke napközbeni felügyeletét (családi, informális, gyermekintézményben folyó gyermekgondozás stb.). A legmagasabb minőségű ellátások persze a legdrágábbak, így nagyon kevesen férnek hozzá, azonban a legtöbb szülőnek ezen kívül mégiscsak nagy a lehetőségek tárháza. A gyerekfelügyelet kiválasztása ugyanakkor egy sor költséggel is járhat a családoknak: pl. ha csak akkor van lehetőség választani valamit, ha odaköltöznek az ellátás közelébe, ha kevesebbet dolgoznak, hogy maguk láthassák el ezeket a feladatokat, ha nagyobb távolságokat utaznak, vagy ha épp nagyobb összeget fordítanak a családi kasszából a gyermekek napközbeni ellátásának megoldására. Vagyis tudatában kell lennünk, hogy a nem-kísérleti beállítású design-oknál (mint pl. az NICHD) a kutatások eredményei reflektálnak ezekre a választásokra. Hogyan is torzíthatják az eredményeket ezek a választások? Lássunk néhány ilyen „csapdát”!

- Azok a szülők, akik jelentős áldozatokat hoznak a gyerekeikért, hogy jó minőségű gyerekellátásban részesülhessenek, valószínűleg az életük más területein is sokat investálnak a gyermekeikbe (sok együttes tevékenység, élmény, rendszeres olvasás stb.). Ha a kutatásban nem kezelik ezt a tényezőt megfelelően, akkor könnyen felülértékelhetjük a „jó minőségű” ellátás pozitív következményeit.
- Ugyanígy, ha mögöttes negatív tényezőket fedezhetünk fel, pl. a szülő mentális problémái vagy elhanyagoló attitűdje miatt nem képes, vagy nem akar megfelelő ellátást biztosítani a gyermekének, valószínűleg más utakon sem képes megfelelő körülményeket biztosítani az egészséges fejlődéshez. Ebben az esetben felülbecsülhetjük a gyerekfelügyelet negatív hatásait.
- Egy másik példa lehet, ha egy nehezen mérhető, megragadható fejlődési késés vagy viselkedési probléma miatt motivált a szülő, hogy jó minőségű ellátást biztosítson a gyerek számára. Ha nem vesszük tekintetbe a belépés előtt a fejlődési problémákat, akkor a minőség hatásainak csökkentő hibájával állhatunk szemben. Vagyis ezek a gyerekek bármennyire megtámaszkodnak egy intézményben, nagy valószínűség szerint „csupán” utoléri az átlagot, és ezzel nem mutatkozik meg akkora hatás. Vagyis azok a kutatások, amelyek nem kontrollálják a gyerekek sajátosságait az intézménybe lépés előtt, nem fognak tudni kimutatni jelentős hatást, változást.

Ok-okozat vagy együttjárás?

A fejlődési kutatások általában nagyon óvatosak a következtetések levonásával, így ezt a hiba lehetőséget csak illusztrációként mutatjuk be. Azok a kutatások, amelyek nem kísérleti-kontrollcsoport elrendezésben dolgoznak, általában azt hangsúlyozzák ki, hogy

kutatásuk korrelációs alapú, vagyis eredményeikben együttjárásokat ismernek fel, de ezek nem adnak lehetőséget az egyértelmű ok-okozati kapcsolatok és irányok levonására (ahogy azt az NICHD, 2006-os összefoglalójában is kiemeli). Nagy dilemmákat okozhat az a kérdés, hogy akkor az eredmények alapján hogyan lehet szakpolitikai következtetéseket levonni, majd intézkedéseket meghozni. A jogos aggodalom mellett óriási veszteség lenne drága kutatások eredményeit nem felhasználni gyakorlati következtetések levonására, így a konzisztens, számos forrásból megerősített együttjárásokra általában támpontként tekintenek a döntéshozók. (Duncan és Gibson-Davis, 2006; Baker és mtsai., 2005)

Hatásnagyságok

A legtöbb vizsgálati eredmény ezeken a területeken – hasonlóan más pszichológiai és társadalmi témákhoz – mérsékelt hatásnagyságokról számol be. Bár a konvencionális statisztika szerint ezek az eredmények nem erőteljesek, valószínűleg a gyerekek és családjaik számára a kisebb súlyú hatások is jelentőségteliek lehetnek (McCartney és Rosenthal, 2000). Az NICHD (2002b) konklúziója szerint a hatásnagyságok bár mérsékelték ugyan, de legalább akkorák, mint amiket más kutatások találnak pl. a szülői gondozás minőségével, vagy a szegénységgel kapcsolatban.

A társadalmi szempontból végzett költség-haszon elemzések azt szokták kihangsúlyozni, hogy az alacsonyabb hatásnagyságú, de nagyobb tömegeket érintő eredmények révén meghozott döntések társadalmi szinten jelentős elmozdulást idézhetnek elő. A fő cél, hogy nagy mintán konzisztens, robusztus eredmények után kutatunk, vagy számos kutatás egybehangzó eredményeire támaszkodunk, és ezeket az összefüggéseket fordítjuk le gyakorlati következtetésekre.

Politikai döntéshozásoknál a lehetséges kutatási hibák, a mérsékelt hatásnagyságok, a bizonytalan ok-okozati összefüggések miatt érdemes az adott témát nagyon mélyen körüljárni. Gyakorlati következtetések levonására nagy mintán kapott konzisztens és robusztus eredmények, valamint számos vizsgálat egybehangzó eredményei adhatnak kellő alapot.

IRODALOM

- Abraham, F. (1994). Social Protection and Regional Convergence in a European Monetary Union, *Open Economies Review* 5, p 89-115.
- Abrahamson, P. (1999). The Welfare Modelling Business. *Social Policy and Administration* 33 (4). 394-415.
- Ahnert, L., Gunnar, M. R., Lamb, M. E., Barthel, M. (2004). Transition to Child Care: Associations With Infant-Mother Attachment, Infant Negative Emotion, and Cortisol Elevations. *Child Development*, 75, 639 – 650.
- Ahnert, L., Pinquart, M., Lamb, M.E. (2006). Security of Children's Relationships With Nonparental Care Providers: A Meta-Analysis. *Child Development*, 74, 664 - 679.
- Ainsworth M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., Wall S. (1978). *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Altonji, J. G., Blank, R. M., (1999). Race and gender in the labor market, in: Ashenfelter, O., Card, D. (ed.): *Handbook of Labor Economics*. North Holland.
- American Institute of Cancer Research (2008). *Cancer Experts: Breastfeeding Protects Mothers, Children*. <http://www.aicr.org>
- Andersson, B. E. (1989). Effects of public day-care: A longitudinal study. *Child Development*, 60(4). 857-866.
- Andersson, B. E. (1992). Effects of day-care on cognitive and socioemotional competence of thirteen-year-old Swedish school children. *Child Development*, 63, 20-36.
- Andersson, B. E. (1994a) Long-term effects of early day care in relation to family type and children's gender. In: Borge, A.I.H., Hartmann E., Strom, S., (szerk): *Day care centers: Quality and provision*. Oslo: National Institute of Public Health; 102-113.
- Andersson, B. E. (1994b). Public policies and early childhood education. *European Early Childhood Education Research Journal*, 2, 19-32.
- Andersson, B. E. (2003). Child care and its impact on children 0-2 years of age. Commenting: Belsky, Howes, and Owens. In: Tremblay, R. E., Barr, R.G., Peters R. DeV., (szerk): *Encyclopedia on Early Childhood Development* [online]. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development; 1-4.
- Andersson, G. (2008). A review of policies and practices related to the 'highest-low' fertility of Sweden. *Vienna Yearbook of Population Research*, 89-102.
- Annesley, C. (2007). Lisbon and social Europe: towards a European 'adult worker model' welfare system. *Journal of European Social Policy* 17; 195.
- Arkadas, A. (2008) (szerk.). *A Framework of Early Childhood Indicators for General Comment 7: Implementing Child Right sin Early Childhood*, Geneva (kézirat).
- Arnett, J. (1989). Caregivers in day care centers: Does training matter? *Journal of Applied Psychology*, 10(4), 541-552.
- Az Európai Parlament 2009. február 3-i állásfoglalása a nemek közötti megkülönböztettségmentességről és a nemzedékek közötti szolidaritásról (2008/2118(INI)).
- Az Európai Tanács barcelonai elnökségi következtetései, 2002/03/15–16, SN 100/1/02 REV 1. számú dokumentum.
- Babies and Bosses (2007). Reconciling work and Family Life. OECD.
- Bacharach, V. R., Baumeister, A. A. (2003). Child care and severe externalizing behavior in kindergarten children. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 23, 527 - 537.
- Baker, M., Gruber, J., Milligan, K. (2005). *Universal Childcare, Maternal Labor Supply And Family well-being*. NBER Working Paper 11832, National Bureau Of Economic Research, Cambridge.
- Baker, M., Milligan, K. (2008). Maternal employment, breastfeeding, and health: Evidence from maternity leave mandates. *Journal of Health Economics*, 27, 871-887.
- Bakker, A. B., Geurts, S. A. E. (2004). Toward a dual-process model of work-home interference. *Work and Occupations*, 31, 345-366.
- Bálint, M.; Köllő, J. (2007). A gyermekgondozási támogatások munkaerőpiaci hatásai. *Esély*, 2008. 1. sz., 1-21.
- Barnett W. S. (1998). Long-term effects on cognitive development and school success. In: Barnett W. S., Boocock S. S., szerk.: *Early care and education for children in poverty: Promises, programs, and long-term results*. Albany, NY: State University of New York; 11-44.
- Barnett, W. S., Masse, L. N. (2002). *A Benefit-cost Analysis of the Abecedarian Early Childhood Intervention*. Technical report, National Institute for Early Education Research (NIEER), New Brunswick, New Jersey.
- Barta, B., Klinger, A., Miltényi, K., Vukovich, Gy. (1984). *Fertility, female employment and policy measures in Hungary*. Genf: International Labour Office.
- Bass, L., Darvas, Á., Szomor É. (2007). *Gyermeknevelési szabadságok és gyerekintézmények. Mi a jó a gyerekeknek, mit szeretnének a szülők?* Kézirat. A tanulmány az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének megbízásából készült (témavezető Köllő János), az Európai Unió és az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány támogatásával.
- Beck, C. T. (2001). Predictors of postpartum depression: an update. *Nursing Research*, 50, 275–285.
- Belsky, J. (1988). The effects of infant day care reconsidered. *Early Childhood Research Quarterly*, 3, 235-272.
- Belsky, J. (1989). Infant-parent attachment and day care: In defense of the Strange Situation. In: Lande, J., Scarr, S., Gunzenhauser, N. (szerk.), *Caring for children: Challenges to America* (23-48). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Belsky, J. (1994). *Effects of infant day care: 1986-1994*. Paper presented September 1994 at the British Psychological Society Section on Developmental Psychology, Portsmouth, England.
- Belsky, J. (2005). Child care and its impact on young children (0-2). In: Tremblay, R. E., Barr, R. G., Peters, R. DeV., szerk. *Encyclopedia on Early Childhood Development* [online]. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development; 2005: 1-6.
- Belsky, J., Rovine, M. (1990). Patterns of marital change across transition to parenthood: Pregnancy to three years postpartum. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 5–19.
- Belsky, J., Steinberg, L.D, Walker, A. (1982). The ecology of daycare. In M. Lamb (szerk.), *Nontraditional families*. (71-116). Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.

- Belsky, J., Steinberg, L.D. (1978). The effects of day care: A critical review. *Child Development*, 49(4),92-949.
- Belsky, J., Vandell, D. L., Burchinal, M., Clarke-Stewart, K. A., McCartney, K., Bornstein, M. H. (szerk.) (2002). *Handbook of Parenting* (2nd ed.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Belsky, J., Vandell, D. L., Burchinal, M., Clarke-Stewart, K. A., McCartney, K., Owen, M. T., NICHD Early Child Care Research Network (2007). Are there long-term effects of early child care? *Child Development*, 78: 681-701.
- Bennett, J. (2008). Early childhood education and care systems in the OECD countries: the issue of tradition and governance. In: Tremblay, R. E., Barr, R. G., Peters, R. DeV., Boivin M., (szerk) (2008). *Encyclopedia on Early Childhood Development* [online]. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development; 1-5.
- Berger, L., J. Hill, J., Waldfogel (2005). Maternity Leave, Early Maternal Employment, and Child Health and Development in the U.S. *Economic Journal*, 115.
- Bergmann, Barbara R. (1996). *Saving our Children from Poverty. What the United States Can Learn from France*, New York, Russell Sage Foundation.
- Berlinski, S., Galiani, S., Gertler, P. (2009). The effect of pre-primary education on primary school performance, *Journal of Public Economics*, 93(1-2), 219–234.
- Berlinski, S., Galiani, S., Manacorda, M. (2008). Giving children a better start: Preschool attendance and school-age profiles, *Journal of Public Economics*, 92(5-6), 1416–1440.
- Billari, F., Kohler, H.P. (2004). Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. *Population Studies*, 58, 161-176.
- Blaskó, Zs. (2002). *Nők és férfiak - keresőmunka, házimunka*. KSH, Népeségstudományi Kutatóintézet. Kutatási Jelentés, 82.
- Blaskó, Zsuzsa: Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai, 1988., 1994, 2002. *Demográfia*, 2-3 sz. 258-287.
- Blau, D. M. (2001). *The Child Care Problem: An Economic Analysis*, Russell Sage Foundation.
- Blau, D. M., Currie, J. (2006). Pre-School, Day Care, and After-School Care: Who's Minding the Kids?, in: Hanushek, A.és Welch, F. (szerk). *Handbook of the Economics of Education*, vol. 2, 1163-1278. Elsevier.
- Blau, D., Currie, J. (2006). Preschool, Daycare, and Afterschool Care: Who's Minding the Kids? In E. Hanushek and F. Welch (szerk.) *Handbook of the Economics of Education*, Volume 1 of Handbooks in Economics. Amsterdam: North-Holland.
- BME–ITTK (2007). *Magyar információs társadalom jelentés 1998–2008*, BME-UNESCO Információs Társadalom-és Trendkutató Központjának kutatócsoportja, a GKIE-NET és az MTA Infokommunikációs Jogi Centrum kutatói (a BellResearch, a Társi és az ITHAKA szakmai partnersége mellett).
- BMNE (2008). Kiss, I., Herczeg, T.: *A meséken túl a munka világában. Hatástanulmány „az esély bölcsődjé” program túlvállalási szakaszának foglalkoztatási szolgáltatásairól*, a Békés Megyei Nők Egyesülete gondozásában <http://www.eselybolcsodeje.org>
- Bornstein, M. H. (szerk.) (2002). *Handbook of Parenting* (2nd ed.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Boskin, M. J., Sheshinski, E. (1983). Optimal Tax Treatment of the Family: Married Couples, *Journal of Public Economics*, Vol. 20, Issue 3 (April), 281-297.
- Bost, K. K., Cox, M. J., Payne, C. (2002). Structural and supportive changes in couples' family and friendship networks across transition to parenthood. *Journal of Marriage and Family*, 64, 517–531.
- Bowles, S., Gintis, H., Osborne Groves, M., (2005). *Family Background and Economic Success*, Princeton University Press.
- Bozoky, I., Corwin, E. J. (2002). Fatigue as a predictor of postpartum depression. *Journal of Obstetric, Gynecologic, and Neonatal Nursing*, 31, 436–443.
- Brazelton, T. B. (1986). Issues for working parents. *American Journal of Orthopsychiatry*, 56, 14-25.
- Broberg, A. G., Wessels, H., Lamb, M. E., Hwang, C. P. (1997). Effects of day care on the development of cognitive abilities in 8-years-olds: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 33(1), 62-69.
- Bronfenbrenner, U., Ceci, S. J. (1994). Nature-nurture reconceptualized in developmental perspective: a bioecological model. *Psychological Review*, 101, 568-586.
- Brooks-Gunn, Jeanne, Wen-Jui Han, and Jane Waldfogel. (2002). Maternal Employment and Child Cognitive Outcomes in the First Three Years of Life: The NICHD Study of Early Child Care, *Child Development*, 73(4), 1052-1072.
- Bukodi, Erzsébet (2006). Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI elektronikus verziója, szmum.gov.hu
- Burchinal M. R., Nelson, L. (2000). Family selection and child care experiences: Implications for studies of child outcomes. *Early Childhood Research Quarterly*, 15(3). 385-411.
- Campbell, S. B., Cohn, J. F., Meyers, T. A., Ross, S., Flanagan, C. (1992). Course and correlates of postpartum depression during the transition to parenthood. *Developmental Psychopathology*, 4, 29–47.
- Carlsen, S. (1998). *Men On Parental Leaves: How Men Use Parental Leave in the Nordic Countries*. Report Prepared for the Nordic Council of Ministers.
- Caughy, M. O., DiPietro, J. A., & Strobino, D. M. (1994). Daycare participation as a protective factor in the cognitive development of low-income children. *Child Development*, 65, 457-471.
- CEPAL (1997). Comisión Económica para América Latina y el Caribe. Panorama Social de América Latina.
- Chaplin D. D.; Robins P.K.; Hofferth S.L.; Wissoker D.A.; Fronstin P. (1997). *The price elasticity of child care demand: a sensitivity analysis*. [Unpublished] Presented at the Annual Meeting of the Population Association of America, Washington, D.C.
- Chatterji, P. & S. Markowitz. (2005). Does the Length of Maternity Leave Affect Maternal Health? *Southern Economic Journal*, 72(1), 16-41.
- Children in Europe Policy Paper (2008). *Young children and their services: developing a European approach*.
- Clarke-Stewart, K. A., Vandell, D. L., Burchinal, M. (2002). Do regulable features of child-care homes affect children's development? *Early Childhood Research Quarterly*, 17(1), 52-86.
- Cleveland, G., Krashinsky, M. (2003). *Fact and fantasy: Eight myths about early childhood education and care*. Childcare Resource and Research Unit. Centre for Urban and Community Studies. University of Toronto
- Cohen, B., Moss, P., Petrie, P., Wallace, J. (2004): *An excellent example is A New Deal for Children? Reforming education and care in England, Scotland and Sweden*. Bristol, UK: Policy Press.

- Cohn, J., Campbell, S., Ross, S. (1991). Infant response in the still face paradigm at 6 months predicts avoidant and secure attachment at 12 months. *Developmental Psychopathology*, 3, 367-376.
- Cole, M., Cole, S.R. (2006) *Fejlődéslélektan*. Osiris, Bp.
- COM 2009: Európai Közösségek Bizottsága Közleménye (77) *A nők és férfiak közötti egyenlőség*.
- Commission of the European Communities (2005). *Integrated Guidelines for Growth and Jobs*, 141 final.
- Condon, J. T., Boyce, P., Corkindale, C. J. (2004). The First-Time Fathers Study: a prospective study of the mental health and wellbeing of men during the transition to parenthood. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 38, 56–64.
- Cooke, L. P.; Gash, V. (2006). *Panacea or pitfall? Women's part-time employment and marital stability in West Germany, the United Kingdom and the United States*. GeNet Working Paper No. 28
- Cooper, P. J., Murray, L. (1997). Prediction, detection, and treatment of postnatal depression. *Archives of Disease in Childhood*, 77, 97–99.
- Crockenberg, S. B. (1988). Social support and parenting. *Journal of Behavioral Pediatrics*, 4, 141–174.
- Crockenberg, S.C. (2003) Rescuing the Baby From the Bathwater: How Gender and Temperament (May) Influence How Child Care Affects Child Development. *Child Development*, 74, 1034-1038
- Crompton, R. (1999). Discussion and Conclusions. In: Crompton, R. (ed). *Restructuring Gender Relations and Employment: The Decline of the Male Breadwinner*, Oxford: Oxford University Press.
- Crompton, R., Harris, F. (1999). Employment, careers, and families: The significance of choice and constraint in women's lives. In R. Crompton (Ed.), *Restructuring gender relations and employment: The decline of the male breadwinner*, 128-149, New York: Oxford University Press.
- Crompton, R., Lyonette, C. (2006). Work–Life 'Balance' in Europe. *Acta Sociologica*, 49(4) 379-393.
- Cryer, D., Burchinal, M. (1995). Parents as child care consumers. In S. Helburn (szerk.), *Cost, quality and child outcomes in child care centers: Technical report*. Denver, CO: Department of Economics, Center for Research and Social Policy, University of Colorado at Denver.
- Cryer, D., Clifford, R. (szerk) (2003). *Early Childhood Education and Care in the USA*. Baltimore: Brookes.
- Cryer, D., Wagner-Moore, L., Burchinal, M., Yazejian, N., Hurwitz, S., & Wolery, M. (2005). Effects of transitions to new child care classes on infant/toddler distress and behavior. *Early Childhood Research Quarterly*, 20, 37 - 56.
- Currie, J. (2001). Early Childhood Education Programs. *J. Econ. Perspectives*, 15(2) 213–238.
- Daly, M. (2000). A fine balance: Women's labor market participation in international comparison, in F. Scharpf and V. Schmidt (szerk.), *Welfare and Work in the Open Economy: Diverse Responses to Common Challenges*, Oxford University Press, New York.
- Damon, W., Lerner, R. M. (szerk.) (2006). *Handbook of Child Psychology*, Volume 1-4., 6th Edition. Wiley.
- Danis I. (2008). *Szülői és tágabb környezeti tényezők szerepe a szülővé válás folyamatában és a korai anya-gyermek kapcsolat kialakulásában*. Doktori értekezés. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Pedagógiai-Pszichológiai Kar, Pszichológiai Doktori Iskola, Kognitív Fejlődés Program.
- Danis I. (2009). *Koragyermekkorai szülői hatások a gyermekek óvodai-iskolai boldogulásának előkészítésében*. Háttér tanulmány a Biztos Kezdet program hatásvizsgálat szülői indikátorainak kidolgozásához. Nem publikált kézirat. SZMI-BK
- Danis, I., Farkas, M. Oates, J.M. (2009) Koragyermekkorai fejlődés: hogyan gondolkodjunk róla? Kézirat. Készülő tanulmány a Biztos Kezdet Kötetek 2. kötetéhez (várható megjelenés: 2010)
- Danis, I., Kalmár, M. (2009) A fejlődés természete és modelljei. Kézirat. Készülő tanulmány a *Biztos Kezdet Kötetek 1.* kötetéhez (várható megjelenés: 2010)
- Darvas, Á, Tausz, K. (2006). *Gyermekszegénység*. Budapest, Demosz.
- Darvas, Á.; Mózer, P. (2005). Kit támogassunk? *Esély*, 2004/6. 64–99.
- de Schipper, E. J., Riksen-Walraven, J. M., Geurts, S. A. E. (2006). Effects of Child-Caregiver Ratio on the Interactions Between Caregivers and Children in Child-Care Centers: An Experimental Study. *Child Development*, 77, 861 - 874.
- de Schipper, J. C., Tavecchio, L. W. C., van Ijzendoorn, M.H., van Zeijl, J. (2004). Goodness of fit in day care: Relations of temperament, stability, and quality of care with child's adjustment. *Early Childhood Research Quarterly*, 19, 257 - 272.
- de Schipper, J.C., Tavecchio, L.W.C., Van Ijzendoorn, M.H., & Linting, M. (2003). The relation of flexible child care to quality of center daycare and children's socio-emotional functioning: A survey and observational study. *Infant Behavior and Development*, 26, 300-325.
- Deacon, B. (2000). Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization. *Journal of European Social Policy*, 10 (2).146-161.
- Dearing, E., McCartney, K., Taylor, B. A. (2009). Does Higher Quality Early Child Care Promote Low-Income Children's Math and Reading Achievement in Middle Childhood? *Child Development*, 80, 1329-1349.
- Demo, D. H., Cox, M. J. (2000). Families with young children: A review of research in the 1990s. *Journal of Marriage and the Family*, 62 (4), 876-895.
- Demography Report (2008). *Meeting Social Needs in an Ageing Society*. Commission of the European Communities, Commission Staff Working Document, Brussels, SEC(2008) 2911.
- Dr. Duxbury, Linda; Dr. Higgins, Chris (2008) National Study On Balancing Work, Family And Lifestyle Report 5: Reducing Work-Life Conflict: What Works? What Doesn't?
- Duncan, G. J., Gibson-Davis, C. M. (2006). Connecting Child Care Quality to Child Outcomes: Drawing Policy Lessons from Nonexperimental Data. *Evaluation Review*, 30; 611-630.
- Early, D. M., Bryant, D. M., Pianta, R. C., Clifford, R. M., Burchinal, M. R., Ritchie, S., Howes, C., Barbarin, O. (2006). Are teachers' education, major, and credentials related to classroom quality and children's academic gains in pre-kindergarten? *Early Childhood Research Quarterly*, 21, 174-195.
- Early, D. M., Maxwell, K. L., Burchinal, M., Alva, S., Bender, R. H., Bryant, D., Cai, K., Clifford, R. M., Ebanks, C., Griffin, J.A., Henry, G.T., Howes, C., Iriando-Perez, J., Jeon, H.-J., Mashburn, A. J., Peisner-Feinberg, E., Pianta, R. C., Vandergrift, N., Zill, N. (2007). Teachers' education, classroom quality, and young children's academic skills: Results from seven studies of preschool programs. *Child Development*, 78(2), 558-580.
- Egeland, B., Hiester, M. (1995). The long-term consequences of infant day-care and mother-infant attachment. *Child Development*; 62(2).474-485.

- Egyed, K. (2009). Az evolúció ajándéka: az agyi plaszticitás és a rugalmas fejlődés. Kézirat. Készülő tanulmány a *Biztos Kezdet Kötetek I.* kötetéhez (várható megjelenés: 2010)
- Egyezmény a gyermek jogairól, www.unicef.hu
- Englerné, R. I. (é.n.) *A kisgyermek napközbeni ellátásának hagyományos formái és a családi napközi.* Kézirat. SZMI.
- Engström, P., Kolm, A.S., Holmlund, B. (2005). Tax differentiation, search unemployment, and home production. *Oxford Economic Papers*, 610-633.
- EQUAL (2007). Ajánlások Könyve „Az esély bölcsődéje” *EQUAL program tapasztalatai 2007.* <http://www.eselybolcsodeje.org>
- ERM (2008). European Restructuring Monitor.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990). Mi a jóléti állam? In: Ferge-Lévai: *A jóléti állam.* 117-132.
- Esping-Andersen, Gøsta (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford, New York.
- Esping-Andersen, Gøsta (szerk.) (2002). *Why we need a new welfare state?* Oxford University Press.
- Eurofound project (2008). European Restructuring Monitor (ERM). *More and better jobs: Patterns of employment expansion in Europe 1995-2006.*
- Európai Közösségek Bizottsága Közleménye (COM 2008 - 635). *Növekvő egyensúly a munka és a magánélet között: a szakmai, a családi és a magánélet összeegyeztetésének fokozott támogatása.*
- Európai Közösségek Bizottsága Közleménye (COM 2009 77) *A nők és férfiak közötti egyenlőség – 2009 .*
- Europe's Demographic Future: Facts and Figures. (2007) Commission of the European Communities, Brussels, 11.05. SEC(2007), 638.
- European Commission (2006). The demographic future of Europe - From challenge to opportunity, Communication of 12 October 2006 [COM (2006) 571].
- European Commission (2007). *Promoting solidarity between the generations*, COM 244 final, Brussels.
- European Commission (2009). *Report on Equality Between Women and Men.*
- European Restructuring Monitor (ERM) 2008.
- EUROSTAT (2005). Statistics in focus Population And Social Conditions 4/2005 C Aliaga
- Eurostat (2007) Statistical Annex (SEC(2009)).
- Eurostat (2009a). Data in Focus 46/2009. *Internet usage in 2009 – Households and individuals.* <http://eurostat.ec.europa.eu>
- Eurostat (2009b). <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Eurostat (2009c) Statistical books: Reconciliation between work, private and family life in the European Union, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Evangelou, M.; Brooks, Greg; Smith, Sally; Jennings, Denise (2005). *A Longitudinal Evaluation of the Peers Early Education Partnership (PEEP)*, 1998-2005.
- Felfe, A. C. (2009). *The Willingness to Pay for Job Amenities: Evidence from Mothers' Return to Work*; University St. Gallen May
- FEMIM (2007). Fővárosi Esélyegyenlőség Módszertani Iroda Műhelye: *A munka - magánélet összeegyeztetését segítő és gátló tényezők Magyarországon*, www.egyenlobanasmod.hu
- Fenger H. J. M. (2007). Welfare regimes in Central and Eastern Europe. Incorporating post-communist countries in a welfare regime typology. In: *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences. Open Journal Systems.*
- Ferge, Zs. (2006). Struktúra és szegénység. In: Kovách Imre (szerk.). *Társadalmi metszetek érdekek és hatalmi viszonyok, invidualizáció.* Budapest, Napvilág Kiadó. 479-500.
- Ferge, Zs. (2007). *A családtámogatási rendszerről*, előadás (www.fergezszusa.hu)
- Ferrera, M. (1996). The “Southern” Model of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6 (1).17-37.
- Fiese, B. H., Tomoko, T. J., Douglas, M., Josephs, K., Poltrock, S., Baker, T. (2002). A review of 50 years of research on family rituals: Cause for celebration? *Journal of Family Psychology*, 16, 381 - 390.
- Fitzpatrick, M. D. (2008). Starting School at Four: The Effect of Universal Pre-Kindergarten on Children's Academic Achievement, *Journal of Economic Analysis and Policy*, 8(1), 1–38.
- Flanagan, K., West, J. (2004). *Children born in 2001: First results from the base year of the Early Childhood Longitudinal Study*, Birth Cohort (ECLS-B) (NCES 2005-036). Washington, DC: National Center for Education Statistics. www.childcareresearch.org/location/ccrca4623
- Forgács, T. (2009). *A távmunka elmélete és gyakorlati alkalmazásának lehetőségei.* Doktori Értekezés, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.
- Freeman R., and R. Schettkat, (2005). Marketization of household production and the EU-US gap in work, *Economic Policy*, 5-50.
- Frey, M. (2002). *A gyermeknevelési támogatásokat igénybe vevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai.* Összefoglaló a HU9918-13 Phare program keretében végzett statisztikai kutatás zárótanulmányából. http://www.demografia.hu/Demografia/2002_4/Frey%20Maria_tan.pdf
- Friedman, M. (1953). Choice, chance, and the personal distribution of income. *Journal of Political Economy*, 61, August, 277-90.
- Gábos, A. (2000). Családok helyzete és családtámogatások a kilencvenes években. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 2000.* Budapest, Társ. 99–124.
- Gábos, A. (2003). A családtámogatási rendszer termékenységi hatásai. Kutatási eredmények magyar adatokon. Megjelent: Gál Róbert Iván (szerk.). *Apák és fiúk és unokák.* Osiris, Budapest, 66–83. o.
- Gábos, A., Gál, R. I. Kézdí, G. (2005). *Fertility effects of the pension system and other intergenerational transfers.* Paper prepared for the 5th International Workshop of the Project on Intergenerational Equity (PIE). Tokió, március 10–12.
- Galtry, J. (2000). *Policies, Practices and Support: Breast Feeding.* Paper prepared for WHO/Unicef technical Consultation. Geneva, WHO.
- Garmezy, N., Masten, A. S., Tellegen, A. (1984). The study of stress and competence in children: building blocks for developmental psychopathology. *Child Development*, 55, 97–111.
- Gáspár, M. (2008). A távmunkások foglalkoztatásával kapcsolatos feltételek: átalakulás a verseny- és közszférában, in: *Foglalkoztatást elősegítő munkaügyi kutatások*, OFA Kutatási évkönyv 4., www.ofa.hu
- Gault, B., Lovell, V. (2006). The Costs and Benefits of Policies to Advance Work/Life Integration. *American Behavioral Scientist*; 49; 1152.
- Gauthier, A. H., Hatzius, J. (1997). Family benefits and fertility, *Population Studies*, Vol. 51, No. 3, 295-306.

- Gladden, T., Taber, C. (2000). Wage progression among less skilled workers, in Blank, R.M. Card, D. (szerk.), Russell Sage Foundation, New York.
- Goldstein, L. H., Diener, M. L., Mangelsdorf, S. C. (1996). Maternal characteristics and social support across the transition to motherhood: associations with maternal behavior. *Journal of Family Psychology*, 10, 60–71.
- Gonas, L. (2002). Balancing Family and Work To Create a New Social Order. *Economic and Industrial Democracy*, 23; 59.
- Gormley, W. Jr. (1991). State Regulations and the Availability of Child-Care Services, *Journal of Policy Analysis and Management* 10(1),78-95.
- Gormley, W. T., J., Gayer, T. (2005). Promoting School Readiness in Oklahoma: An Evaluation of Tulsa's Pre-K Program, *Journal of Human Resources*, 40(3), 533–558.
- Gornick, J. C., Meyers, M. K. (2008). *Creating Gender Egalitarian Societies: An Agenda for Reform. Politics Society*; 36; 313.
- Gøsta Esping-Andersen (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press.
- Greenspan, S. I. (2003). Child Care Research: A Clinical Perspective. *Child Development*, 74, 1064-1068.
- Groot, W., Maassen van den Brink, H. (1992). *Labor supply, childcare, and consumption*. Research manuscript, University of Amsterdam.
- Gubta, N. D., Rothstein, D. S. (2006). The Impact of Worker and Establishment-level Characteristics on Male-Female Wage Differentials: Evidence from Danish Matched Employee-Employer Data; *Labour*, 19 (1).
- Gupta, N. D., Simonsen, M. (2007). *Non-cognitive Child Outcomes and Universal High Quality Child Care*, IZA Discussion Papers 3188, Institute for the Study of Labor (IZA).
- Gupta, N. D.; Smith, N.; Verner, M. (2006). *Child Care and Parental Leave in the Nordic Countries: A Model to Aspire to?* IZA DP No. 2014
- Gustafsson, S. S., Stafford, F., (1994). Three Regimes of Childcare: the United States, the Netherlands and Sweden, in Blank, Rebecca (szerk.) *Social Protection versus Economic Flexibility: Is there a Trade-off?* NBER and Chicago University Press, p.333-363.
- Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató 2007. (2009) SZMI és SZMMM, Bp.
- Haan, P., Wrohlich, C. (2009). *Can child care policy encourage employment and fertility?* Max Planck Institute for Demographic Research, Working Paper Wp 2009-025
- Hakim, C. (1996). *Key issues in women's work: Female heterogeneity and the polarisation of women's employment*. London: Continuum Press.
- Hakim, C. (1998). *Social change and innovation in the labour market*. UK: Oxford University Press.
- Hakim, C. (2000). *Work-lifestyle choices in the 21st century: Preference theory*. UK: Oxford University Press.
- Hakim, C. (2002). Lifestyle Preferences as Determinants of Women's Differentiated Labor Market Careers. *Work and Occupations*, Vol. 29 No. 4, 428-459
- Han, W. J. (2004). Nonstandard work schedules and child care decisions: Evidence from the NICHD Study of Early Child Care. *Early Childhood Research Quarterly*, 19, 231-256.
- Han, W. J. (2005). Maternal Nonstandard Work Schedules and Child Cognitive Outcomes. *Child Development*, 76, 137 – 154.
- Han, W. J., Waldfogel, J. and Brooks-Gunn, J. (2001). The effects of early maternal employment on later cognitive and behavioural outcomes. *Journal of Marriage and the Family*, 63(2). 336-354.
- Harms, T., Clifford, R. M. (1980). *The Early Childhood Environment Rating Scale*. New York, NY.: Teachers College Press.
- Harms, T., Clifford, R. M., Cryer, D. (1998). *Early Childhood Environment Rating Scale-Revised*. New York, NY: Teachers College Press.
- Hart, B., Risley, T. R. (1995). *Meaningful differences*. Baltimore: Brooks.
- Havas, G. (2008). Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas, K., Köllő, J., Varga J. (szerk.) *Zöld Könyv - A magyar közoktatás megújításáért*. Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal, Magyarország Holnap Ecostat, Budapest.
- Havnes, T., Mogstad, M. (2009). *Money for Nothing? Universal Child Care and Maternal Employment*, IZA Discussion Papers, No 4504.
- Havnes, T., Mogstad, M. (2009). *No Child Left Behind - Universal Child Care and Children's Long-Run Outcomes*; Discussion Papers No. 582, Statistics Norway, Research Department.
- Hays, S. (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Heckman, J. J. (2006). Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children, *Science*, 312(5782), 1900–1902.
- Heckman, J. J., Masterov, D. V. (2007) The Productivity Argument for Investing in Young Children. IZA Discussion Papers
- Helburn, S. W. (szerk.). (1995). *Cost, quality and child outcomes in child care centres*. Denver: Department of Economics, Center for Research and Social Policy, University of Colorado at Denver.
- Helburn, S. W., Bergmann, B.R. (2002). *America's Child Care Problem*. New York, NY: Palgrave;
- Héran, F. (2009). *A jelenlegi demográfiai helyzet Franciaországban*. Előadás. Elhangzott 2009. november 4-én a Demográfiai változások a mai Franciaországban és Magyarországon: melyek a meghatározó tényezők? című konferencián.
- Herczog, M. (2001). *Gyermekvédelmi kézikönyv*. KJK-Kerszöv, Bp.
- Herczog, M. (2008). A koragyermekkorai fejlődés elősegítése. In: *Zöld Könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal.
- Herczog, M. (2008). *Koragyermekkorai fejlesztés*; Magyarország honlap (oktatas.magyarorszagholnap.hu).
- Herczog, M., Neményi, E. (2009). A korai nevelés szinterei: család vs. intézményes gyermeknevelés. Kézirat. Készülő tanulmány a *Biztos Kezdet Kötetek 2.* kötetéhez (várható megjelenés: 2010)
- Heron, A. (1977). *Early Childhood Care and Education: Objectives and Issues*. Washington, DC.
- Hofferth, S. L., Chaplin, D. D. (1998). State Regulations and Child Care Choice. *Population. Research and Policy Review*, 17(1). 111-140.
- Holden, C. (2003). Decommodification and the Workfare State; *Political Studies Review*, 1, 303–316.
- Hotz, V. J., Kilburn, M. R. (1995). *Regulating Child Care: The Effects of State Regulation on Child Care Demand and its Cost*, RAND Papers 95-03.
- Howes, C., Galinsky, E., Kontos, S. (1998a). Child care caregiver sensitivity and attachment. *Social Development*, 7, 25-36.
- Howes, C., Hamilton, C. E., Phillipsen, L. C. (1998b). Stability and continuity of child-caregiver and child-peer relationships. *Child Development*, 69, 418-426.

- Howes, C., Segal, J. (1993). Children's relationships with alternative caregivers: The special case of maltreated children removed from their homes. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 17, 71-81.
- Huntsman, L. (2008). *Determinants of quality in child care: A review of the research evidence*. Centre for Parenting Research. Service System Development Division. NSW Department of Community Services.
- Ignits, Gy., Kapitány, B. (2006). A családtámogatások alakulása: célok és eszközök. *Demográfia*, 49. évf. 4. sz. 383-401. o.
- Institute for Women's Policy Research (2004). *New Study Reveals Massive Shortfall of Early Care*.
- ITTK (2009). *A távmunka támogatása és elterjedése Magyarországon*, Információs Társadalom- és Trendkutatásért Alapítvány.
- Jaeger E., Weinraub M. (1990). Early nonmaternal care and infant attachment: In search of process. *New Directions for Child Development*; 49(Fall).71-90.
- Jaumotte, F. (2004). Labour Force Participation of Women: Empirical Evidence on the Role of Policy and Other Determinants in OECD Countries; *OECD Economic Studies*, No. 37.
- Jenson, J. (1997). Who cares? Gender and welfare regimes, *Social Politics*, No. 4, 182-187.
- Johansen, A., Leibowitz, A., Waite, L. (1988). Child care and children's illness. *The American Journal of Public Health*; 78(9).1175-1177.
- Jordan, W. J. (1996). *Role transitions: A review of the literature*. National Center on Fathers and Families, University of Pennsylvania.
- Kádár, Zs. (2009). Nemek közötti esélyegyenlőség megvalósítása a magyar munkavállalók körében. <http://www.berbarometer.org.hu/main/cikkgyujtemeny/noiegyenloseg/magyareselyegyenloseg.pdf>
- Kahn, A. J., Kamerman, S.B. (1976). *Child Care Programs in Nine Countries*. Report prepared for the OECD Working Party on the Role of Women in the Economy. Paris, France.
- Kamerman, S. B. (2000). Parental Leave Policies: An Essential Ingredient in Early Childhood Education and Care Policies. *Society For Research on Child Development, Social Policy Report*.
- Kamerman, S. B. (2005). Maternity, Paternity, and Parental Leave Policies: The Potential Impacts on Children and Their Families. *Encyclopedia on Early Childhood Development*, Centre of Excellence for Early Childhood Development.
- Kamerman, S. B., Neuman, M., Waldfogel, J., Brooks-Gunn, J. (2003). Social Policies, Family Types and Child Outcomes in Selected OECD Countries. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*.
- Kangas, O., Rostgaard, T. (2007). Preferences or institutions? Work-family life opportunities in seven European countries. *Journal of European Social Policy*, 240-257.
- Kasza, G. J. (2002). The Illusion of Welfare 'Regimes'. *Journal of Social Policy*, 31 (2).271-287.
- Kende, A. (2000). Család és/vagy karrier - Fiatal női életutak szociális konstrukciók megközelítésben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1 (55), 89-111.
- Kersley, B. (2004). *Inside the Workplace, First Findings from the 2004 Workplace Employment Relations Survey (WERS 2004)*.
- Kertesi, G., Varga, J. (2005). Foglalkoztatottság és iskolázottság Magyarországon, MTA KTI, *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 1.sz.
- Keveházi, K. (2007). *Az atipikus foglalkoztatásban rejlő lehetőségek, elterjedésének ösztönzői és gátjai, különösen a munka és magánélet, valamint a nemek közötti egyensúly szempontjából*. Fővárosi Esélyegyenlőség Módszertani Iroda Műhelye.
- Kézikönyv a gyermekjogok alkalmazásához, CSAGYI, Budapest, 2009.
- Kleven, H., (2004). Optimum taxation and the allocation of time, *Journal of Public Economics*, 88, 545-557.
- Kmec, J. A. (2005). Setting occupational sex segregation in motion: Demand-side explanations of sex traditional employment. *Work and Occupations*, 32, 322-354.
- Kolm A-S., and E. Lazear (2008). *Policies affecting work patterns and labor income for women*, Mimeo.
- Kolm, A.-S. (2006). *Tax reliefs or subsidies on market produced household services*; Peer Review: The Service Voucher in Belgium, Brussels.
- Kontos, S., Howes, C., Galinsky, E. (1996). Does training make a difference to quality in family child care? *Early Childhood Research Quarterly*, 11(4), 427-445.
- Korintus, M. (2005) Férfiak a gyermekellátásban. Előadás a *Férfimunka? Női munka? Kisgyermek gondozása és nevelése* c. konferencián 2005. június 24. Kézirat. SZMI.
- Korintus, M. (2008) Early Childhood Education and Care in Hungary: Challenges and Recent Developments. *International Journal of Child Care and Education Policy*, 2, 43-52.
- Korintus, M. (2009) Challenges and way forward for children's services in Hungary. Presentation at the conference Parental Childcare and Employment Policy: "Collision or Complementarity?" Prague, 5-6 February 2009. Kézirat, SZMI.
- Korintus, M. (2009). A gyermekgondozási szabadsággal kapcsolatos kérdések Magyarországon és az Európai Unió néhány államában. In: *Szerepváltozások*, TÁRKI
- Korintus, M. (é.n/a) Thematic Review of Early Childhood Education and Care (ECEC) Policy / *A kisgyermekneveléssel és ellátással kapcsolatos politika tematikus áttekintése elnevezésű OECD vizsgálat ismertetése*. Kézirat. SZMI.
- Korintus, M. (é.n./b) *Szociális minimum szttenderdek, napközbeni gyermekellátás*. Kézirat. SZMI.
- Korpi, W. (2000). Faces of inequality: Gender, class and patterns of inequalities in different types of welfare states, *Social Politics*, 7, 127-191.
- Köllő, J. (2008). *When the carrot and the stick don't work: Hungary's failed attempts at increasing maternal employment*. TáRKi, Budapest, kézirat.
- Kőrösi, G. (2005). *A versenyszféra munkapiacának működése*; KTI Könyvek.
- Kramer, M.S., Aboud, F., Mironova, E., Vanilovich, I., Platt, R.W., Matush, L., Igumnov, S., Fombonne, E., Bogdanovich, N., Ducruet, T., Collet, J-P., Chalmers, B., Hodnett, E., Davidovsky, S., Skugarevsky, O., Trofimovich, O., Kozlova, L., Shapiro, S., for the Promotion of Breastfeeding Intervention Trial (PROBIT) Study Group (2008b). Breastfeeding and Child Cognitive Development New Evidence From a Large Randomized Trial. *Archives of General Psychiatry*, 65, 578-584.
- Kramer, M.S., Fombonne, E., Igumnov, S., Vanilovich, I., Matush, L., Mironova, E., Bogdanovich, N., Tremblay, R.E., Chalmers, B., Zhang, X., Platt, R.W., for the Promotion of Breastfeeding Intervention Trial (PROBIT) Study Group (2008a) Effects of Prolonged and Exclusive Breastfeeding on Child Behavior and Maternal Adjustment: Evidence From a Large, Randomized Trial. *Pediatrics*, 121, 435-440.
- Kreader, J. L., Ferguson, D., Lawrence, S. (2005). Infant and Toddler Child Care Arrangements. *Research-to-policy*

- connections, No. 1. National Center for Children in Poverty.
- Kreader, J. L., Ferguson, D., Lawrence, S. (2005). Infant and Toddler Child Care Quality. National Center for Children in Poverty. *Research-to-policy connections* No. 2
- KSH (2008). Középpontban a nők, *Statistikai Tükör* II. évfolyam 15. szám.
- KSH (2009a). Munkaerőpiaci jellemzők 2009 III. negyedévében, *Statistikai Tükör* III. évfolyam 164. szám.
- KSH (2009b). Munkaerőpiaci helyzet 2008, *Statistikai Tükör* III. évfolyam 12. szám.
- Kwon, H-J. (1997). Beyond European welfare regimes: comparative perspectives on East Asian welfare systems. *Journal of Social Policy*, 26 (4),467-484.
- Lamb M. (1998). Nonparental child care: Context, quality, correlates, and consequences. In: Sigel, I., Renniger, K., (szerk). *Handbook of child psychology: Child psychology in practice*. Vol. 4., 5th ed. New York, NY: Wiley; 73-134.
- Lancaster, J. B., Lancaster, C. S. (1987). The watershed: Change in parental investment and family formation strategies in the course of human evolution. 187-205, In: Lancaster, J.B., Altmann, J., Rossi, A., Sherrod L.R. (szerk.). *Parenting Across the Life Span: Biosocial Perspectives*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter.
- Lash, M., McMullen, M. (2008). The Child Care Trilemma: how moral orientations influence the field; *Contemporary Issues in Early Childhood*, Vol. 9.
- Lauer, Ch., Weber, A.M. (2003). *Employment of Mothers after Childbirth: A French-German Comparison*, Working Papers ERMES 0309, ERMES, University Paris 2.
- Leach, P. (1997). Infant Care from Infants' Viewpoint: The Views of Some Professionals. *Early Development and Parenting*, 6, 47-58.
- Leach, P. (2006). *Picik és kicsik*. Park Kiadó.
- Leach, P., Barnes, J., Malmberg, L-E., Sylva, K., Stein, A., the FCCC team (2008). The quality of different types of child care at 10 and 18 months: a comparison between types and factors related to quality. *Early Child Development and Care*, 178, 177-209.
- Leathers, S. J., Kelley, M. A. (2000). Unintended pregnancy and depressive symptoms among first-time mothers and fathers. *American Journal of Orthopsychiatry*, 70, 523-531.
- Lee, V., Burkham, D. (2002). Inequality at the Starting Gate: Social Background Differences in Achievement as Children Begin School. Washington, DC: Economic Policy Institute.
- Lefebvre, P., Merrigan, P. (2002). The effect of childcare and early education arrangements on developmental outcomes of young children. *Canadian Public Policy-Analyse de politiques*, xxviii(2),159-186.
- Leseman, P. M. (2009). The Impact Of High Quality Duction And Care On The Development Of Young Children: Review Of The Literature. In: *Early Childhood Education and Care in Europe: Tackling Social and Cultural Inequalities*. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (EACEA). European Comission.
- Levine, R. A., Dixon, S., LeVine, A., Richman, P., Leiderman, C., Keefer, Brazelton, T.B. (1994). *Child Care and Culture: Lessons From Africa*. New York: Cambridge University Press.
- Lewis, J. (1992). Gender and the development of welfare regimes, *Journal of European Social Policy*, No. 3, 159 - 173.
- Liebfried, S. (1992). Towards a European Welfare State: On Integrating. Poverty Regimes in the European Community. In Social Policy on integrating poverty regimes into the European Community. In: Ferge, Zs., Kolberg, J., (szerk.). *Social Policy in a Changing Europe*, Boulder, Westview Press.
- Loeb, S. Fuller, B., Kagan, S. L., Carrol, B. (2004). Child Care in Poor Communities: Early Learning Effects of Type, Quality, and Stability. *Child Development*, 75, 47 - 65.
- Loeb, S., Bridges, M. Bassok, D. Fuller, B., Rumberger, R. W. (2007). How much is too much? The influence of preschool centers on children's social and cognitive development, *Economics of Education Review*, 26(1), 52 – 66.
- Love, J. M., Harrison, L., Sagi-Schwarz, A. (2003). Child care quality matters: How conclusions may vary with context. *Child Development*, 74(4),1021-1033.
- Maccoby, E.E., Lewis, C. C. (2003). Less Day Care or Different Day Care? *Child Development*, 74, 1069-1075.
- Madai, K. (2007). *A nők foglalkoztatásának problémái a foglalkoztatottak és a munkaadók szemszögéből*, www.itk.hu
- Magnuson, K. A., C. Ruhm, and J. Waldfogel (2007). "Does prekindergarten improve school preparation and performance?," *Economics of Education Review*, 26(1), 33-51.
- Maher, E. J. (2007) Measuring Quality In Family, Friend, And Neighbor Childcare - Conceptual and Practical Issues. *Research-To-Policy Connections*. No. 6. Human Services Policy Center, Evans School of Public Affairs, University of Washington.
- Mahler, M. S., Pine, F., Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant: symbiosis and individuation*. London: Hutchinson.
- Mahon R. (2008). Child care policy: A comparative perspective. In: Tremblay R. E., Barr R. G., Peters R. DeV., Boivin M., (szerk). *Encyclopedia on Early Childhood Development* [online]. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development; 2008, 1-6. Available at: <http://www.child-encyclopedia.com>
- Martins, C. Gaffan, E. A. (2000). Effects of early maternal depression on patterns of infant-mother attachment: a meta-analytic investigation. *Journal of child Psychology and Psychiatry*, 41, 737-746.
- Maume, D. J. (2006). Gender differences in taking vacation time. *Work and Occupations*, 33, 161-190.
- Mayer, S. E. (1997). *What Money Can't Buy: Family Income and Children's Life Chances*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McCannel, K. (1987). Social networks and the transition to motherhood. In: Milardo, R. (Ed.). *Families and social networks*. Beverly Hills, CA: Sage.
- McCartney K. (2004). Current research on child care effects. In: Tremblay R.E., Barr R.G., Peters R.DeV., (szerk.). *Encyclopedia on Early Childhood Development* [online]. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development; 2004, 1-5.
- McCartney, K. Phillips, D. (szerk.) (2005). *Blackwell Handbook of Early Childhood Development*. Blackwell-Wiley
- McCartney, K., Rosenthal, R. (2000). Effect size, practical importance, and social policy for children. *Child Development*, 71, 173 - 180.
- McQueen, A., Mander, R. (2003). Tiredness and fatigue in the postnatal period. *Journal of Advanced Nursing*, 42, 463-469.
- Melhuish, E., K. Sylvia, P. Sammons, I. Siraj-Blatchford, and B. Taggart (2004). *The Effective Provision of Pre-*

- School and Primary Education (EPPE) Project: Findings from Pre-school to end of Key Stage 1*, SSU eport 01, University of London, Institute of Education.
- Melhuish, E., Sylva, K., Sammons, P., Siraj-Blatchford, I., Taggart, B. (2001). *The Effective provision of preschool education project, Technical Paper 7: Social/behavioural and cognitive development at 3-4 years in relation to family background*. London Institute of Education/DfEE.
- Meyers, M., D. Rosenbaum, C. Ruhm, J. Waldfogel (2004). Inequality in Early Childhood Education and Care: What Do We Know? In: K. Neckerman (szerk.) *Social Inequality*. New York: Russell Sage Foundation.
- MKIK GVK (2008). *Rövid távú munkaerőpiaci előrejelzés, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara Gazdasági és Vállalkozásfejlesztési Kutatóintézete*.
- Morgan, G. (1986). Supplemental Care for Young Children, in Michael Yogman és T. Berry Brazelton (szerk.) In: *Support of Families*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Morgan, G., Azer, S. (1997). *A Primer of Child Care Licensing: Its Role in Public Policy*, Wheelock College, Massachusetts.
- Morrissey, T. W. (2009). Multiple Child-Care Arrangements and Young Children's Behavioral Outcomes. *Child Development*, 80, 59 - 76.
- Moss, P. (2005). *Getting beyond childcare and the Barcelona targets*. Paper presented at the conference on challenges and opportunities faced by European welfare states. University of Oxford.
- Munkaadók Lapja (2008). *Atipikus foglalkoztatás (3)*.
- Murray, L. (1992). The impact of postnatal depression on infant development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 33, 543-561.
- Nagy Beáta (2006). *Nők a vezetésben. TÁRKI*
- Nagy, J. (2008). Az alsó tagozatos oktatás megújítása. In: Fazekas, K., Köllő, J., Varga J. (szerk.) *Zöld Könyv - A magyar közoktatás megújításáért 2008*. Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal, Magyarország Holnap Ecostat, Bp.
- National Reading Panel - *Report of the Subgroups (2000). Teaching children to read: An evidence based assessment of the scientific research literature on reading and its implications for reading instruction* (NIH Pub. No. 004754). Washington, DC: NCIHD.
- National Scientific Council on the Developing Child (2007). *How Early Child Care Affects Later Development*. Science Briefs. From <http://www.developingchild.net>.
- National Scientific Council on the Developing Child (2007). *Science Briefs: How Early Child Care Affects Later Development*. www.developingchild.net.
- Neyer, G. (2003). *Family Policies and Low Fertility in Western Europe*. Max Planck Institute for Demographic Research, Working Paper WP 2003-021.
- NICHD Early Child Care Research Network (1998a). Early child care and self-control, compliance and problem behavior at twenty-four and thirty-six months. *Child Development*, 1998;69(4).1145-1170.
- NICHD Early Child Care Research Network (1998b). Relations between family predictors and child outcomes: Are they weaker for children in child care? *Developmental Psychology* 1998;34(5).1119-1128.
- NICHD Early Child Care Research Network (1999). Child care and mother-child interaction in the first three years of life. *Developmental Psychology*, 1999;35(6). 1399-1413.
- NICHD Early Child Care Research Network (2000a). Characteristics and quality of child care for toddlers and preschoolers. *Applied Developmental Science*, 4(3), 116-135.
- NICHD Early Child Care Research Network (2000b). The relation of child care to cognitive and language development. *Child Development*, 71, 960-980.
- NICHD Early Child Care Research Network (2001a). Child-care and family predictors of preschool attachment and stability from infancy. *Developmental Psychology*, 37(6), 847-862.
- NICHD Early Child Care Research Network (2001b). Parenting and family influences when children are in child care: Results from the NICHD Study of Early Child Care. In: Borkowski J, Ramey S, Bristol-Power M., (szerk.). *Parenting and the child's world: Influences on intellectual, academic, and social-emotional development*. Mahwah, NJ: Erlbaum;99-123.
- NICHD Early Child Care Research Network (2001c). Child care and children's peer interaction at 24 and 36 months: the NICHD Study of early child care. *Child Development*, 72, 1478-1500.
- NICHD Early Child Care Research Network (2001c). Child care and communicable illnesses: results from the NICHD Study of early child care. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*, 155, 481-488.
- NICHD Early Child Care Research Network (2002a). Child-care structure 'process' 'outcome: Direct and indirect effects of child care quality on young children's development. *Psychological Science*, 13(3), 199-206.
- NICHD Early Child Care Research Network (2002b). Early child care and children's development prior to school entry: Results from the NICHD study of Early child care. *American Educational Research Journal*, 39(1), 133-164.
- NICHD Early Child Care Research Network (2002c). The interaction of child care and family risk in relation to child development at 24 and 36 months. *Applied Developmental Science*, 6(3), 144-156.
- NICHD Early Child Care Research Network (2003a). Early child care and mother-child interaction from 36 months through first grade. *Infant Behavior and Development*, 26(3), 345-370.
- NICHD Early Child Care Research Network (2003b). Does amount of time spent in child care predict socioemotional adjustment during the transition to kindergarten? *Child Development*, 74(4), 976-1005.
- NICHD Early Child Care Research Network (2003c). Does quality of child-care affect child outcomes at age 4? *Developmental Psychology*, 39(3), 451-469.
- NICHD Early Child Care Research Network (2003d). Child care and common communicable illnesses in children aged 37 to 54 months. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*, 157, 196-200.
- NICHD Early Child Care Research Network (2005). Early child care and children's development in the primary grades: Follow-up results from the NICHD Study of Early Child Care. *American Educational Research Journal*, 43, 537-570.
- NICHD Early Child Care Research Network (2006). *Findings for children up to age 4 years*. U.S. Department of Health and Human Services. National Institute of Child Health and Human Development.
- NICHD Early Child Care Research Network és Duncan, G.J. (2003e). Modeling the impacts of child care quality on children's preschool cognitive development. *Child Development*, 74, 1454-1475.
- NICHD Early Child Care Research Network. (1996). Characteristics of infant child care: Factors contributing to positive caregiving. *Early Childhood Research Quarterly*, 11(3), 269-306. NICHD Early

- Child Care Research Network (1997). The effects of infant child care on infant-mother attachment security. *Child Development*, 68(5), 860-879.
- NICHD Early Child Care Research Network. (2003d). Families matter-even for kids in child care. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 24, 58-62.
- NICHD ECCRN (2008). Social Competence with Peers in Third Grade: Associations with Earlier Peer Experiences in Childcare. *Social Development*, 17 (3).
- Nyström, K., Öhrling, K. (2004). Parenthood experiences during the child's first year: literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 46, 319-330.
- O'Connell, P.J. and Gash, V. (2003). "The Effects of Working-time, Segmentation and Labour Market Mobility on Wages and Pensions in Ireland, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 41.
- OECD (1974). *Care of children of working parents*. Directorate for Social Affairs, Manpower and Education, Social Affairs and Industrial Relations Division for the Working Party on the role of Women in the Economy. MS/S/74.9. Paris, France
- OECD (2001). *Starting Strong: Early childhood education and care*. Paris, France: OECD; 2001.
- OECD (2001). *Starting Strong: Early Childhood Education and Care*. Paris, France: OECD Publications.
- OECD (2001, 2002a). *Employment Outlook*, Paris.
- OECD (2002). *Babies and Bosses: Reconciling Work and Family Life in Australia, Denmark, and the Netherlands*. Paris, France: OECD Publications.
- OECD (2006). *Starting Strong II: Early childhood education and care*. Paris, France: OECD; 2006.
- OECD (2007). *Babies and Bosses - Reconciling Work and Family Life: a Synthesis of Findings for OECD Countries*.
- OECD (2008). *Babies and Bosses- Balancing work and family life. Policy Brief*.
- OECD (2009a). Online OECD Employment database/ Incidence of involuntary part time workers, <http://stats.oecd.org>
- OECD (2009b). Family Database - LMF10: Family-Friendly Workplace Practices, www.oecd.org
- OECD Employment Outlook (2008). *The price of prejudice: labour market discrimination on the grounds of gender and ethnicity*.
- OECD Family database (2006). *Gender differences in employment outcomes*.
- OECD Family Database (2009) PF13: *Typology of childcare and early education services*. OECD, Social Policy Division, Directorate of employment, Labour and Social Affairs
- OECD Family Database (2009). CO3: *Breastfeeding rates*. OECD, Social Policy Division, Directorate of employment, Labour and Social Affairs
- OECD Family Database (2009). PF10: *Public spending on childcare and early education*. OECD, Social Policy Division, Directorate of employment, Labour and Social Affairs
- OECD Family Database (2009). PF11: *Enrolment in day care and pre-schools*. OECD, Social Policy Division, Directorate of employment, Labour and Social Affairs
- OECD Family Database (2009). PF12: *Childcare support*. OECD, Social Policy Division, Directorate of employment, Labour and Social Affairs
- OECD Family Database (2009). PF14: *Quality of childcare and early education services*. OECD, Social Policy Division, Directorate of employment, Labour and Social Affairs
- OECD Family Database (2009). PF7: *Key characteristics of parental leave systems*. OECD, Social Policy Division, Directorate of employment, Labour and Social Affairs
- OECD Family Database (2009). PF8: *Use of childbirth-related leave by mothers and fathers*. OECD, Social Policy Division, Directorate of employment, Labour and Social Affairs
- O'Hara, M. W., Swain, A. M. (1996). Rates and risk of postpartum depression: a meta-analysis. *International Review of Psychiatry*, 8, 37-54.
- Oppenheim D., Sagi A., Lamb M.E. (1988). Infant adult attachments on the kibbutz and their relation to socioemotional development 4 years later. *Developmental Psychology*, 24(3), 427-433.
- Orloff, A.S., (2002). *Women's Employment and Welfare Regimes: Globalization, Export Orientation and Social Policy in Europe and North America*; United Nations Research Institute for Social Development, Social Policy and Development Programme, Paper 12.
- Orr, S. T., Mille, C. A. (1997). Unintended pregnancy and psychosocial well-being of pregnant women. *Women's Health Issues*, 7, 38-46.
- Owen M. T. (2003). Child care and the development of young children (0-2). In: Tremblay R.E., Barr R.G., Peters R.DeV., (szerk). *Encyclopedia on Early Childhood Development* [online]. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development; 1-6.
- Owen, M. T., The NICHD Early Child Care Research Network (2007). Are there long-term effects of early child care? *Child Development*, 78: 681-701.
- Paoli, P.; Merllie, D., (2004). *Third European Survey on Working Conditions 2000* (Dublin, Ireland: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2001)
- Peisner-Feinberg E. S., Burchinal M. R., Clifford R. M., Culkin M. L., Howes C., Kagan S. L., Yazejian N. (2001). The relation of preschool child-care quality to children's cognitive and social developmental trajectories through second grade. *Child Development*, 72(5), 1534-1553.
- Peisner-Feinberg E.S. (2004). Child care and its impact on young children's development. In: Tremblay R.E., Barr R.G., Peters R.DeV., (szerk). *Encyclopedia on Early Childhood Development* [online]. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development, 1-7.
- Peisner-Feinberg, E. S., Burchinal, M. S., Clifford, R., Culkin, M., Howes, C., Kagan, S. L., Yazejian, N., Byler, P., Rustici, J., Zelazo, J. (1999). *The children of cost, quality and outcomes go to school*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina, Frank Porter Graham Child Development Center.
- Perrone, K. M., Wright, S. L., Jackson, Z. V. (2009). Traditional and Nontraditional Gender Roles and Work-Family Interface for Men and Women. *Journal of Career Development*, 8-24.
- Pettit, B.; Hook, J. L. (2005). The Structure of Women's Employment in Comparative Perspective; *Social Forces*, Vol. 84.
- Peyton, V., Jacobs, A., O'Brien, M., Roy, C. (2001). Reasons for choosing child care: Associations with family factors, quality, and satisfaction. *Early Childhood Research Quarterly*, 16(4), 191-208.
- Phillips, D., Mekos, D., Scarr, S., McCartney, K., Abott-Shim, M. (2000). Within and beyond the classroom door: Assessing quality in child care centers. *Early Childhood Research Quarterly*, 15(4), 475-496.
- Plantenga, J. (2004). *Investing in childcare*. The Barcelona childcare targets and the European social model.

- Speech prepared for the conference: child care in a changing world, 21-23 October 2004, Groningen.
- Pluess, M., Belsky, J. (2009). Differential susceptibility to rearing experience: the case of childcare. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50 (4).
- Pochet, P. (2005) 'The Open Method of Coordination and the Construction of Social Europe: a Historical Perspective', In: J. Zeitlin and P. Pochet (szerk.). *The Open Method of Coordination in Action*, 37–82. Brussels: Peter Lang.
- Pongrácz, T. (2001). A család és a munka szerepe a nők életében. Nagy, I., Pongrácz, T. Tóth, I.Gy. (szerk.). *Szerepváltozások - Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről*. TÁRKI - Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest. 30–45.
- Pongrácz, T. (2005). Nemi szerepek társadalmi megítélése. Nagy, I., Pongrácz, T., Tóth, I.Gy. (szerk.). *Szerepváltozások - Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről* 2005. TÁRKI - Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest. 73–86.
- Pongrácz, T., Murinkó, L. (2009). Háztartási munkamegosztás. Nagy, I., Pongrácz, T. (szerk.). *Szerepváltozások - Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről* 2009. TÁRKI - Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest. 95–116.
- Potápi, Rita (2006). *A családbarát munkahelypályázat magyarországi gyakorlata*, Nők és Férfiak közötti esélyegyenlőséget Alapítvány
- Provse, V. (2005). *How Damaging is Part-time Employment to a Woman's Occupational Prospects?* Economics Group, Nuffield College, University of Oxford.
- Pungello, E. P., Kurtz-Costes, B. (1999). Why and how working women choose child care: A review with a focus on infancy. *Developmental Review*, 19(1), 31-96.
- Ray, R.; Gornick, J. C., Schmitt, J. (2008). *Parental Leave Policies in 21 Countries: Assessing Generosity and Gender Equality*; Center for Economic and Policy Research (CEPR), CEPR Reports
- Rhodes, M. (2000) Lisbon: Europe's "Maastricht for Welfare?", *ECSA Review*, 13: 2–7.
- Rindfuss, R. R; Guilkey, D.; Morgan, S. P.; Kravdal, O.; Guzzo, K. B. (2007). Child Care Availability And First-Birth Timing In Norway. *Demography* 44(2). 345-372.
- Rolnick, A., Grunewald, R. (2003). *Early Childhood Development: Economic Development with a High Public Return*. Technical report, Federal Reserve Bank of Minneapolis, Minneapolis, MN.
- Rosen, S. (1997). *Public Employment, Taxes and the Welfare State in Sweden*; NBER Working Paper, No. 5003
- Rosen, S., (1996). Public employment and the welfare state in Sweden, *Journal of Economic Literature*, 34, 729-740.
- Rossi, A. (1977). Biosocial perspectives on parenting. *Daedalus*, 106, 1-31.
- Ruhm, C. (2000). *Parental Employment, and Child's Cognitive Development*. NBER Working Paper 7666. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research (NBER).
- Ruhm, C. (2000). Parental Leave and Child Health. *Journal of Health Economics*, 19(6), 931-960.
- Rutter, M. (1999). Resilience concepts and findings: implications for family therapy. *Journal of Family Therapy*, 21, 119–144.
- Rutter, M., Maughan, B. (2002). School effectiveness findings, 1979-2002. *Journal of School Psychology*, 40, 451-475.
- Rys, V. (2001). Transition countries of central Europe entering the European Union: Some social protection issues. *International Social Security Review*, 54 (2-3).177-189.
- Sagi, A., Koren-Karie, N., Gini, M., Ziv, Y., Joels, T. (2002). Shedding further light on the effects of various types and quality of early child care on infant-mother attachment relationship: The Haifa Study of Early Child Care. *Child Development*;73(4).1166-1186.
- Sainsbury, D. (1996). *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sameroff, A. J., Fiese, B. H. (2005). Models of development and developmental risk. In: Zeanah, C.H. (szerk.) *Handbook of infant mental health*. 2nd Ed. New York, The Guilford Press.
- Sapir Report (2003). *An agenda for a growing Europe*. Making the EU Economic System Deliver. Report of an Independent High-Level Study Group established on the initiative of the President of the European Commission.
- Saraceno, Chiara (1997). Family change, family policies and the restructuring of welfare, in: *OECD Social Policy Studies*, No. 21, Family, Market and Community, OECD, Paris, 81-100.
- Scarr, S., McCartney, K. (1983) How people make their own environments: a theory of genotype greater than environment effects. *Child Development*, 54, 424-435.
- Schmidt, V. (2009). *Családi kötelezettségekkel bíró munkavállalók: A dolgozó családok gyermekgondozási igényeinek kielégítése - Kihívások és megoldások*. Előadás. Elhangzott: Tripartit szeminárium: A gyermekellátás formái és ellátásai Magyarországon, 2009. szeptember 18.
- Schulman, K (2000). *The High Cost of Child Care Puts Quality Care out of Reach for Many Families*. Washington, DC: Children's Defense Fund.
- Schwartz, Herman (2000). Internationalization and two liberal welfare states: Australia and New Zealand, in F. Scharpf and V. Schmidt (szerk.), *Welfare and Work in the Open Economy: Diverse Responses to Common Challenges*, Oxford University Press, New York, 2000.
- Scott, J. (2006). *Family and Gender Roles: How Attitudes Are Changing*. Paper presented as a plenary paper for the International Conference on Family Relations, University of Valencia, Spain.
- SEC (2008). *A barcelonai célkitűzések megvalósítása az iskoláskor alatti gyermekek gondozására létrehozott rendszerek tekintetében*. 2597. Brüsszel, COM(2008) 638.
- Sengoku, M. (2004). Emerging Eastern European Welfare States: A Variant of the European Welfare Model. In: Tabata, S., Iwashita, A. Sapporo (szerk.): *Slavic Eurasia's integration into the world economy and community*.
- Shapiro, C. (1986). Investment, Moral Hazard and Occupational Licensing, *Review of Economic Studies*, Vol. 53, 843-862.
- Shonkoff, J., Phillips, D. (2000). *From neurons to neighborhoods: The science of early childhood development*. Washington, DC: National Academy Press.
- Sík, E. Nagy, I.: Rugalmas munka, rugalmas család? In: *Társadalmi R riport* 2002.
- Smith, J., Brooks-Gunn, J., Jackson, A. (1997) Parental employment and children. In Robert Hauser, Brett Brown, William Prosser (Szerk.) *Indicators of Children's Well-Being*. New York: Russell Sage Foundation, 279-308.

- Smith, N., S. Dex, J. D. Vlasborn, and T. Callan (2003). The Effects of Taxation on Married Women's Labour Supply Across Four Countries, *Oxford Economic Papers*, 55, Issue 3, 417-439.
- Sorensen, P.B., (1997). Public finance solutions to the European unemployment problem, *Economic Policy*, 25, 223-264.
- Spéder, Zs., Kapitány, B. (2007). Gyermek: Vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések. *Életünk fordulópontjai – Műhelytanulmányok*, KSH-NKI
- Spéder, Zs. (2009). *A jelenlegi demográfiai helyzet Franciaországban és Magyarországon*. Előadás. Elhangzott 2009. november 4-én a Demográfiai változások a mai Franciaországban és Magyarországon: melyek a meghatározó tényezők? című konferencián.
- Sroufe, L.A. (1988). A developmental perspective on daycare. *Early Childhood Research Quarterly* 3(3). 283-291.
- Statistics in focus Population And Social Conditions 4/2005 C Aliaga, Eurostat.
- Statistikai tükör 2008/15 és 2009/19
- Stiglitz, J. E. (2000). *Economics of the Public Sector*, 3rd edition, Norton, New York.
- Strike, K. (1999). Justice, Caring, and Universality: in defense of moral pluralism, in: Katz, M.S., Noddings, N., Strike, K. (szerk). *Justice and Caring: The Search for Common Ground*, Teachers College Press.
- Sylva, K., Melhuish, E., Sammons, P., Siraj-Blatchford, I., Taggart, B. (2004). *The Effective Provision of Pre-school Education (EPPE) project: Findings from Pre-school to end of Key Stage 1*. London: Institute of Education.
- Szajp, Sz. (2008). Új társadalmi szerződésekkel az aktív jóléti államok felé. *Progresszív Politika*. 3., 138-153.
- Székelyi, M., Tardos, R. (1993). *Attitudes that make a difference: Expectancies and economic progress*. (Discussion papers of the Institute for Research on Poverty). Madison: University of Wisconsin, Institute for Research on Poverty.
- Szilágyi, K. (2008). *Sok a jogi kérdőjel a munkaerő-kölcsönzés körül* <http://www.hrportal.hu>
- Szilvási, L. (2008). A Biztos Kezdet program stratégiai terve. *Biztos Kezdet Program Kiadványai sorozat*.
- Szivós, P. és Tóth, I. Gy. (szerk.; 2004). Stabilizálódó társadalomszerkezet. *TÁRKI Monitor jelentések*, Budapest.
- SZMM (2009). Tájékoztató a gyermekek után járó ellátásokról; a Szociális és Munkaügyi Minisztérium kiadványa.
- SZMM Sajtótájékoztató (2009). Tájékoztatás a bölcsődei férőhelyek alakulásáról.
- Szombathelyiné, Ny. Á., Bakonyi, A. (2008). *Bölcsőde-óvoda közös intézményként történő működtetése*. Kézirat. SZMI-Biztos Kezdet Program.
- Szombathelyiné, Ny. Á., Bakonyi, A., Kovácsné, B. I. (2009a). *Bölcsőde-óvoda közös intézményként történő működtetése*. Kézirat. Készült a Szociális és Munkaügyi Minisztérium megbízásából a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet Gyermekvédelmi Főosztályán, külső szakértők bevonásával, a TÁMOP 5.2.1., Gyerekesély projekt keretében.
- Szombathelyiné, Ny. Á., Bakonyi, A., Kovácsné, B. I. (2009b). *Szakmai ajánlás a többcélú, egységes óvoda-bölcsőde intézmények bevezetéséhez és működtetéséhez*. Szakmai ajánlás a Szociális és Munkaügyi Minisztérium megbízásából és az Oktatási és Kulturális Minisztérium egyetértésével. Kézirat.
- Szombathelyiné, Ny. Á., Vokony, É. (2008). A családi napközis működésének követelményei. Módszertani útmutató. SZMI. Budapest.
- Tanaka, S. (2005). Parental Leave and Child Health Across OECD Countries. *Economic Journal*, 115.
- Tardos, K. (2009). *Munkahelyi esélyegyenlőség hazánkban az mtd benchmark kutatás tükrében* (előadás), www.eselykonferencia.hu
- Tárkányi, Á. (2002b). A családpolitika változásának hatásai a termékenységre Közép-Európában. *Demográfia*, 2002/1. 48-79.
- Teti, D., Gelfand, D., Messinger, D., Isabella, R. (1995). Maternal depression and the quality of early attachment. *Developmental Psychology*, 31, 364-376.
- Tietze, W., Cryer, D. (2004). Comparisons of observed process quality in German and American infant/toddler programs. *International Journal of Early Years Education*, 12(1), 43-62.
- Titmuss, R. M. (1974). *Social Policy*, London: Allen and Unwin.
- Todd, S. (2004). *Improving Work-Life Balance, What Are Other Countries Doing?* Labour Program, Human Resources and Skills Development Canada.
- Tóth Olga, 1997: Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In: Lévai Katalin-Tóth István György szerk. Szerepváltozások. TÁRKI-MüM, 1997
- Tóth, I. (2009). *Az érzelmi-társas kapcsolatok fejlődése: korai gondozás és kötődés*. Kézirat. Készülő tanulmány a Biztos Kezdet Kötetek 1. kötetéhez (várható megjelenés: 2010).
- Tóth, I. Gy. (1996). Családpolitikai változások és lehetséges hatásaik. *Magyar Tudomány*, 1996/11.
- Tóth, I. J.; Neumann, L. (2006). A távmunka (e-munka) hazai helyzetének, lehetőségeinek és korlátainak vizsgálata in: *Tanulmányok a távmunkáról*, BMiK
- Tóth, I., Gervai, J. (2005). A kötődés minőségének mérése csecsemő- és óvodáskorban. *Alkalmazott Pszichológia*, 7, 14-26.
- Tóth, O. (1998). Házasság és gyermek, vélekedés és viselkedés. *Századvég*, 11, 80-93.
- Tóth, O. (1999). Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban in: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, 1999, Pongrácz Tiborné, Tóth István György, (szerk.). Budapest: TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselői Titkársága, 53-62.
- Tóth, O. (2009). Előadás. Elhangzott 2009. november 4-én a Demográfiai változások a mai Franciaországban és Magyarországon: melyek a meghatározó tényezők? című konferencián.
- Trappe, H., Rosenfeld, R. A. (2004). Occupational sex segregation and family formation in the former east and west Germany. *Work and Occupations*, 31, 155-192.
- Trennert, R. A. (1988). *The Phoenix Indian School: Forced Assimilation in Arizona, 1891-1935*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Triest, Robert K. (1990). The Effect of Income Taxation on Labor Supply in the United States. *Journal of Human Resources* 25 No. 3, 491-516.
- UNICEF Innocenti Report Card (2008). *A league table of early childhood education and care in economically advanced countries*. UNICEF Innocenti Research Centre, Florence.
- Vandell, D. L., Wolfe, B. (2000). *Child Care Quality: Does it matter and does it need to be improved?* Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services.
- Varian, H. R. (1980). Redistributive taxes as social insurance. *Journal of Public Finance*, 14, August, 49-68.

- Vermeer, H. J., van Ijzendoorn, M. H., de Kruif, R. E. L., Fukkink, R. G., Tavecchio, L.W.C., Riksen-Walraven, J.M.G., van Zeijl, J. (2005). Kwaliteit van Nederlandse kinderdagverblijven: Trends in kwaliteit in de jaren 1995-2005 [*Quality in Dutch day care centres: Trends in quality from 1995-2005*]. Leiden, Amsterdam en Nijmegen: Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek.
- Votruba-Drzal, E., Coley, R.L., Chase-Lansdale, P. L. (2004). Child Care and Low-Income Children's Development: Direct and Moderated Effects. *Child Development*, 75, 296 - 312.
- Waldfogel, J. (1998). "Understanding the 'Family Gap' for Women with Children. *Journal of Economic Perspectives*, 12, 137-156.
- Waldfogel, J., Han, W. J., and Brooks-Gunn, J. (2002). The effects of early maternal employment on child cognitive development. *Demography*, 39(2), 369-392.
- Warren, P. L. (2005). First-time mothers: social support and confidence in childcare. *Journal of Advanced Nursing*, 50, 479-488.
- Watamura S. E., Donzella, B., Alwin, J., Gunnar, M. R. (2003). Morning-to-Afternoon Increases in Cortisol Concentrations for Infants and Toddlers at Child Care: Age Differences and Behavioral Correlates. *Child Development*, 74, 1006-1020.
- Werner, E. E. (2000). Protective factors and individual resilience. In: Shonkoff, J. P., Meisels, S.J. (szerk.). *Handbook of Early Childhood Intervention*. Cambridge University Press, 115-135.
- WERS (2004). Kersley, B.: Inside the Workplace. First Findings from the Workplace Employment Relations Survey.
- Whitebook, M., Sakai, L.M. (2003). An Examination of Job and Occupational Instability among Child Care Center Staff. *Early Childhood Research Quarterly*, 18, 273-293.
- Wilensky, H. L., Lebeaux, C.N. (1958). *Industrial society and social welfare*. NY, Free Press
- Wright, E., Janeen B. és Gunn E. B. (1995). The gender gap in workplace authority, *American Sociological Review*, No. 60, 407-435.
- Yamaguchi, K., Lee, W. (2006). On the True Relationship Between Female Labor-Force Participation and Fertility Rate: An Analysis of the OECD Countries and Its Policy Implications. In *METI Journal* (4). 58-61.
- Youngblade, L. M. (2003). Peer and teacher ratings of third and fourth-grade children's social behavior as a function of early maternal employment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44, 477 - 488.
- Zaslow, M., Halle, T., Martin, L., Cabrera, N., Calkins, J., Pitzer, J. (2006). Child outcome measures in the study of child care quality. *Evaluation Review*, 30, 577-610.